

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2**

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 2. 2022

**Черкаси – 2022
Cherkasy – 2022**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 13.12.2022 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2021: 57.91).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. С. В. Корновенко.

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. В. В. Масненко.

Відповідальний секретар:

д. і. н., доц. К. В. Івангородський

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. В. Ф. Боєчко; к. і. н., доц. Г. М. Голиш; к. і. н. О. М. Донік; д. і. н., проф. Н. І. Земзюліна; к. і. н., доц. А. П. Іржавська; к. і. н., доц. В. О. Кіреєва; д. і. н., проф. С. В. Кульчицький; к. і. н., доц. Л. Г. Лисиця; к. і. н., проф. В. М. Мельниченко; д. і. н., проф. А. Г. Морозов; д. і. н., проф. С. С. Падалка; д. і. н., проф. О. Г. Перехрест; д. і. н., проф. Ю. П. Присяжнюк; к. політ. н., доц. М. І. Ратніков; д. і. н., проф. З. В. Священко; д-р габілітований, проф. Павел Серженга (Польща); д. і. н., проф. Л. І. Синявська; д. і. н., проф. Є. Г. Сінкевич; д-р габілітований, проф. Анджей Стемпнік (Польща); к. і. н., доц. Р. П. Сухацький; д. і. н., проф. І. А. Фареній; д. і. н., проф. А. Ю. Чабан; д. і. н., проф. М. Шмигель (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 709-05-28

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2022

© Черкаський національний університет, 2022

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

***By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020
No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions
of Ukraine of «B» Category.***

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series "Historical Sciences" is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 6 of December 13, 2022).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2021: 57.91).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. S. V. Kornovenko.

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. V. V. Masnenko.

Secretar responsible:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. K. V. Ivangorodsky

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. V. F. Boyechko; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. G. M. Golysh; Cand. of hist. sc., O. M. Donick; Dr. of hist. sc., Prof. N. I. Zemziulina; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. A. P. Irzhavska; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. V. O. Kireeva; Dr. of hist. sc., Prof. S. V. Kulchytskyi; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. L. G. Lysytsya; Cand. of hist. sc., Prof. V. M. Melnychenko; Dr. of hist. sc., Prof. A. G. Morozov; Dr. of hist. sc., Prof. S. S. Padalka; Dr. of hist. sc., Prof. O. G. Perehrest; Dr. of hist. sc., Prof. Y. P. Prysajniuk; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. M. I. Ratnikov; Dr. of hist. sc., Prof. Z. V. Sytyashchenko; Dr. Hab., Prof. Pawel Sierzhenga (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. L. I. Synyavska; Dr. of hist. sc., Prof. Y. G. Sinkevich, Dr. Hab., Prof. Andrzej Stempnik (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. R. P. Suhatsky; Dr. of hist. sc., Prof. I. A. Farenii, Dr. of hist. sc., Prof. A. Y. Chaban; Dr. of hist. sc., Prof. M. Schmigel (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (067) 709-05-28
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: visnukistoria@ukr.net

ЗМІСТ

Історіографія

Петrenchко О. М., Тельвак В. П., Журавльов С. А. Соціальні функції історичної науки у візіях М. Грушевського та В. Липинського: спроба історіографічного порівняння.	8
Тельвак В. В., Педич В. П. Чи визискував М. Грушевський своїх львівських учнів? Спроба деконструкції історіографічного міфу.	18
Лазурко Л. М., Владига О. М. Українська Кліо на сторінках польського часопису «Kwartalnik Historyczny» (1918–1939)	27
Сабінський М. Е. Діаспорне грушевськознавство: від ідеї до дисциплінарної структури	39
Павлос І. Е. Педагогічна діяльність Михайла Грушевського львівської доби у дзеркалі сучасної української історіографії	48
Гоцловскі Я. Ц. Українське селянство доби НЕПу у публікаціях журналу «Український селянин»	55
Ніколаєць Ю. О. Динаміка історичної пам'яті в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 2022 р.	66

Історія України

Левицька Н. М. Профіль гуманітарної освіти у загальному соціально-історичному портреті суспільства (XIX – початок XX ст.)	75
Присяжнюк Ю. П. Селянин у модерному місті: ментальні аспекти урбанізації другої половини XIX – початку XX ст.	84
Фареній І. А. Соціально-економічна «програма» селянської революції в Наддніпрянській Україні: культурно-економічні підвалини, форма існування і зміст (початок XX ст.)	91
Каденюк О. С., Нестеренко В. А. Наукові товариства в Кам'янці-Подільському: осередок наукової думки на Поділлі в першій чверті XX ст.	105
Фесенко А. М., Луковенко І. Г. Становище православної церкви на території Донеччини у міжвоєнний період.	113
Перехрест О. Г., Тітіка О. О. Відновлення сільського житлового фонду УРСР в період відбудови 1943–1945 рр.	120

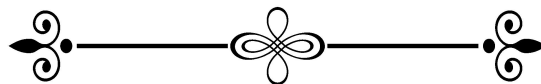
Антонюк С. Л. Вирішення питань охорони пам'яток історії та культури на Черкащині (1950–1980-і рр.): історичний аспект	127
Мазур О. О. Діяльність студентських будівельних та сільськогосподарських загонів Черкаського державного педінституту (1960–1980-і рр.)	134

Всесвітня історія

Іржавська А. П., Кіреєва В. О. Відродження в історії європейської цивілізації: передумови, ідеї, адепти	141
--	-----

Рецензії та огляди

Масненко В. В. Нові монографічні дослідження з липинськознавства (Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2019. 312 с.; Калущкий С. Історичний наратив В'ячеслава Липинського: держава, монархія, аристократія: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. 316 с.; Осташко Т. Україна В'ячеслава Липинського. Київ: Темпора. 2022. 932 с.)	149
Корновенко С. В. Нариси історії Луганщини (рецензія на рукопис книги Курило В., Набоки О., Забудкової О. «Нариси історії Луганщини». 420 с.)	160
Потильчак О. В. Дитинство у війні: до історії спеціальних дитячих установ радянської України 1943–1950 рр. (Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: монографія. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2021. 252 с.)	162

CONTENTS

Historiography

Petrechko O., Telvak V., Zhuravlov S. Social functions of historical science in the visions of M. Hrushevsky and V. Lypynskyi: an attempt at a historiographical comparison.	8
Telvak V., Pedych V. Did M. Hrushevsky take advantage of his Lviv students? Attempt to deconstruct historiographic myth.	18
Lazurko L., Vladyha O. Ukrainian Klio on the pages of a Polish journal «Kwartalnik Historyczny» (1918–1939).	27
Sabinskyi M. Diasporic Hrushevsky Studies: from an idea to a disciplinary structure	39
Pavlos I. E. The pedagogical activities of Mykhailo Hrushevsky in the Lviv period in the mirror of modern Ukrainian historiography	48
Gocłowski J. Ukrainian peasantry of NEP Period in the magazine «Ukrainian peasantry»	55
Nikolaiets Yu. Dynamics of historical memory in the conditions of a full-scale Russian invasion into Ukraine in 2022	66

History of Ukraine

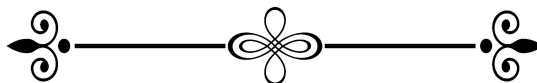
Levytska N. The profile of humanitarian education in the general socio-historical portrait of society (XIX – early XX century)	75
Prysiashniuk Yu. A Peasant in a Modern City (mental aspects of urbanization second half of the 19th – early 20th century)	84
Farenii I. Socio-economic “program” of the Peasant Revolution in Naddniprainska Ukraine: cultural and economic foundations, form of existence and content (beginning of the 20th century)	91
Kadeniuk O., Nesterenko V. Scientific societies in Kamianets-Podilskyi – the center of scientific thought in Podillia in the first quarter of the 20th century	105
Fesenko A., Lukovenko I. The position of the Orthodox Church in the territory of the Donetsk region during the interwar period.	113
Perekhrest O., Titika O. Restoration of the rural housing fund in Ukrainian SSR in the period of reconstruction 1943–1945.	120
Antoniuk S. Resolution of issues of protection of monuments of history and culture in Cherkasy region (1950–1980): historical aspect	127
Mazur O. Activities of student construction and agriculture brigades of Cherkasy State Pedagogical Institute in 1960–1980s.	134

World History

- Irzhavska A., Kireyeva V.** Renaissance in the history of European civilization: prerequisites, ideas, followers 141

Reviews

- Masnenko V.** New monographic studies on Lypyns'koology (Hyrych I. Vyacheslav Lypynsky: farmer and laborer (the relationship between democratic and conservative in his historiosophy). Kyiv, 2019. 312 p.; Kalutsky S. Historical narrative of Vyacheslav Lypynsky: state, monarchy, aristocracy: monograph. Kamianets-Podilskyi, 2022. 316 p.; Ostashko T. Ukraine of Vyacheslav Lypynsky. Kyiv. 2022. 932 p.) 149
- Kornovenko S.** Essays on the Luhansk region history (review of the manuscript of the book by Kurylo V., Naboka O. and Zabudkova O. "Essays on the Luhansk region history", 420 p.) 160
- Potylchak O.** Childhood in the war: to the history of special children's institutions in Soviet Ukraine, 1943–1950 (reviewed in the book: Lysytsia L. G. Functioning of special children's institutions of the Ukrainian SSR in 1943–1950: monograph. Cherkasy, 2021. 252 p.) 162

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-8-17

ПЕТРЕЧКО Олег Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>
e-mail: o.petrechko@ukr.net

ТЕЛЬВАК Вікторія Петрівна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

ЖУРАВЛЮВ Святослав Андрійович,
кандидат історичних наук, молодший науковий
співробітник відділу джерелознавства нової
історії України Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7875-4038>
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У ВІЗІЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА В. ЛИПИНСЬКОГО: СПРОБА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПОРІВНЯННЯ

В статті розглянуто ставлення М. Грушевського та В. Липинського до неоромантичних проявів в українській історіографії на прикладі полеміки довкола «Історії України-Русі» М. Аркаса. Встановлено, що саме в цій дискусії уперше відобразились відмінності у розумінні соціальних функцій історичної науки в середовищі українських інтелектуалів. Зроблено висновок, що методологічна позиція М. Грушевського була більш продуктивною для української соціогуманітаристики в ХХ ст.

Ключові слова: М. Грушевський, В. Липинський, соціальні функції історичної науки, неоромантизм, «Історія України-Русі» М. Аркаса.

Постановка проблеми. Однією з інтелектуальних новацій епохи модерну, що з'явилися на зламі ХІХ-ХХ ст., була неоромантична теорія. До певної міри, її варіантом в українській історіографії був державницький напрямок з його елітаризмом, пріоритетом національно-

політичної ідеології над наукою, героїзацією історії, гіперболізацією особистісного чинника. Саме історики-державники, починаючи від В. Липинського, на відміну від сциєнтистсько-позитивістських настанов послідовників школи М. Грушевського, на перший план при вивченні минулого висували потреби міцніючого національного організму. Відтак основним завданням було проголошено формування та пробудження національної самосвідомості шляхом демонстрації “славних” подій вітчизняної історії, акцентування уваги на “героїчних” її періодах. Реалізація такого підходу до вивчення минулого призводила до викривлення його дійсного образу, оскільки поза дослідженням залишалися “спокійні” періоди історії, недостатня увага приділялась також економічно-господарському та соціально-культурному життю народу. Надмірна політизація історичної науки сприяла реанімації старих та появи нових історичних міфів, що повинні були тримати в тонусі національне почуття. Ці міфи, виконуючи свою короткотривалу “будительську” роль, згодом міцно “осідали” у масовій свідомості як стійкі історіографічні стереотипи, котрих негативні впливи відчуваємо ще й досі.

Зазначимо, що неоромантична концептуальність узагалі була характерною рисою історіографій поневолених народів [1, 112]. Так, сучасний польський історіограф Єжи Матерніцький зазначає: “Роки 1900-1918 характеризуються в історії польської історіографії домінуванням неоромантичного напрямку, початки якого сягають у Польщі кінця ХІХ ст.” [2, 7]. Неоромантична теорія зменшувала наукову вартість історичних творів, призводила до міфологізації минулого. Неоромантизм, який значно поширився в європейській історіографії, сьогодні досить докладно вивчений істориками. Це стосується як загальних суспільно-політичних, так і методологічних чинників, які спричинили його появу. Але для сучасної української історіографії особливо актуальним є висунення його adeptами двох важливих і взаємопов’язаних методологічних проблем: соціальної функції історії та співвідношення науки й політичної ідеології. Розв’язання цих проблем завжди турбувало дослідників минулого, а також ділило їх на протилежні табори. Вони неодмінно змушені були ставити питання і давати на нього відповідь: чи історичне пізнання повинно служити поглибленню об’єктивних знань про суспільні процеси, чи мусить обслуговувати поточні інтереси суспільства на даному етапі його еволюції? Як розуміти взаємозв’язок науки і суспільства, яким чином наука повинна йому служити? Чи є історія наукою у вузькому розумінні цього слова? Український неоромантизм дав на них свої відповіді. Спробуємо зрозуміти, якими ж були ці відповіді і чому вони виявились нетривкими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події, пов’язані з виданням “Історії України-Русі” М. Аркаса та дискусією навколо неї, досить повно досліджені сучасними істориками В. Ульяновським [3], І. Гиричем [4], В. Тельваком [5, 48, 162-163; 6, 131-134] та ін. Вчені детально вивчили обставини, в яких М. Аркас писав цю роботу, проаналізували ідейні позиції його критиків та прихильників, дали оцінку самій книзі як явищу української історіографії. Проте акцентування на суспільно-політичному резонансі праці, вивчення події лише в контексті протистояння М. Грушевського та його ідейних опонентів зробило другорядним інший, історіографічний, контекст. Однак саме він, на нашу думку, і є найцікавішим. Адже унікальним видається факт, коли не книга (у даному випадку – “Історія України-Русі” М. Аркаса – звичайна популярна праця компілятивного характеру), а дискусія навколо неї поклала початок новому історіографічному феномену. Власне на історіографічному ефекті згаданої дискусії в контексті становлення українського неоромантизму ми й зосередимося нижче.

Метою статті є з’ясування відмінностей в інтерпретаціях соціальних функцій історичної науки М. Грушевським та В. Липинським, які виявила їх участь в обговоренні “Історії України-Русі” М. Аркаса.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ ст. позитивізм з його повагою до реальних фактів і критичним методом мав дуже сильні позиції у вітчизняній історіографії. Так, ще 1895 р. з приводу праці В. Коцовського М. Грушевський в дусі позитивістського скептицизму занотував: “Уважав я найбільше на методологічну сторону праці; як тон, кажуть, робить музику, так від методи починається наука, тому ся сторона й заслуговує особливої уваги. Всякий в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомості незафактованої; фактичний вивод може постати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки

як гіпотезу, з резервою, і яка тільки через довгу перевірку новими датами може придбати собі віру” [7, 10]. Нові методи, які проникали в історіографію з соціології, психології, етнології та інших наук, адаптувалися на тому ж позитивістському ґрунті з його найголовнішим надбанням – критичним підходом до аналізу на всіх стадіях дослідження. Навіть один із засновників неоромантичного напрямку в українській історіографії В. Липинський, солідаризуючись зі сциєнтистськими поглядами М. Грушевського, з приводу виходу чергового тому “Історії України-Руси” писав до останнього: “Велике, щире спасибі за прислану мені Вашу “Історію”! Чудова книжка – не кажучи вже про зміст – своїм укладом, формою і зовнішнім виглядом! Не можу здержатись, щоб з Вами оцім моїм враженням, яке я виніс по прочитанню Вашої “Історії”, не поділитись. Прийміть його, Пане Професоре, як гадку людини, для котрої дорога є наша минувшина і все, що має на меті духово воскресити її, показати в світлі науки” [8, 293-294] (підкреслено нами – авт.).

На зламі XIX-XX ст. в українських інтелектуальних колах гостро постала потреба написання науково-популярної історії України. Старі підручники, як, наприклад, праця О. Єфименко, вже не відповідали вимогам, які стояли перед історичною наукою того часу. Згадував про це також М. Грушевський, який від початку 90-х рр. XIX ст. планував написати популярну історію України, навіть з такої історії хотів розпочати свій творчий шлях, як про це зазначив у автобіографії [9, 206]. Принагідно згадаємо, що в архіві історика зберігається чернетковий начерк такої роботи під назвою “Про старовину і про найдавніші часи народу нашого”, датований 1894 р. Але друком спочатку з’являється розрахований на освіченого читача російськомовний “Очерк истории украинского народа”, що витримав до вибуху Першої світової війни три видання (1904, 1906 і 1911 рр.). У 1907 р. вийшла також популярна багато ілюстрована брошура професора “Про старі часи на Україні”. Але ця книга М. Грушевського була занадто стислою і він планував одразу ж почати роботу над більшою ілюстрованою історією, про що знало широке коло його знайомих, які допомагали підшукувати художників для її ілюстрування. Взагалі, підкреслюючи важливість видання науково-популярної історії України рідною мовою, професор у передмові до “Ілюстрованої історії України” писав: “Не знаю, чи треба толкувати, як я її завдання розумів, бо поглянувши в сю книжку кожний тямущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесности ... Хотів не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів і війн, а показати і те, як жило ся народами, в якім напрямі розвивалося його житє громадське і культурне” [10, 3]. Життєву необхідність видання науково-популярної україномовної історії України усвідомлював також В. Липинський. У листі до М. Грушевського він писав: “Тепер здається мені, такий час, що популяризація історії це одно з найважливіших культурних і політичних завдань, а позаяк до українства напливають все нові верстви, котрі з попередньою українською літературою не ознайомлені, то така [...] річ дуже і дуже потрібна” [9, 304].

Саме тому велика увага суспільства була прикута до появи першої популярної праці – книги М. Аркаса, а дискусія навколо неї викликала такий значний резонанс. Саме ця дискусія, на наше переконання, засвідчила появу в українському історіографічному топосі нового, державницького за своєю ідеологією, напрямку та поклала початок функціонуванню неоромантизму у вітчизняній історичній науці. Оскільки, як ми вже згадували вище, “справу М. Аркаса” досить повно висвітлено в літературі, зупинимось лише на тих моментах, що цікавлять нас у розрізі зазначеної теми.

Насамперед відзначимо, що рецензію М. Грушевського на книгу М. Аркаса доцільно розглядати в загальному контексті критики неоромантичної концептуальності, що її провадив учений на сторінках наукової періодики, починаючи з кінця XIX ст. “Мусимо рішучо пятнувати всякий прояв ігноранції й легковаження наукових вимог, – пише М. Грушевський, – чи то виходить він від когось з земляків чи чужинців, що беруться писати про українські річі” [11, 16-17]. Дослідник перераховує ознаки неоромантичної концептуальності: визнання дії провіденціальних сил в історії, “культ героя”, “методичні скоки”, “ненаукова термінологія” [12, 25-28]. На думку вченого, боротьба із міфологізацією лежить на шляху критичного вивчення джерел – “і вся романтичність розвіється, як мрія” [13, 15]. Основна причина міфологізації, вважає М. Грушевський, полягає в дилетантизмі історика, нехтуванні ним

науковими вимогами. “Салонне трактування науки”, орієнтація лише на смаки публіки, застерігає професор, перетворює науковця на письменника та публіциста [14, 218-220]. Тому М. Грушевський з такою увагою та прихильністю розглядає твори дослідників, написані з урахуванням “науковости, об’єктивности і обережности метода” [15, 6-8].

Критичне ставлення до нашої минувшини, на думку М. Грушевського, необхідне й з огляду на початковий етап формування національної історіографії; обумовлене тим, що не встигли ще виробитись механізми та традиція боротьби із міфологізацією. Вчений ставить проблему професійної й етичної відповідальності історика перед суспільством за свої праці. Найбільш суворі з наукового погляду вимоги, на думку професора, мають висуватись до популярних курсів, написаних для широкого загалу, оскільки саме вони формують історичну свідомість суспільства.

Першим з істориків “Історію України-Русі” М. Аркаса прочитав В. Липинський. Про його реакцію на книгу дізнаємося з листа до автора праці. Листа написано у піднесеному, майже панегіричному тоні. В ньому відсутні будь-які серйозні зауваження до змісту чи оформлення книги, лише зауважено, що “ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і, що найголовніше, не псують загального вражіння, не шкодять [...] її духови”. Навпаки, В. Липинський зазначав, що його приваблює змістове наповнення та зовнішній бік праці, її стильова форма, народна мова, “простий, ядерний, ляпидарний” стиль. Пишучи про значення книги, вчений підносив насамперед її важливу просвітню, соціальну функцію. “Читаючи Вашу книжку, – зауважив В. Липинський, – я все мав на увазі, що це як Ви в передмові кажете: “повинна бути популярна доступна для кожного історія свого народу”, і саме, прикладаючи до неї таку оцінку, можна сказати, що “Історія” Ваша зовсім відповідає своїй цілі” [3, 211-212].

М. Грушевський, прочитавши працю М. Аркаса, попросив В. Липинського написати на неї рецензію, яка була опублікована на сторінках “Літературно-наукового вістника”. Тут підхід уже мав бути дещо іншим – рецензія вимагала передусім прискіпливої фахової оцінки, на яку, окрім усього іншого, зважував перед публікацією визначний історик України. Отже, В. Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що й було зроблено. Однак рецензент усе ж не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання.

В. Липинський у цілому давав позитивну оцінку книзі М. Аркаса. В числі її переваг рецензент називав просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; спокійний об’єктивний тон, що нагадує літописний стиль; чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. Особливо критик відзначив велику любов до українського народу, яким перейнята книга, “се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу”.

Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на численні зайві дати та факти, що мало стосуються історії України; нерівномірності опису подій (наприклад, на еволюцію селянства за 1687-1764 роки відведено всього 20 рядків); штучність періодизації історії України (наприклад, скіфо-сарматський період важко виокремити як самостійний в історії українського народу; розділення Київського і Галицького, Литовського і Польського періодів тощо); дуже побіжні й поверхові зауваги щодо соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення українського відродження. В. Липинський зауважив, що у автора “не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу”. У книзі чітко не говориться навіть про початки нашої історії і постійно сплутуються терміни “руський” і “український”. Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т. д.”). Неприємно вражала також кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII-XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В. Липинський детально перерахував також усі дрібні похибки, елементарні помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах [16]. Основне ж значення книги, наголошував вчений, полягало в тому, що вона виконувала важливу просвітню, соціальну функцію.

М. Грушевського не задовольнила візія соціальної ролі історіографії, запропонована В. Липинським, і він додав до його рецензії свої зауваги. Професор оминув зовнішній вплив книги і сам факт її появи як національно-культурного явища, проаналізувавши її внутрішній зміст, основну ідею, ілюстративну наповненість. Як відомо, щодо наукової критики вчений був надзвичайно принциповим [17]. Безперечно, М. Грушевський не міг уникнути рецензування книги М. Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував розгорнутий курс рідної історії, а також ілюстративний посібник; як науковець, він завжди виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книгу М. Аркаса не можна залишити без уваги з огляду на її широке розповсюдження. Значить, справедливо вважав він, вона надовго “буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців”. Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними неточностями і невибачними помилками така “Історія України”, на думку критика, “зістанеться сумною пам'яткою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового і з національного і просто з просвітньо-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса”.

М. Грушевський ставив досить високі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише добре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка інша наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою.

Книга ж М. Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок – не лише дрібних, “а фальшами, страшенними недоглядами, просто дикими у науковій підручнику висловами і поглядами”. М. Грушевський наводив численні приклади на доказ цього, завершуючи свій розгляд питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії? ... Справді незнати, чи не ліпше вже від сих заміток, предивних убогістю, неповністю свого змісту і масою фактичних помилок, – повне мовчання, яким поминув автор письменський рух кінця XVI і поч. XVII в.”.

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М. Грушевського, була відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план політичної історії – “возшествія” на престолі різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб’язкової інформації. Сам виклад нецікавий, незручний і примітивний – не викладено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції, натомість наведено багато матеріалу, що не стосується української історії. Висновки рецензента досить суворі: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається... попередні українські покоління виступають якимись історичними безштантами, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту... читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість”.

М. Грушевський висловив подив, як таку слабку “шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу” так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ великої байдужості у трактуванні соціальних функцій історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М. Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минувшини”, що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилину в його добрих замірах”, але для написання вартісної книги для народу “одних добрих замірів мало” [18, 318-324]. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, а не навпаки. Пояснюючи свою безкомпромісність та наукову принциповість М. Грушевський у листі до Є. Чикаленка підкреслював, що його критичні зауваження викладені виключно “по долгу історика” [3, 216-217].

Рецензії М. Грушевського та В. Липинського спричинили тривалу дискусію у публіцистиці та науковій літературі. Опоненти львівського професора наголошували, що

оскільки твір М. Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ “не проковтне” рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця – “грубого помолу” – допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, Р. Піснячевський твердив, що книга М. Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише “манну кашку легенького прагматичного оповіданнячка”. Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть – отримає таку ж народну подяку як і М. Аркас. Р. Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то книга М. Аркаса буде покладена на полицю, а до того автор “готовий за це прийняти свідоцтво культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!”. Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М. Аркаса [19].

Інший рецензент – В. Біднов – констатував велику популярність праці серед простолюду, на який вона мала великий вплив і пробуджувала національну свідомість. Критик писав, що автор “безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй (книзі – авт.) робити свій вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалася. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій” [20, 50]. Про велику національно-культурницьку роль книги М. Аркаса, значний внесок у підняття національної самосвідомості писали авторів “Історії України-Русі” також Є. Чикаленко, Б. Грінченко, Б. Степаненко, Г. Хоткевич та ін.

М. Грушевський же доводив хибність бачення соціальних функцій історії, висловленого В. Липинським на сторінках “Літературно-наукового вістника”. Він переконував, що кожна помилка в такого роду літературі обертається стійким історіографічним стереотипом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книга М. Аркаса можливо і не заслужила б такої уваги, якби її так активно не рекламували і не зробили “чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії”. Але ж народ потребує правдивих поглядів на минуле. На думку М. Грушевського, не можна підлаштовуватися під людські смаки та низький загальний рівень – треба “мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість”. Вчений знову критикував “безконечні баламутства” і грубі помилки книги (неправильні поняття про українську територію, відсутність історії культури, помилкове тлумачення соціальних процесів, повне ігнорування українського відродження, елементи казенної лояльності); кривавий колорит і безконечну різанину; сухість, схематизм викладу; переобтяження другорядним матеріалом.

Оцінюючи популярність книги в народі та гарні відгуки, рецензент зауважував, що “читають її з пієтизмом, може й плачуть, але питання велике – які погляди на свою минувшину, на історичні завдання свого народу виносять з неї”. М. Грушевський констатував, що бажаної ідеології та національної концепції висвітлення історії України в книзі М. Аркаса нема. Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих помст не можуть служити задля піднесення національного почуття. “Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подражнення національного інстинкту, – акцентував М. Грушевський. – Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою”. Якщо твердити, що основним у популярній книзі мають бути “націоналістичні ефекти”, а не наукова правда та поступова ідеологія, то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці “може бути річчю надзвичайно дорогою – верхом наукової роботи”. Пристосування книги до запитів народу типу звичних легенд про Єрусланів Лазаревичів, штучне пониження рівня культури є “смертельна провина перед інтересами свого народу”. Між тим, писав М. Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу “хуторних велетнів” із фахівцями, а це “безмірно дискредитує українство в очах людей...”. Штучно знижуючи рівень української культури до рівня низів, відчужують від неї ті “освіченіші верстви”, до котрих даремно потім звертаються зі своїми закликами. Це велика шкода для українства і з нею треба боротися, не зважаючи ні на що, “а стати на становищі популярної культури – значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої,

мужичої, несправжньої – се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження” [21, 121-136].

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В. Липинський. Відповідаючи на закиди В. Піснячевського в спеціальній статті на сторінках київської “Ради”, історик підкреслював, що в цій книзі багато хиб з погляду науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна цінність “Історії” М. Аркаса полягає в її національно-культурному значенні. В. Липинський зазначав: “Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями”. На думку історика, книга М. Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від ідеології “отечественных историй” до ідеології сучасного свідомого українства. Національне відродження не може бути лише елітарним або інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга М. Аркаса “...робить і довго ще робитиме... діло для цього відродження користне” [22, 1].

Отже, у відгуках М. Грушевського та В. Липинського на “Історію України-Русі” М. Аркаса вперше в українській історіографії виразно зазначилась методологічна відмінність між класичними сцієнтистськими уявленнями про історичну науку та новими неоромантичними до неї підходами. Прикметно, що дискусія точилася довкола соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації “національного інстинкту”, як писав М. Грушевський. У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, реалізований у працях М. Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними інтенціями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В. Липинського та його однодумців, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсоутворюючий при реконструкції минулого. Не будемо давати оцінки зазначеним концепціям, оскільки в історіографії домінує думка про пріоритетність в українській інтелектуальній традиції теоретичної візії М. Грушевського [23; 5, 157-169]. Зазначимо лише, що розпочата дискусія сприяла розвитку та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини своєї науки, тим самим вводячи українську Клію в європейський історіографічний простір.

Безперечно, відмова неоромантиків від беззастережного дотримання критеріїв науковості та підпорядкування науки політичним інтересам відіграли певну роль у національному згуртуванні українського суспільства та формуванні національної самосвідомості. Однак неоромантизм сприяв не лише поширенню, а й укоріненню у суспільній свідомості низки історичних міфів, витіснення яких було досить складним. Як виявилось, ідеалізація національної історії, яка на перший погляд сприяє зростанню патріотизму, має своїм більш далекосяжним і тривалим наслідком поширення настроїв національної винятковості та ксенофобії. Розвиток як української, так і інших історіографій свідчить і постійно нагадує про те, що наука повинна зберігати певну відстань від політики й ідеології, виконувати власні соціальні функції, даючи насамперед наукові знання, засновані на критичному підході до будь-яких історичних фактів, логічному аналізі та методологічній рефлексії. Варто нагадати слова М. Грушевського, який ще наприкінці XIX ст. проголошував: “Наука – се непрестанний скептицизм” [24, 13].

Висновки. Аксіологічні переконання М. Грушевського та В. Липинського виявилися важливими для вітчизняної історіографії не тільки в контексті методологічної дискусії на зламі XIX-XX ст., вони залишаються суголосними також стосовно сучасних тенденцій світової історіографії. Критикуючи крайнощі історичного релятивізму, вчені різних країн наголошують на соціальній відповідальності дослідника за свою працю. Вони закликають колег рішуче виступити проти “військової машини скептицизму” та фальсифікації, що уражають пам’ять, оскільки зраджують пізнання. І якщо можливість досягнення історичної істини сьогодні більшість науковців ставить під сумнів, то безперечним є переконання, що “викриття історичних міфів – ось одне з головних завдань історика” [25, 16].

Неоромантизм не набув загального поширення в українській історіографії на початку ХХ ст. Реакція дослідників на його вияви зміцнила переконання про необхідність піднесення ролі науки у суспільному житті, поширення наукових знань серед широких верств населення. Наука та наукові знання більшою мірою служать суспільству, коли вони дають правдиву картину подій і явищ минулого, ніж коли намагаються “підретушувати” історію. Український неоромантизм досить швидко змусив професійних істориків відмовитися від схематично-спрощеного розуміння соціальних функцій і призначення своєї дисципліни. Історія, доводили вони, претендуючи на високе звання науки, повинна давати всебічний образ минулого, а не підлаштовувати його під ті чи інші повороти політичної ситуації.

Список використаної літератури

1. Зашкільняк Л. О. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії. *Вісник ЛДУ. Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 110-119.
2. Maternicki J. *Historiografia polska XX wieku*. Cz.1: Lata 1900-1918. Wrocław etc., 1982. 256 s.
3. Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. 1996. С. 161-221.
4. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський”. *Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник*. 1996. С. 221-231.
5. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Дрогобич: «Вимір», 2002. 236 с.
6. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.
7. Грушевський М. [Рецензія] Коцовський В. Історично-літературні заметки до “Слова” о полку Ігоревом. Львів, 1893. *Записки НТШ*. 1895. Т. V. С. 8-10.
8. Листування Михайла Грушевського. Т. 2. Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2001. 413 с.
9. Грушевський М. С. Автобіографія, 1906. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. К.: Веселка, 1992. С. 197-214.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1990. 524 с.
11. Грушевський М. [Рецензія] Statut Litewski drugiej redakcyi... Краків, 1900... *Записки НТШ*. 1902. Т. L. С. 16-17.
12. Грушевський М. [Рецензія] Иловайский Д. Смутное время Московского государства... *Записки НТШ*. 1895. Т. VI. С. 25-28.
13. Грушевський М. [Рецензія] Prochaska Antoni Dr. Dazenia do unii cerkiewnej za Jagvelly... *Записки НТШ*. 1897. Т. XX. С. 15-16.
14. Грушевський М. [Рецензія] Papee Fr. Polska i Litwa na przelomie wiekow srednich. Tom 1. Кр., 1903. *Записки НТШ*. 1907. Т. LXXIX. С. 218-220.
15. Грушевський М. [Рецензія] Potkanski K. Krakow przed Piastami. Краків, 1898. *Записки НТШ*. 1898. Т. XXVI. С. 6-8.
16. Липинський В. М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLIII. С. 307-318.
17. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. Грушевського – рецензента. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 157-166.
18. Грушевський М. До рецензії д. Липинського. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLIII. Кн. VIII. С. 318-324.
19. Піснячевський В. Маленький фельетон з хвиль життя. *Рада*. 1908. № 192. С. 3.
20. Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Кам’янець-Подільський, 1919. 51 с.
21. Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLIV. С. 121-136.
22. Липинський В. Ще в справі “Історії України” М. Аркаса. *Рада*. 1908. № 199. С. 1.
23. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна модерна*. 1999. Ч. 2-3. С. 233-253.
24. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1994. С. 5-14.
25. Iggers G. G. *Historiography and Politics in the Twentieth Century. Societies made up of history. Essays in historiography, intellectual history, professionalisation, historical social theory and protoindustrialisation* / Ed. by R. Bjork, K. Molin. Edsbruk, 1996. P. 8-26.

References

1. Zashkilnyak, L. O. (1997). Historical concept of M. Hrushevskiy in the context of Eastern European historiography. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Visnyk of the Lviv University. Historical Series]*, 32, 110-119. (in Ukr.)
2. Maternicki, J. (1982). *Polish historiography of the 20th century. Part 1: The years 1900-1918.* Wroclaw etc. (in Pol.)
3. Ulyanovsky, V. (1996). Mykola Arkas, "History of Ukraine-Rus" and Mykhailo Hrushevskiy. *Istoriia, istoriosofiia, dzhereloznavstvo. Istorychnyi zbirnyk [History, historiosophy, source studies. Historical collection]*, 161-221. (in Ukr.)
4. Hyrych, I. (1996). Even before the "Arkas and Hrushevskiy" problem. *Istoriia, istoriosofiia, dzhereloznavstvo. Istorychnyi zbirnyk [History, historiosophy, source studies. Historical collection]*, 221-231. (in Ukr.)
5. Telvak, V. (2002). *Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevskiy (end of the XIX-beginning of the XX century).* Drohobych. (in Ukr.)
6. Telvak, V. (2008). *Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX - 30s of the XX century).* Kyiv-Drohobych. (in Ukr.)
7. Hrushevskiy, M. (1895). [Review] Kotsovskiy V. Historical and literary notes to "Slova" about Igor's regiment. Lviv, 1893. *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, V, 8-10. (in Ukr.)
8. (2001). *Correspondence of Mykhailo Hrushevskiy.* Vol. 2. Kyiv-New York. (in Ukr.)
9. Hrushevskiy, M. (1992). Autobiography, 1906. *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho [Great Ukrainian: Materials from the life and work of M. S. Hrushevskiy]*. Kyiv: Veselka, 197-214. (in Ukr.)
10. Hrushevskiy, M. (1990). *Illustrated history of Ukraine.* Kyiv. (in Ukr.)
11. Hrushevskiy, M. (1902). [Review] Statut Litewski drugiej redakcyi... Krakow, 1900... *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, L, 16-17. (in Ukr.)
12. Hrushevskiy, M. (1895). [Review] D. Ilovayskii. The Troubled Time of the Moskovskii Gosudarst... *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, VI, 25-28. (in Ukr.)
13. Hrushevskiy, M. (1897). [Review] Prochaska Antoni Dr. Jagvelly's quest for church union... *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, XX, 15-16. (in Ukr.)
14. Hrushevskiy, M. (1907). [Review] Papee Fr. Poland and Lithuania at the turn of the Middle Ages. Volume 1. Kr., 1903. *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, LXXIX, 218-220. (in Ukr.)
15. Hrushevskiy, M. (1898). [Review] Potkanski K. Krakow before the Piasts. Krakiv, 1898. *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, XXVI, 6-8. (in Ukr.)
16. Lypynsky, V. (1908). M. Arkas. History of Ukraine-Rus. S.-Peterburg, 1908. *Literaturno-naukovy vistnyk [Literary and scientific herald]*, XLIII, 307-318. (in Ukr.)
17. Telvak, V. (2001). Theoretical problems of history in the creative heritage of M. Hrushevskiy - the reviewer. *Kyivska starovyna [Kyiv antiquity]*, 5, 157-166. (in Ukr.)
18. Hrushevskiy, M. (1908). To the review by Dr. Lypynsky. *Literaturno-naukovy vistnyk [Literary and scientific herald]*, XLIII, VIII, 318-324. (in Ukr.)
19. Pisnyachevsky, V. (1908). A small feuilleton from the waves of life. *Rada [Council]*, 192, 3. (in Ukr.)
20. Bidnov, V. (1919). *What to read about the history of Ukraine (Short historiography of Ukraine).* Kamianets-Podilskiy. (in Ukr.)
21. Hrushevskiy, M. (1908). On Ukrainian topics. Also about culture and criticism. *Literaturno-naukovy vistnyk [Literary and scientific herald]*, XLIV, 121-136. (in Ukr.)
22. Lypynsky, V. (1908). Also in the case of "History of Ukraine" by M. Arkas. *Rada [Council]*, 199, 1. (in Ukr.)
23. Zashkilnyak, L. (1999). Methodological views of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukraina moderna [Modern Ukraine]*, 2-3, 233-253. (in Ukr.)
24. Hrushevskiy, M. (1994). Introductory lecture on the ancient history of Rus', delivered at Lviv University on September 30, 1894. *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina. Dopovidi y povidomlennia naukovoii konferentsii [Mykhailo Hrushevskiy and Western Ukraine. Reports and notices of the scientific conference]*, 5-14. (in Ukr.)
25. Iggers G. G. (1996). Historiography and Politics in the Twentieth Century. *Societies made up of history. Essays in historiography, intellectual history, professionalisation, historical social theory and protoindustrialisation* / Ed. by R. Bjork, K. Molin. Edsbruk, 8-26. (in Eng.)

PETRECHKO Oleh, Doctor of Historical Science, Professor, Head of the World History and Special Historical Disciplines Department of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, o.petrechko@ukr.net,

TELVAK Viktoriia, Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at Department of World History and Special Historical Disciplines of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, viktoriatelvak75@gmail.com,

ZHURAVLOV Sviatoslav, Ph D (History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, zuravlovsvatoslav27@gmail.com

SOCIAL FUNCTIONS OF HISTORICAL SCIENCE IN THE VISIONS OF M. HRUSHEVSKY AND V. LYPYNSKYI: AN ATTEMPT AT A HISTORIOGRAPHICAL COMPARISON

Abstract. Introduction. One of the intellectual innovations of the modern era, which appeared at the turn of the 19th and 20th centuries, was the neo-romantic theory. Its variant in Ukrainian historiography was the statist trend with its elitism, the priority of national-political ideology over science, the heroization of history, and the hyperbolization of the personal factor. It was the historians-statesmen, starting with V. Lypynskyi, in contrast to the scientific-positivist instructions of the followers of M. Hrushevsky's school, who put the needs of a strengthening national organism to the fore when studying the past. Therefore, the main task was declared to be the formation and awakening of national self-awareness through the demonstration of «glorious» events of the national history, focusing attention on its «heroic» periods. For the first time, the difference in views on the social functions of historical science between supporters of these views was noted during the discussion of the popular science work of M. Arkas «History of Ukraine-Rus».

The article aims to clarify the features of the definition of the social functions of historical science by M. Hrushevsky and V. Lypynskyi, which were heard in the discussion around the «History of Ukraine-Rus» by M. Arkas.

Results. In the reviews of M. Hrushevsky and V. Lypynskyi on M. Arkas's «History of Ukraine-Rus», for the first time in Ukrainian historiography, the methodological difference between classical scientific ideas about historical science and new neo-romantic approach was clearly pronounced. It is noteworthy that the discussion revolved around the social roles of historiography, because Ukrainian intellectuals faced the primary task of activating the «national instinct». In this discussion, two views on the problem of the functioning of historical science in society were clearly defined. The first, positivist, implemented in the writings of M. Hrushevsky, advocated the priority of strict scientific requirements over any political and ideological intentions. The second, neo-romantic, presented by the views of V. Lypynskyi and his like-minded colleagues, on the contrary, understood the national and political-ideological moment as defining, sense-making in the reconstruction of the past. The discussion between supporters of these views contributed to the development and self-reflection of national science and encouraged historians to delve into the theoretical foundations of their profession, thereby introducing Ukrainian humanitarianism into the European historiographical space.

Originality. The article comprehensively elucidates for the first time the differences between the vision of M. Hrushevsky and V. Lypynskyi of the social functions of historical science.

Conclusion. The axiological convictions of M. Hrushevsky and V. Lypynskyi turned out to be important for domestic historiography not only in the context of the discussion analyzed above, they remain unanimous also in relation to modern trends in world historiography.

Keywords: M. Hrushevsky, V. Lypynskyi, social functions of historical science, neo-romanticism, «History of Ukraine-Rus» by M. Arkas.

Одержано редакцією 20.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-18-26

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,

доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та спеціальних історичних
дисциплін Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

ПЕДИЧ Василь Пилипович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
суспільних наук Івано-Франківського
національного технічного університету нафти і газу
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>
e-mail: pedychwasy1@gmail.com

ЧИ ВИЗИСКУВАВ М. ГРУШЕВСЬКИЙ СВОЇХ ЛЬВІВСЬКИХ УЧНІВ? СПРОБА ДЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО МІФУ

В статті здійснено деконструкцію історіографічного міфу про визиск М. Грушевським його львівських учнів. На багатьох прикладах доведено доброзичливе й опікунське ставлення вченого до власних вихованців, що проявлялося в невтомному науковому супроводі та підтримці в суто життєвих ситуаціях. Зроблено висновок про «батьківський» стиль ставлення М. Грушевського до молоді, яка завжди з пієтетом сприймала допомогу від старшого колеги.

Ключові слова: М. Грушевський, львівська історична школа, психологічний клімат, визиск, допомога.

Постановка проблеми. Один із найбільш тривалих історіографічних стереотипів, пов'язаних із М. Грушевським, стосується ставлення історика до молодших колег – його вихованців у Львові та Києві. Йдеться про те, що небачену в українській культурі наукову плідність автора «Історії України-Руси» дослідники – спершу сучасники, а згодом й історіографи ХХ ст. – схильні були пояснювати чималою допомогою визначному вченому з боку представників його наукових шкіл. Власне про характер цієї допомоги – добровільно-доброзичливий чи примусово-визискувальний – і сперечаються вже понад століття симпатичні й опоненти історичної ідеології та суспільно-політичної практики Великого Українця. Вперше до цієї проблеми при аналізі феномену київської наукової школи М. Грушевського звернулася Оксана Юркова. Вона на багатьох фактах довела виняткову упередженість радянських суспільствознавців, які змальовували київського академіка «експлуататором» своїх підопічних по науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН [1]. Нижче ми спробуємо розглянути згадану проблему на прикладі львівської школи українознавців і відтворити характер творчої співпраці вчителя та його галицьких вихованців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні проблематика львівської історичної школи всебічно з'ясована в монографії В. Тельвака та В. Педича [2]. Також ці дослідники зверталися і до проблеми психологічного клімату створеного М. Грушевським українознавчого осередку в столиці галицького краю [3]. Натомість питання деконструкції міфу про визиск автором «Історії України-Руси» його львівських вихованців розглядався ними побіжно, тоді як ця проблема вимагає спеціального історіографічного осмислення. Цим і зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування проблеми співпраці М. Грушевського з його львівськими учнями в загальному контексті психологічного клімату галицької школи українознавців.

Виклад основного матеріалу. Стосовно генези міфу про визиск М. Грушевським львівських учнів відзначимо, що його витoki сягають початку ХХ ст. Наскільки про таку

делікатну тему дають підставу говорити наявні джерела, життя цьому міфу дав Степан Томашівський, який на початку березня 1909 р. переконував свого колегу по школі Миколу Залізняка в корисливості професійних порад учителя. Про цю розмову, вочевидь, вчителю повідомив сам М. Залізник. У щоденнику М. Грушевський з гіркотою відзначив: «Прикро було довідатися, що Томаш[івський] перед Залізником відраджував братися до Хмельниччини, до документів, бо я з власн[их] інтересів туди його пхаю. Але Томаш[івський] вийшов скорше і я не міг з ним поговорити» [4].

Надалі ми не зустрічаємо свідчень подібного плану ані в листах самих вихованців львівської історичної школи, ані загалом у тогочасному епістолярію. Навпаки, як самі представники школи, так і свідки тогочасної діяльності автора «Історії України-Руси» одностайно підносили його жертвність у ставленні до вихованців. Приміром, Іван Крип'якевич, називаючи вчителя «великим педагогом», на багатьох прикладах показав демократизм характеру українського професора, його невтомність у спілкуванні з «недопеченими істориками», що стало запорукою наукової продуктивності створеного ним наукового осередку. В свою чергу, Кирило Студинський у роки війни згадав про надзвичайну опіку М. Грушевського над своїми вихованцями: «[...] Приготовлював до печати початкові праці своїх учеників, доки не побачив, що вони вже самі спосібні до лету і до строго наук[ової] праці. Беріг він своїх учеників, як орел орлят, як печаливий отець своїх дітей» [4, 12].

Натомість, тема інтелектуального визиску М. Грушевським своїх учнів отримала розвиток у подальшій історіографії. Як знаємо, діаспорне українознавство, представлене здебільшого ідейними опонентами М. Грушевського, доволі критично оцінювало його наукову спадщину [5; 6; 7]. Натомість, стосовно проблеми взаємин львівського історика з молоддю домінували компліментарні до М. Грушевського оцінки свідка тих подій Миколи Чубатого, спопуляризовані Василем Ленциком. Так, Борис Крупницький твердив: «Галицька «школа» Грушевського – це майстерня, що мала допомагати шефові в його велетенській праці» [8, VII-VIII]. Але й тут, незважаючи на відчутний брак джерел, слідно спробу реанімувати визискувальні сюжети. Маємо на увазі статтю Омеляна Пріцака «У століття народин М. Грушевського». Серед іншого, у ній О. Пріцак звернувся також до проблеми особливостей комунікації М. Грушевського зі своїми молодшими колегами. На противагу численним свідченням сучасників про толерантне та товариське ставлення львівського професора до своїх молодших співробітників, дослідник категорично твердив, що «деякі риси його [М. Грушевського] особистого характеру не дали йому змоги стати ідеалом організатора науки. [...] Він був дуже тяжкою людиною в співжитті, автократичної вдачі, хоч «ліберал» та демократ з переконання, несправедливий, не шанував дрібної мозолистої праці» [9, 226–227] (підкреслення наше – авт.). Помітно брутальніше цей сюжет відсутності поваги до праці інших у своїх знаних мемуарах «Іван Франко і його родина. Спомини» розгорнула Ганна Франко-Ключко.

В радянській науці тема експлуатації М. Грушевським своїх вихованців стала ще одним сюжетом морального шельмування вченого. Там, де неможливо було оминати факту існування львівської історичної школи, радянські дослідники вдавалися до профанації впливу М. Грушевського на молодь, а нерідко навіть натякали на корисливість його дій як керівника дослідницького колективу. Тут, вочевидь, давався взнаки власний сумний досвід спілкування з старшими колегами. Прикладом може бути уривок з книги Леоніда Коваленка: «На кошти Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) він створив в Львові групу істориків, яка під його керівництвом підбирала і систематизувала відповідні матеріали. Та на титульних сторінках він ставив своє прізвище не як редактора, а як автора. Отже, його волонтаризм проявився навіть у таких деталях» [10, 106].

В історіографії останнього тридцятиліття тема експлуатації здебільшого виникала в контексті подолання спопуляризованого радянським українознавством стереотипу. Дослідники слушно зауважували, що М. Грушевський, як і будь-який інший творець наукової школи, давав своїм учням дослідження в руслі власної наукової програми, оплачуючи її відповідно до встановлених Виділом НТШ тарифів. Також неодмінно підносилася значна жертвність історика, який не шкодував часу для роботи з учнями. При цьому дослідники зосереджуються не тільки на зрозумілих впливах видатного історика на своїх молодших

колег, але й, що не менш важливо, реконструюють процес посильної допомоги галицьких істориків своєму наставнику в його численних наукових та громадських починаннях, наголошують на солідарній праці представників львівської школи з розбудови всіх сегментів українського руху, взаємодопомозі у вирішенні різнопланових питань.

Поряд із цим, деякі охочі до сенсацій наші колеги надалі схильні повертатися до визискувального дискурсу. При цьому нестача джерел сміливо компенсується фантазією. Тут найбільш шокуючим є твердження Ірини Колесник, яка до тези про експлуатацію працею додає фінансовий визиск: «В українській академічній повсякденності об'єктом звинувачень у хабарництві став М. Грушевський з боку учнів, представників його наукової школи у Львові» [11, 70].

Тепер спробуємо формалізувати цю проблему і почнемо з дефініції. Отже, визиском вважається привласнення результатів праці іншої людини без обміну або з наданням взамін товарів (послуг, грошей), вартість яких менше, ніж вартість, створена працею цієї людини за робочий час. І тут ми маємо підстави говорити про відсутність жодних ознак визиску, адже всі наукові доручення, що їх М. Грушевський давав своїм вихованцям, були частиною наукової програми, яка приймалася Археографічною комісією та затверджувалася Виділом НТШ. На реалізацію цієї програми виділялися певні кошти, визначалися розміри добових і оплати пошукової праці. Ці суми були визначені заздалегідь, про що чудово знали співробітники Археографічної комісії, погоджуючись на такі умови. Ба більше, М. Грушевський у своїх звітах постійно нарікав на скромність оплати праці молодих членів АК, домагаючись урядових субвенцій для НТШ. М. Грушевський за будь-якої нагоди нагадував українському суспільству про ту послугу, що її своєму народу самовідданою працею робили початкуючі дослідники, «які [...] мусіли не раз жертвувати насущними інтересами свого особистого життя, аби приймати участь у сій роботі» [12, VIII]. Перебуваючи у щільному епістолярному діалозі з молодими археографами, він оперативного дізнавався про фінансові труднощі і завжди полагався на їх з користю для учнів. Про це, зокрема, свідчить його листування з Іваном Джиджорою чи Мироном Кордубою.

Заощаджуючи зусилля своїх учнів, які перебували в археографічних подорожах, М. Грушевський намагався дати їм більше часу для власне пошукової праці, а не займатися роботою копіювальника. Маючи ще з часів магістерських студій добре налагоджені зв'язки в середовищі російських, польських та українських архівістів, а також створивши розгалужену мережу фахових копіювальників, учений охоче допомагав молодим працівникам АК. Як свідчить, наприклад, листування М. Грушевського, особисте знайомство голови НТШ з Іваном Каманінім та Орестом Левицьким – працівниками Київського центрального архіву давніх актів – відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах, адже уможливлювало отримання фахових консультацій та замовлення копій необхідних документів без зайвих формальностей. У доступі до російських архівів учням М. Грушевського сприяв його петербурзький колега Олександр Лаппо-Данилевський. Їхнє листування сповнене обговорення цих проблем.

З іншого боку, ті його учні, які відійшли від тісної співпраці з учителем, але зверталися до нього по фінансову підтримку, отримували оплачувані завдання по копіюванню необхідних для наукової програми АК НТШ документів в архівах тих міст, де вони навчалися. Так було, наприклад, з Миколою Стадником, який написав учителю розпачливого листа, в якому змалював свої злиденне існування, що навіть наштовхувало його на думки про суїцид. У відповідь М. Грушевський, відгукуючись на прохання підзаробити, залучив його до співпраці з АК НТШ, яка полягала у копіюванні різноманітних архівних матеріалів у Кракові.

Віднайдені, скопійовані та привезені учнями М. Грушевського документи формально були власністю АК НТШ і могли використовуватися керівником комісії на власний розсуд. Але саме львівський професор наполягав, щоб його вихованці надалі працювали з віднайденим документальним масивом, довівши свої знахідки до публікаторської якості у відомій серії «Жерела до історії України-Руси». Талановитий педагог та проникливий психолог, М. Грушевський зазначав: «Таке сполучення роботи збирача з роботою видавця й можливість скорого видання зібраного матеріалу дасть заохоту науковим робітникам і устереже цілий проєкт від небезпечности загрузнути в передвступних роботах, як то часто

буває» [13, 21]. До речі, така робота з підготовки документів для видання в «Жерелах до історії України-Руси» також була оплачувана з фондів НТШ за доволі високим тарифом, що було для молодих археографів серйозним фінансовим стимулом. Про це, зокрема, свідчить листування М. Кордуби з учителем у справі видання його тому.

Але й на цьому М. Грушевський не зупинявся, а підштовхував своїх учнів, щоб вони на підставі віднайденого й опрацьованого джерельного матеріалу писали наукові дослідження, які мали би стати підставою для здобуття докторату. Докторський ступінь у той час (не те, що зараз, на жаль) відкривав чималі кар'єрні перспективи, гарантуючи кращу оплату праці. Про справедливість цього твердження говорить порівняння завдань, які отримували молоді історики у рамках реалізації наукової програми АК НТШ із тематикою захищених ними докторатів. Отже, для реалізації наукової програми АК НТШ М. Грушевський залучив таких своїх учнів: І. Крип'якевича (формування козаччини – до 1640 р.), С. Томашівського та М. Кордубу (доба Хмельниччини), В. Гарасимчука (період Руїни за 1657–1665 рр.), І. Кревецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720–1740 рр.), Ф. Голійчука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренця (Виговщина), М. Залізняка (часи І. Мазепи), І. Шпитковського (Коліївщина). Як свідчить документація Львівського університету, серед згаданих археографів докторські ступені вдалося здобути С. Томашівському («Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.», 1904 р.), І. Крип'якевичу («Козаччина і Баторієві вольності», 1911 р.), В. Гарасимчуку («Виговський і Юрій Хмельницький», 1912 р.), І. Джиджорі («Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 р.», 1912 р.), І. Шпитковському («Матеріали до історії Коліївщини – Мемуари ржищівського тринітарія і Завроцького», 1914 р.). Бачимо, що за фінансової підтримки очолюваного вчителем НТШ молоді історики не тільки реалізували свій творчий потенціал, але й здобували важливі кар'єрні сходинки. Наведене порівняння цілком підтверджує уперше висловлене Ігорем Гиричем спостереження, що М. Грушевському «вдавалося поєднувати, здавалося, непоєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому» [14, 84].

Про розуміння М. Грушевським пріоритетності побудови учнями кар'єри свідчать також його листи до вихованців, де він неодноразово піднімає цю тему. При цьому історик навіть важливі для нього справи громадського характеру беззастережно підпорядковує інтересам учнів. Про це, приміром, свідчить лист М. Грушевського до М. Кордуби. Попри те, що останній був одним з найактивніших дописувачів до бібліографічного відділу «Записок НТШ», а сам відділ рецензій вважався доволі проблемним під оглядом його наповнення та пошуку автури, голова Товариства все ж наголошує учневі: «Тепер Ви мусите учитися до докторату, тож ніяких поручень що до рецензії Вам не даю; зробіть поперед всего з тим кінець» [4, 117].

А як виглядала справа з визначенням тем наукових праць для тих учнів, котрі не були щільно заангажовані в діяльність АК НТШ? Тут впевнено можемо говорити, що ініціаторами визначення дослідницьких напрямків виступали самі молоді історики, котрі просили вчителя оформити у науковому ключі їхні творчі захоплення. Наведемо декілька прикладів. Так, у випадку з Меланією Бордун М. Грушевський взяв до уваги той факт, що молода дослідниця була донькою греко-католицького священика. Тож історик дав їй для опрацювання малознану на той час проблематику соціокультурної історії української духовної еліти XVIII ст. У підсумку постала стаття про щоденні практики парафіяльних священиків Львівської єпархії в другій половині XVIII ст., яку М. Грушевський особисто зреферував на засіданні Історично-філософічної секції НТШ у травні 1912 р. Після врахування авторкою критичних зауважень, стаття врешті вийшла друком у двох томах «Записок» Товариства. Авторська примітка до публікації інформувала читача, що праця постала «з історичного семінара проф. Грушевського в львівському університеті» [15, 39]. На підставі цієї публікації молода дослідниця в 1913 р. стала звичайним членом НТШ.

Іншим прикладом є Олександр Сушко, який отримав міждисциплінарну за своїм характером тему наукової роботи – життя та діяльність Бенедикта Гербеста, що була далекою від тогочасних інтересів самого М. Грушевського. Як свідчать листи О. Сушка до М. Грушевського, і наступні свої історико-літературні студії молодий дослідник також готував під його керівництвом, не втомлюючись дякувати «моєму особливому Добродієві» за постійну допомогу.

Ще один промовистий приклад – Микола Залізник. Після з'ясування інтересів учня, М. Грушевський консулював його з далеких від тогочасних своїх зацікавлень тем, а саме тогочасної системи державного устрою європейських країн, а також провідних напрямків теорії та методології історії в західноєвропейській історіографії кінця XIX – початку XX ст. Про те, що саме М. Грушевський порадив молодому колезі займатися такою проблематикою, свідчать його слова з листа до вчителя: «Ви перші подали мені сю думку [йшлося про дослідження сучасних світових федеративних держав – авт.] й я думав над сим, навіть приближений плян роботи собі уложив» [4, 94]. Свої праці з історіографічної тематики молодий дослідник неодноразово реферував на засіданнях Історично-філософської секції НТШ. Саме М. Залізник, добре володіючи європейськими мовами, за ініціативи вчителя на початку XX ст. спричинився до популяризації українською мовою інтелектуальних пропозицій тогочасних творців історіографічної моди (Г. Моно, В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, А. Берра, О. Лаппо-Данілевського та ін.), рецензуючи та перекладаючи їхні праці.

Зрештою, Зенон Кузеля, який вирішив зануритися в етнографію, також робив це під проводом перевантаженого власними науковими проєктами вчителя. З листів молодого дослідника дізнаємося, що львівський професор порадив опрацьовувати історико-етнографічну проблематику, зокрема «казкові мотиви у Нестора». Зі згаданої тематики в «Записках НТШ» була опублікована розлога студія З. Кузеля «Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности», а також численні огляди тогочасних етнографічних та історіографічних новинок. Дякуючи за постійну опіку, З. Кузеля писав: «Я не скриваю того цілком, що маю Вам багато до завдячення і що чую до Вас з початків велику пошану і довіре, не скриваю також, що Ваші слова і Ваша поміч задержали мене на тій дорозі, якою тепер ступаю [себто етнографії]» [9, 99].

Та й сам творець міфу про визиск молодших колег Степан Томашівський не мав підстав для нарікань, адже темою габілітаційної праці обрав проблему з далекого від тогочасних вчителевих інтересів XVIII століття – «Угорщина і Польща на початку XVIII в.». Цю роботу, як знаємо зі щоденника М. Грушевського, він захистив у 1911 р. головню дякуючи зусиллям учителя, що навіть був змушений через це відкласти потрібний для себе літній відпочинок. Подібна ситуація була і стосовно іншого критика М. Грушевського Івана Кревецького, якому керівник школи, відповідно до смаків молодого колеги, допомагав з опрацюванням теми докторату «Руська самооборона на галицько-угорському пограниччю 1848–1849 рр.».

Дискурс «визиску» також ніяк не узгоджується з тими численними свідченнями, що ми їх маємо стосовно докладених М. Грушевським зусиль по виданню праць своїх учнів. Промовистим прикладом тут є історія взаємин М. Грушевського з Богданом Бучинським, який помер у віці 23 років. Вражений втратою вихованця, М. Грушевський не шкодував часу для доопрацювання і реферування його найбільш підготовлених текстів на засіданнях секцій НТШ та УНТ, що відтак були надруковані на сторінках «Записок» цих українських товариств. Про вагомість вкладених М. Грушевським зусиль у доопрацювання незакінчених статей свого учня свідчить його редакторська примітка до «Студії з церковної унії»: «[...] Пок[ійний] наш співробітник Богдан Бучинський лишив в рукописи свою головну працю по історії унії, в кількох редакціях. Те, що друкуємо тепер – се останній начерк, найбільш загальний змістом, але не викінчений, писаний незвичайно нерозбірно. Чимало труду вложено в відчитання і виладження сього очерку, місцями зміст його приходилося відгадувати; але не хотілося лишити сеї останньої праці горячого адепта нашої науки неужитком. Титул доданий нами» [16, 21].

А як самі учні сприймали вчителеву допомогу? Тут можемо говорити про розуміння молодими істориками того факту, що саме вони «визискують» старшого колегу, зловживаючи своїми постійними проханнями. Добрим прикладом тут є уривок з листа згадуваного Олександра Сушка до М. Грушевського, який, як знаємо, мав непрості взаємини з учителем. Розуміючи масштабність вкленої старшим колегою редакторської праці у покращення власного тексту, він писав: «Я вже зробив другу коректу з «Палінодії». Бачив я, бачив, кілька то праці мали при тім Високоповажний Пан Професор... Встидно мені та при тім подивляюся – і терпеливість і ту шалену працю [...]. За цінні уваги – сердечно дякую. Я прямо подивляю бистроту комбінацій Високоповажного Пана Професора» [4, 88]

Подібно до О. Сушка, й інші представники львівської школи не втомлювалися у різні способи висловлювати та демонструвати вдячність, добре усвідомлюючи значущість допомоги М. Грушевського. Так, практично кожна перша друкована праця початкуючих учених містила авторську примітку, де висловлювалися слова щирої подяки вчителю за сприяння. Для прикладу наведемо слова С. Томашівського, якими він закінчив передмову до своїх «Матеріялів до історії Галичини»: «Вкінці нехай міні буде вільно на сім місці зложити сердечну подяку Високоповажаному Професору Михайлу Грушевському за ініціативу, моральну підмогу та щирсердечну опіку; без того ся книжка ледви вийшла-б у світ» [17, VI]. Подібні слова бачимо також у передмові до тому матеріалів, що стосуються української козаччини, зібраних І. Крип'якевичем: «Випускаючи в світ сю збірку, почуваюся до обов'язку подякувати [...] проф. М. Грушевському, що давав мені поміч в уложенню актів...» [18, XI]. Дякує вчителю у примітці до своєї першої історичної студії також С. Рудницький: «Розвідка ся була предложена на історичнім семінарі проф. М. Грушевського в університеті Львівським. В[исокоповажаному] п[ану] Професору складаю тут подяку за світлі ради, що дуже мені придалися при написанню сеї розвідки [19, 1]». Маємо всі підстави вважати наведені щойно слова не просто звичайним ритуалом учнівської чемності. Від такого розуміння висловленого застерігав, зокрема, Денис Коренець: «[...] Заяви признання і подяки, які подибуємо привсіх майже працях єго учеників, не є пустою формальностию і актом куртоазії, а таки дійсно висловом правдивої вдячності, яка єму за єго основні і цінні вказівки від них належиться» [20, 143].

Емоційні слова вдячності знаходимо також у листах молодих галицьких істориків до вчителя. Так, просить прийняти «сердечну подяку за велику прихильність тепер знов до мене показану» Д. Коренець, «зложеноє подяки, що лежить мені на серци» своїм обов'язком нерідко вважав М. Кордуба, «дуже глибоку і сердечну подяку» складав В. Гарасимчук, раз у раз «від серця дякує» вчителю С. Томашівський, за «тепле відношення до мене, а також за щирість» дякує і М. Залізняк. Подібними висловами подяки рясніють листи багатьох учнів до М. Грушевського.

Додамо, що М. Грушевський допомагав учням у вирішенні не лише суто фахових, але й багатьох особистих проблем, нерідко власним коштом. Промовистим прикладом тут є ситуація з арештом згадуваного Миколи Залізняка за участь у студентських заворушеннях на Львівському університеті в 1910 р. Будучи заарештованим разом зі своїми українськими колегами у справі відомій як «Процес 101», М. Залізняк невдовзі опинився у в'язниці практично сам: відірваний від родини, він не мав поряд нікого з близьких, хто б міг викупити бранця на волю. Тож саме М. Грушевський витягнув учня із в'язниці, внісши за нього визначену судом заставу у розмірі 20 тисяч корон – доволі значну, як на ті часи, суму.

Насамкінець відзначимо, що незважаючи на безсумнівне інтелектуальне лідерство, М. Грушевський подекуди потребував партнерства своїх учнів також у суто наукових справах. Тож він не соромився звертатися до молодших колег із проханнями в тій чи іншій справі. Як вони відбирали такі прохання? Іван Шпитковський, приміром, на прохання вчителя відповів: «[...] Кожда просьба Високоповажаного Пана Професора, як Шановного та Дорогого Мого Учителя-Професора єсть для мене найвисшим приказом, якого я не можу не сповнити...» [4, 92]. Інший приклад стосується неодноразово згадуваного Степана Томашівського. М. Грушевський, не володіючи угорською мовою, але визнаючи вагомість залучення створених на ній джерел до реконструкції українського минулого, звернувся по допомогу до нього при підготовці другого тому «Історії України-Руси». Підсумком їхньої співпраці, як читаємо у щоденнику вченого та в примітках до другого тому «Історії України-Руси», мала стати спільно видана джерельна збірка [21, 582].

Висновки. Таким чином, у світлі наведеної інформації теза про визиск М. Грушевським своїх львівських вихованців виглядає цілковитим нонсенсом. Переконані, що кожен молодий дослідник на початку творчого шляху хотів би зазнати такого «визиску» з боку наукового наставника. Більше того, маємо всі підстави твердити, що саме автор «Історії України-Руси» постає найбільш «визискуваною» стороною, адже безоплатно витрачав чимало власного часу та зусиль для досягнення ідеальної мети тогочасного українського наукового руху – підготовки молодих кадрів гуманітаріїв, що мали б прийти на зміну старшому поколінню. Зрештою, так і сталося, адже саме вихованці львівської історичної школи, а

потім і їхні учні задавали моду в українській соціогуманітаристиці – спочатку на материкових теренах, а згодом і в діаспорних осередках. Насамкінець відзначимо, що питання психологічного клімату українських наукових шкіл є важливою, але надалі малознаною проблемою сучасної історіографії.

Список використаної літератури

1. Юркова О. Чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С.117–121.
2. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
3. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 25. К.: Інститут історії України, 2014. С. 26-53.
4. Грушевський М. С. *Щоденник (1902–1914 рр.): У двох томах. Т. 2 (1908–1914) / Упоряд., вступна стаття, коментарі С. Панькова; науковий редактор І. Гирич*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. 544 с.
5. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Etniak*. 2022. 1 (37). С. 100-109.
6. Сабінський М. Історична концепція Михайла Грушевського в осмисленні українських закордонних істориків повоєнного двадцятиліття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 8 (50). С. 273–288.
7. Сабінський М. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського дореволюційної доби в рецепції української закордонної історіографії (1940-1965 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 39. Збірник наукових праць. 2022. С. 120-126.
8. Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця. *Грушевський М. Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. Т. 1. С. I-XXX.
9. Пріцак О.У століття народин М. Грушевського. *Листи до приятелів*. 1966. № 5–7. С. 226–227.
10. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Київ, 1983. 118 с.
11. Колесник І. Мережева модель науки (новий проєкт української історіографії?). *Ейдос. Альманах теорії та історії істор. науки*. К., 2009. Вип. 4. С. 54-88.
12. Матеріали до історії української козащини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Том 1. Документи по рік 1631, зібрав і видав Іван Крип'якевич (Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XIII). Львів, 1908. 451 с.
13. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козащини *Хроніка НТШ*. 1905. Ч. 24. С. 12-21.
14. Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 79-86.
15. Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII ст. *Записки НТШ*. 1912. Т. СІХ. С. 21-43.
16. Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. *Записки НТШ*. Т. LXXXV. 1908. С.18- 27.
17. Томашівський С. Матеріяли до історії Галичини. Акти з р. 1648–1649. – Львів: 3 друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1898. Т. І. 322 с.
18. Крип'якевич І. Матеріали до історії української козащини. Львів: 3 друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. Т. І. Документи по рік 1631. – 421 с.
19. Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка. *Записки НТШ*. 1897. Т. XVII. С. 1-18.
20. Коренець Д. Ювілей науки. *Учитель*. 1906. Ч. 10. С. 138-143.
21. Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1992. Т. 2. 583 с.

References

1. Yurkova, O. (2002). Did Mykhailo Hrushevsky exploit his students. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovec i polityk u konteksti suchasnosti [Mykhailo Hrushevskiy is a scientist and politician in the context of modernity]*, 117–121. (in Ukr.)
2. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy Lviv Historical School*. Lviv. (in Ukr.)
3. Telvak, V., Pedych, V. (2014). *Mykhailo Hrushevsky Lviv Historical School: communicative nature*

- and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 25, 26-53. (in Ukr.)
4. Hrushevskiy, M. S. (2021). *Shchodennyk (1902–1914 rr.): U dvokh tomakh. T. 2 (1908–1914) [Diary (1902–1914): In two volumes]*. Kyiv. (in Ukr.)
 5. Telvak, V., Sabinskyi M. (2022). «A Fight for Hrushevsky»: the era of the Ukrainian revolution in the discussions of diaspora intellectuals of the postwar years of XX century. *Eminak*, 1 (37), 100-109. (in Ukr.)
 6. Sabinskyi, M. (2021). Mykhailo Hrushevsky's historical concept in the understanding of Ukrainian foreign historians of the post-war twentyyear period. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii [Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University]*, 8/50, 273–288. (in Ukr.)
 7. Sabinskyi, M. (2022). The Socio-Political Activity of Mykhailo Hrushevsky of the Pre-Revolutionary Period in the Reception of Ukrainian Foreign Historiography (1940-1965). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii [Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History]*, 39, 120-126. (in Ukr.)
 8. Krupnytskyi, B. (1954). Mykhailo Hrushevskiy and his historical work. *Hrushevskiy M. Istorii Ukrainy-Rusy [Hrushevskiy M. History of Ukraine-Rus. New York: Book Society]*, Niu-York: Knyhospilka, vol. 1 I-XXX. (in Ukr.)
 9. Pritsak, O. (1966). In the century of the birth of M. Hrushevskiy. *Lysty do pryiateliv [Letters to friends]*, 5–7, 226–227. (in Ukr.)
 10. Kovalenko, L. A. (1983). *Historiography of the history of the Ukrainian SSR from the earliest times to the Great October Socialist Revolution*. Kyiv. (in Ukr.)
 11. Kolesnyk, I. (2009). The network model of science (a new project of Ukrainian historiography?). *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science]*, 4, 54-88. (in Ukr.)
 12. (1908). *Materials on the history of the Ukrainian Cossacks, published under the general editorship of Mykhailo Hrushevskiy. Volume 1. Documents up to the year 1631, collected and published by Ivan Krypyakevich (Sources for the history of Ukraine-Rus, published by the archeographic commission of the Shevchenko Scientific Society, vol. XIII)*. Lviv. (in Ukr.)
 13. Hrushevskiy, M. (1905). The note was presented to the archeographic commission of prof. Hrushevsky in the matter of publication of the corpus of materials on the history of the Cossacks. *Khronika NTSh [Chronicle of SSS]*, 24, 12-21. (in Ukr.)
 14. Hyrych, I. B. (1997). The organization of archeographic work by M. S. Hrushevskiy during the Lviv period of life and activity (1894–1914). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 1, 79-86. (in Ukr.)
 15. Bordun, M. (1912). From the life of the Ukrainian clergy of the Lviv Diocese in the second half of the 18th century. *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, CIX, 21-43. (in Ukr.)
 16. Buchynskiy, B. (1908). Studies on the history of the church union. *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, LXXXV, 18-27. (in Ukr.)
 17. Tomashivskiy, S. (1898). *Materials for the history of Galicia. Acts from 1648–1649*. Lviv. (in Ukr.)
 18. Krypyakevich, I. (1908). *Materials for the history of Ukrainian Cossacks*. Lviv. (in Ukr.)
 19. Rudnytskyi, S. (1897). Cossack-Polish war of 1625. Historical study. *Zapysky NTSz [Notes of SSS]*, XVII, 1-18. (in Ukr.)
 20. Korenets, D. (1906). Jubilee of science. *Uchytel [Teacher]*, 10, 138-143. (in Ukr.)
 21. Hrushevskiy M. (1992). *History of Ukraine-Russia*. Kyiv, vol. 2. (in Ukr.)

TELVAK Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,
e-mail: telvak1@yahoo.com,

PEDYCH Vasyi, Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at Department of Social Sciences, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
e-mail: pedychwasyl@gmail.com

DID M. HRUSHEVSKY TAKE ADVANTAGE OF HIS LVIV STUDENTS? ATTEMPT TO DECONSTRUCT HISTORIOGRAPHIC MYTH

Abstract. Introduction. *One of the most enduring historiographical stereotypes associated with M. Hrushevsky concerns the attitude of the historian towards his younger colleagues – his students in Lviv and Kyiv. The scientific fruitfulness of the author of the «History of Ukraine-Rus», unprecedented in Ukrainian culture, was explained by contemporaries first, and later by historiographers of the 20th century, as the result of considerable help from Hrushevsky's students. The nature of this aid – voluntary or coercive – has been debated for more than a century by sympathizers and opponents of the historical ideology and socio-political practice of the Great Ukrainian. In our research, we will try to consider the mentioned problem on the example of the Lviv School of Ukrainian Studies and reproduce the nature of creative cooperation between the teacher and his Galician students.*

The article aims to clarify the problem of cooperation between M. Hrushevsky and his Lviv students in the general context of the psychological climate of the Galician school of Ukrainian studies.

Results. *In the light of the given information, the thesis about M. Hrushevsky's exploitation of his Lviv pupils looks like complete nonsense. Moreover, we have every reason to say that it is the author of the «History of Ukraine-Rus» who appears to be the most «exploited» party, because he spent a lot of his own time and effort free of charge to achieve the ideal goal of the Ukrainian scientific movement of that time – the training of young humanitarians who were to come instead of the older generation. In the end, this is what happened, because it was the students of the Lviv historical school, and later their students, who set the trend in Ukrainian socio-humanitarianism – first on the mainland, and later in diaspora centers.*

Originality. *The article specifically deconstructs the historiographical myth about M. Hrushevsky's exploitation of his Lviv students for the first time.*

Conclusion. *It should be noted that the issue of the psychological climate of Ukrainian scientific schools is an important, but still little-known problem of modern historiography.*

Keywords: *M. Hrushevskyi, Lviv historical school, psychological climate, exploitation, assistance.*

Одержано редакцією 8.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 930.1(477):930(438)(092):070(438)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-27-38

ЛАЗУРКО Лідія Миколаївна,
доктор історичних наук, професор кафедри історії
України Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. І. Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>,
e-mail: lazurkol@gmail.com,

ВЛАДИГА Ольга Миколаївна,
кандидат історичних наук, викладач історії
Львівського вищого професійного училища
комп'ютерних технологій та будівництва
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>,
e-mail: olhavladyha@gmail.com

УКРАЇНЬСЬКА КЛЮ НА СТОРІНКАХ ПОЛЬСЬКОГО ЧАСОПISY «KWARTALNIK HISTORYCZNY» (1918–1939)

Цілісне уявлення про українську історичну науку міжвоєнного періоду неможливо скласти без урахування того, якими відклалися її образи у історіографії сусідніх народів. Вельми показовою у цьому контексті є історична наука Польщі як держави, що мала спільне з нами минуле та провадила активну боротьбу за цю історичну спадщину. Поважним репрезентантом польської історіографії вказаного періоду є часопис «Kwartalnik Historyczny», що протягом 1887–1939 рр. видавався у Львові. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності з використанням загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна полягає у тому, що вперше досліджено образ української історичної науки міжвоєнного періоду, який відклався на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny». У результаті дослідження встановлено, що проблема представлення української історичної науки на шпальтах «Kwartalnika Historycznego» у перші роки міжвоєнного періоду тісно пов'язана з загостренням військово-політичної боротьби між поляками та українцями. Також після здобуття Польщею незалежності змінилися цілі і завдання національної історичної науки та відбулася її переорієнтація на проблеми власного минулого. Це знайшло своє відображення на шпальтах часопису, співпрацівники якого допіру в середині 20-х рр. ХХ ст. починають звертати увагу на повоєнний доробок українських істориків, найперше пов'язаних зі Львовом (представників школи Михайла Грушевського). Очевидно, що така ситуація була спричинена не тільки руйнуванням наукових контактів з Наддніпрянщиною, а й проблемами відбудови та організації історичної науки останньої. Допіру на початку наступного десятиліття у «Kwartalniku Historycznym» з'являються перші спроби представлення актуального стану справ в усіх дослідницьких осередках української історичної науки, змалювання її цілісного образу. Свідченням відкритості та національної толерантності редакційної політики часопису було запрошення до співпраці у ньому українських авторів: М. Андрусика, В. Заїкина, М. Кордуби. В цілому редакція «Kwartalnika Historycznego» намагалася зберігати об'єктивність у оцінках української історіографічної продукції, що було традиційно притаманно редакційній політиці часопису, спрямованій на відстоювання високих стандартів провадження історичного дослідження у дусі позитивізму навіть у міжвоєнну добу.

Ключові слова: українська історіографія, польська наукова преса, історична школа Михайла Грушевського, міжвоєнний період.

Постановка проблеми. Цілісне уявлення про українську історичну науку міжвоєнного періоду неможливо скласти без урахування того, якими відклалися її образи у історіографії сусідніх народів. Вельми показовою у цьому контексті є історична наука Польщі як держави, що мала спільне з нами минуле та провадила активну боротьбу за цю історичну спадщину. Поважним репрезентантом польської історіографії вказаного періоду є часопис «Kwartalnik Historyczny», що протягом 1887–1939 рр. видавався у Львові. Часопис створювався як орган місцевого Towarzystwa Historycznego у Статуті якого було прописано про «особливу увагу до минулого Червоної Русі» [1, 1]. Саме тому на шпальтах видання від початків його діяльності

ми бачимо значний масив інформації, присвячений проблемам як українського минулого, так і функціонуванню української історичної науки.

Аналіз досліджень. Вивчення історії «Kwartalnika Historycznego» має свої традиції, що сягають першої половини ХХ ст., коли з'явилися спроби історіографічної рефлексії з приводу діяльності Towarzystwa Historycznego [2]. Перші суто історіографічні опрацювання, присвячені цьому часопису були опубліковані у 60-80-х рр. ХХ ст.: зокрема К. Среньовська здійснила спробу осягнення образу польської історичної науки на шпальтах видання в часи його становлення, а Є. Матерніцький окреслив місце й роль часопису у польській історіографії кінця ХІХ – ХХ ст. [3; 4; 5]. Значну увагу часопису «Kwartalnik Historyczny» в контексті діяльності Towarzystwa Historycznego у міжвоєнний період приділив Т. Кондрацький. З початком ХХІ ст. історія цього наукового видання стала предметом спеціальної уваги українських дослідників, котрі звертаються, найперше, до питань української історії на шпальтах видання [6; 7; 8; 9]. Ці праці дають можливість виокремити низку перспективних для вивчення тем, однією з яких є проблема обговорення на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» міжвоєнного періоду здобутків української історичної науки.

Метою статті є дослідження образу української історичної науки міжвоєнного періоду, який відклався на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» – офіційного речника львівського Towarzystwa Historycznego, що з 1925 р. став всепольською організацією дослідників минулого.

Виклад основного матеріалу. У перший період існування часопису (1887–1914 рр.) до співпраці з ним активно запрошувалися українські дослідники старовини, жваво відслідковувався доробок українських вчених у дослідженні минулого України та процес становлення української історичної науки. Ситуація змінилася у наступну епоху – у міжвоєнне двадцятиліття – коли переживши часи боротьби за утвердження державної незалежності Польщі, львівський часопис «Kwartalnik Historyczny» вступив у нову фазу розвитку, пов'язану зі змінами основних завдань та функцій національної історичної науки та організаційними трансформаціями, які відбулися у львівському Towarzystwie Historycznym. Перші роки незалежності стали найбільш критичними за увесь час львівського періоду існування часопису. Фінансові клопоти, відтік фахівців та порушення наукової комунікації спричинилися до різкого зменшення обсягів часопису і відобразилися на його змістовому наповненні. Подолати цю кризу творцям часопису вдалося лише в середині 20-х років ХХ ст., що співпало в часі з перетворенням у 1925 р. локального львівського Towarzystwa Historycznego на всепольську організацію та надало «Kwartalniku Historycznemu» офіційного загальнонаціонального статусу. Останнє, своєю чергою, спричинилося до тематичних переорієнтацій часопису.

Зазнав змін у цю добу і польсько-український науковий діалог, загострений політичною боротьбою та просякнутий пам'яттю про недавнє військове протистояння. Проте якщо гостра внутрішньополітична ситуація в державі не могла не позначитись на характері стосунків між істориками обох народів [10], то редакція «Kwartalnika Historycznego», декларуючи потребу провадження об'єктивних досліджень, намагалася зберегти толерантність у представленні подій спільної історії та вимагала цього від українських колег, що було традиційно притаманно національній політиці часопису [8, 87].

У міжвоєнне двадцятиліття українська тематика продовжує цікавити співпрацівників часопису. Попри те, що львівське Towarzystwo Historyczne у 1925 р. стало Polskim Towarzystwem Historycznym, історія південно-східних земель ще тривалий час посідала домінуючі позиції на сторінках його офіційного речника. Але авторами абсолютної більшості цих матеріалів були польські науковці, які у міжвоєнний період активізували працю над концепцією інтегрального зв'язку Червоної Русі та Польщі, намагаючись довести, що після татарської навали прихід поляків на ці землі спричинився до їхнього відродження. Вони дивилися на минуле Червоної Русі з погляду історії Польщі, намагаючись з'ясувати те, як введення цих земель в кордони польської держави вплинуло на її долю. Історія Русі як самостійного предмета досліджень, на відміну від українських дослідників, не входила до кола їхніх зацікавлень. Водночас автори часопису продовжували зацікавлено, хоча на початках і доволі ситуативно, відслідковувати праці українських істориків, особливо ті, котрі стосувалися проблематики спільного минулого.

У перші повоєнні роки спостерігалося зниження активності польсько-української наукової співпраці. Різно скоротилася кількість наукових контактів через спричинене обставинами війни розпорошення наукових кадрів з обох сторін. Не сприяла налагодженню наукової співпраці спрямована на полонізацію політика польської влади в галузі науки та освіти [10; 11; 12; 13]. Згадувані вище процеси яскраво відобразилися на сторінках часопису, у якому допіру на початку у 1923–1924 рр. почали з'являтися перші докладні рецензії на повоєнні дослідження українських науковців.

Ці дописи дають нам уявлення про те, якою бачилася авторам «Kwartalnika Historycznego» українська історична наука окресленого періоду. Образ її постає з аналізу матеріалів різноманітних історіографічних форм – досліджень українських і польських науковців, критичних оглядів, полемічних заміток, некрологів, тощо. Але традиційна зорієнтованість часопису на критико-інформаційну діяльність зумовлювала домінування на його шпальтах рецензій, завдяки чому ця рубрика була особливо інформативно насиченою та дискусійною. Як вважає В. Тельвак, саме аналіз матеріалів рецензійної рубрики «Kwartalnika Historycznego» дозволяє показати через «прикладну теорію» – інструментальне і конкретне застосуванням теоретико-методологічних конструкцій – теоретико-методологічну складову публікацій українських істориків так, як її бачили співпрацівники часопису. Адже загальним завданням рецензій, опублікованих у часописі, було концентрування уваги на методичних і методологічних аспектах дослідження, тобто на тих епістемологічних засадах, котрі дозволили автору вирішити поставлене перед собою завдання [8, 84].

У міжвоєнний період, як і у попередні роки, розгортання «української теми» традиційно проходило по лінії гострої дискусійності. Це підсилювалося та ускладнювалося ще й наростанням конфронтації у тогочасних польсько-українських стосунках. Назагал умови гострого національного протистояння до певної міри визначали й тематику обговорюваних на сторінках журналу проблем, серед яких домінували польсько-українські стосунки. Так у питаннях, пов'язаних з давньою історією, польські дослідники міжвоєнного періоду продовжували дискутувати зі своїми українськими колегами щодо правомірності вживання етноніма «Україна», наголошуючи на некоректності використання його для означення південно-східних територій починаючи від XIII ст., як це нерідко практикувалося їхніми опонентами. Ця історіографічна традиція, що була утверджена в працях М. Грушевського та його учнів, на думку польських дослідників, була наслідком ідеологізації історіографічного процесу з певною політичною метою. Зокрема Ч. Франкевич у рецензії на працю М. Чубатого «Західна Україна і Рим в XIII ст. в своїх змаганнях до церковної унії», опублікованої на сторінках «Kwartalnika Historycznego» в часи найгострішого польсько-українського протистояння – у 1919 р., висловлював застереження з приводу вживання термінів «Україна» і «українці» в контексті подій XIII ст., зауважуючи, що «і до пізніших епох вони не дуже пасували би» [14, 93]. Критик писав, що М. Чубатий схильний дивитися на минуле крізь призму теперішнього, оперуючи новочасними поняттями. Не сприймав оглядач і суджень автора про український народ, вважаючи, що недоречно говорити про нього за межами князів, бояр і міщанства, оскільки лише останні були представниками племінної свідомості русинів. «Такий вираз як народ Галичини, – писав оглядач, – виглядає імпульсивно, але розходиться з правдою» [14, 94]. Схожі судження висловлював і М. Гавлік з приводу дослідження І. Брика про польсько-українські протистояння на Конгресі 1848 р. Автору, зокрема, закидалася неусталеність національної термінології, про що свідчило використання, без чіткого розмежування, термінів «український», «русини» та «малоросійський народ» [15].

Суголосною була й офіційна позиція редакторів часопису, що вважали за потрібне виправляти в текстах українських учених етнонім «Україна» на більш коректний для них етнонім «Русь». Наприклад, відомий нарис з української історіографії М. Андрусяка супроводжувався пояснюювальним приписом, що «редакція у питаннях термінології стоїть на позиціях польської традиції, якої «Kwartalnik Historyczny» дотримувалася досі, тому дещо змінила назву дослідження (замість слова «українська» ввела термін «русська»), натомість в тексті залишила авторові повну свободу» [16; 14].

Найбільш дражливою темою, довкола якої віддавна точилися дискусії польських та українських науковців залишалася історія козащини. З усієї козацької проблематики особливе зацікавлення польських учених зосереджених довкола часопису, традиційно, викликала

доба Хмельниччини, широко представлена в опрацюваннях та рецензіях. Серед польських авторів міжвоєнного періоду, які займалися проблемами козаччини, на сторінках «Kwartalnika Historycznego» бачимо імена А. Чоловського, Л. Франся, З. Стронського, В. Томкевича, Я. Волінського. Зауважимо, що на відміну від попередньої історіографії, котра наголошувала на відсутності будь-яких поважних соціально-релігійних підстав для виникнення козацьких рухів, практично всі польські історики міжвоєнного часу серед причин їхнього виникнення першочерговими називали зростання соціальних утисків, що спровокували вибух незадоволення народу. Тут можемо говорити про певне консенсусне зближення позицій польських та українських істориків, що йому передувала тривала робота з вивчення соціально-економічних аспектів історії того часу.

Про оцінки на сторінках «Kwartalnika Historycznego» доробку українських вчених з історії козаччини дізнаємося з оглядів, які читачам часопису в середині 20-х рр. XX ст. представляв М. Гавлік. Поява перших, після тривалого мовчання, відгуків пов'язана передовсім зі спробами української інтелігенції Львова відмовитись від загостреного обставинами війни політичного протистояння з польською стороною [10]. Символічним кроком назустріч представників польської історичної науки стала публікація у 1924 р. у часописі низки рецензій на дослідження українських науковців. Хоч і до того часу співпрацівники часопису намагалися не випускати з уваги опрацювання українських дослідників, але на шпальтах часопису про них з'являлися переважно лише інформаційні повідомлення. Як приклад можемо навести огляд розвідки Б. Барвінського «Слідами гетьмана Мазепи». Рецензент поінформував читачів про те, що Б. Барвінський аналізував нові документи, які дещо по-іншому дозволяли тлумачити герб Мазепи та дослідив походження слова «Мазепа», стверджуючи, що це насмішквате прізвище (справжнє прізвище – Колединський чи Колодинський), яке вказувало на певні особисті прикмети (так називали неохайну, грубувату або нерозумну людину) і було успадковане від батька майбутнього гетьмана [17, 227].

Першими більш розлогими критичними оглядами стали відгуки на роботи М. Грушевського та його учнів – І. Крип'якевича та М. Кордуби. У польських колег, повз увагу яких не проходило жодне дослідження М. Грушевського [7, 251], не викликав сумніву високий теоретико-методологічний рівень праць найвідомішого українського історика та представників його школи. Підкреслювалася новизна цих опрацювань, що ґрунтувалися на архівних даних, докладність їх опрацювання, глибина історіографічного аналізу та намагання авторів неупереджено представляти зібраний матеріал.

Відкривався «український блок» рецензією М. Гавліка на частину восьмого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського під назвою «Хмельниччина в розквіті». Рецензент зауважував, що: «Автор, як це й декларувалося ним у вступі, представив матеріал максимально об'єктивно, завдяки чому постать Хмельницького постала в іншому світлі, у порівнянні з попередніми тенденційними презентаціями М. Костомарова чи Ф. Равіти-Гавронського. Хмельницький зображувався як Козак – представник нового стану, який бореться за здобуття більших свобод...» [18, 362]. Помилковим, однак, на думку М. Гавліка, було приписувати Хмельницькому характер оборонця черні, творця українського руху, опікуна народу, якого той позбувався дорогою татарського ясиру. Він писав: «Радше можна було б приписати козацькому гетьману роль оборонця православ'я, про свободи якого згадується в договорах з Польщею. Хмельницький не хотів поривати з Польщею і дотримувався домовленостей, а війни провадив під тиском роз'ятрених мас черні, що не хотіли повертатися до давніх стосунків» [18, 363].

Особливу цінність цієї праці, на думку М. Гавліка, складали залучені архівні матеріали, завдяки яким автор уточнив цілу низку фактів: дати військових походів Хмельницького, дані про сили козаків та поляків, козацький реєстр та поділ на полки, тощо. І, що особливо важливо, здійснив послідовну критику джерел, намагаючись відокремити однієї легенди від історичної правди [18, 375].

Високо також оцінювалися М. Гавліком і роботи учнів М. Грушевського: І. Крип'якевича та М. Кордуби. Так дипломатичній історії, соціально-економічним та політичним особливостям козацької епохи були присвячені дослідження І. Крип'якевича «Учитель Б. Хмельницького», «Українська державна скарбниця за Богдана Хмельницького», «Серби в українському війську 1650–1660 рр.» [19, 376–377; 20, 378]. І. Крип'якевич виступив

продовжувачем ідей М. Грушевського та зосередився на конкретних виявах державності в той час. У праці «Учитель Б.Хмельницького» І. Крип'якевич обґрунтовував припущення про те, що Хмельницький навчався у Львові в колегіумі єзуїтів. Для цього він зосередився на постаті наставника майбутнього гетьмана – каноніка о. Мокрського. Рецензентом підкреслювалася новизна дослідження, в якому автору вдалося встановити деякі дати і уточнити окремі відомості з життя Мокрського, що висвітлювали його взаємини з молодим Хмельницьким. Водночас висловлювалися і деякі зауваження до дослідження. Так, на думку М.Гавліка, І. Крип'якевич без належної аргументації стверджував, що Хмельницький походив з малознаного шляхетського роду. Попри слушність тверджень І.Крип'якевича, які розділяв і рецензент, про можливі симпатії Хмельницького до міста його юності – Львова (свідченням цього розглядалося уповноваження саме о. Мокрського бути послом на посередницьких перемовинах у 1648 р.), він вважав безпідставним твердження автора, що це було причиною відмови гетьмана захопити місто у 1648 та 1655 рр. На думку критика причини відступу козацького війська від Львова були значно прагматичнішими [19].

Зі ще більшим захопленням представляв М. Гавлік інше дослідження І.Крип'якевича – «Українська державна скарбниця за Богдана Хмельницького». Головне на чому акцентував рецензент стосувалося труднощів, які супроводжували роботу такого типу, пов'язаних з браком джерел цієї епохи: «Війни знищили як державні, так і приватні архіви, а козаки, противники правопорядку та польських властей, долучалися до цього з особливим завзяттям» [20, 379].

Як і у попередній праці тут підкреслювалася новизна дослідження, адже І.Крип'якевич, вишукуючи розрізнені та доволі скупі відомості, першим пролив світло на незнану до того часу організацію скарбниці Хмельницького. Єдине зауваження, що його сформулював М.Гавлік, стосувалося питань обрахунку королівщин, оскільки наявною була інформація тільки по київському і брацлавському воєводствах. У рецензента виникали запитання на підставі яких даних і послуговуючись якою методикою автор подавав відомості по чернігівщині, перепис в якій відбувався вже аж у 1654 р. в інших умовах, що фізично не могло коректно інформувати про попередній польський період. Лише припущенням вважав рецензент те, що за Хмельницького податки платили усі верстви населення, на що у непрямий спосіб, як вважав І.Крип'якевич, вказували окремі універсали гетьмана про податкові пільги. Натомість М. Гавлік погоджувався з автором у висновку про те, що захоплені козацькою верхівкою за правом «*res nullius*» церковні (8–9 %) та шляхетські (66 %) землі – давали значний дохід в скарбницю гетьмана і були головними джерелами фінансових надходжень, оскільки в часи війни безпосередніх податків ніхто не платив. А Руїну спровокували не лише політичні, а й економічні чинники – зокрема борги держави Хмельницького, в якій річний дохід був втричі меншим за видатки на утримання війська [19, 380].

Детальної рецензії здобулася й праця іншого учня М. Грушевського – М. Кордуби, багаторічного співпрацівника часопису «*Kwartalnik Historyczny*» [21]. Як важливий причинник, що ілюстрував політичні комбінації Хмельницького щодо Польщі, розглядав М. Гавлік його дослідження «Між Замостям та Зборовом». Автор аналізував політичну ситуацію в Польщі перед елекцією Яна Казимира та участь у цьому процесі Б. Хмельницького. Зокрема М. Кордуба писав про підтримку Б. Хмельницьким кандидатури Сигізмунда Ракочі. Рецензент категорично не погоджувався з цим припущенням, зауважуючи: «Важко припустити, щоби ставлення Б. Хмельницького було нещирим у підтримці елекції Яна Казимира. Зважаючи на те, що козацькому гетьману погрожувала чернь і він був на порозі станових протистоянь» [22, 380].

На початку 30-х рр. ХХ ст. редакція часопису ініціювала серію публікацій про повоєнні здобутки європейських історіографічних шкіл. У їх числі бачимо й нарис про сучасну українську історіографію. Ідеться про роботу М. Андрусяка, у якій чи не вперше презентовано здобутки української Клію на такому поважному історіографічному форумі, яким був «*Kwartalnik Historyczny*». Важливою рисою студії М. Андрусяка був аналіз діяльності українознавчих інституцій не лише в давніх центрах української історичної науки, таких, як Львів (продовжувало діяти НТШ, засновувалися нові видавництва, як, наприклад, «Червона калина», працювали видавництва Ставропігії і чину отців-васильян) та Київ, де було створено УАН, історичну секцію якої очолював М.Грушевський. Звертав увагу автор на діяльність кафедри наукового вивчення історії України Д.Багалія, діяльність Д.Яворницького

в Дніпропетровську, наголошував і на роботі регіональних дослідницьких центрів у новостворених інститутах народної освіти у Вінниці, Ніжині, Полтаві.

Окремо М. Андрусак зупинявся і на характеристиці діяльності закордонних історіографічних центрів, адже саме їм судилося відіграти важливу роль у збереженні патріотичної історіографічної традиції [16]. Першим у їх низці автор виокремлював заснований у Відні в 1919 р. М. Грушевським Український інститут соціології, діяльність якого, проте, згасла з поверненням вченого до Києва. Найкраще розвивалися наукові студії в Чехословаччині: в Українському інституті в Празі, Українському історико-філологічному товаристві, Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, Українській господарській академії в Подебрадах. У Берліні протягом 1923–1924 рр. С. Томашівський редагував тижневик «Літопис», у 1926 р. тут постав Український науковий інститут. У Варшаві розгорнув діяльність І. Огієнко. Зрештою в Парижі часопис «Тризуб» публікував спогади, матеріали і статті, що стосувалися найновішої історії України.

Другу частину нариса було присвячено конкретним проблемам розвитку української історіографії в тематичному, концептуальному та джерелознавчому аспектах. Автор перелічив найбільш значні історіографічні дослідження цього десятиліття та подав огляд історичної літератури за різними тематичними напрямками. Зосередився на аналізі джерелознавчих пошуків та едичійній діяльності дослідників української історії. Водночас, М. Андрусак визначаючи провідні школи в українській історіографії, охарактеризував появу нових напрямків і формування дослідницьких традицій. Поряд з аналізом уже класичних на той час праць М. Василенка, М. Грушевського та Д. Багалія, М. Андрусак зупинився на докладному змалюванні тих концептуальних новацій, що були запропоновані в наукових розвідках В. Липинського, Д. Дорошенка, В. Січинського та ін. [16]. Аналіз історіософських засад цих творів був, по суті, першою спробою такого роду, презентованою для європейського читача. А праця М. Андрусяка стала помітним кроком у популяризації здобутків вітчизняної Кліо, утвердивши саме поняття «українська історіографія».

На окрему увагу заслуговує також і співпраця з часописом українських дослідників старовини. Вони виступали не лише авторами досліджень, чи фігурантами оглядів, а й самі долучалися до провадження пріоритетної для «Kwartalnika Historycznego» інформаційно-критичної діяльності. Залучення українських авторів давало можливість редакторам часопису забезпечувати «східний» напрямок та знайомити своїх читачів з українським історіографічним продуктом. Так показовою у цьому сенсі є рецензія М. Андрусяка на дослідження М. Кордуби «Становлення української нації». Це була виголошена на честь 500-літніх роковин смерті князя Вітовта доповідь про доленосне значення для генези української нації приєднання руських земель до Литовського князівства у другій половині XIV ст., що викликала у середовищі українських дослідників старовини гостру полеміку. До обговорень долучилися члени різних дослідницьких осередків. Наприклад науковці згуртовані довкола Українського історико-філологічного товариства у Празі виступили з різкою критикою тверджень М. Кордуби. Перебіг цієї дискусії висвітлювався у львівській газеті «Діло» (1930 р., №275). На шпальтах тієї ж газети згодом дискутували М. Кодуба та М. Чубатий з К. Чеховичем. А у своїй рецензії М. Андрусак, виразно симпатизуючи М. Кордубі, детально знайомив читачів часопису «Kwartalnik Historyczny» з аргументами сторін [23].

У огляді дослідження І. Борщак «Мазепа – людина й історичний діяч» М. Андрусак у кращих традиціях «Kwartalnika Historycznego» вказував на помилки хронології, яких той міг уникнути, якби послуговувався науковою інформацією, критикував намагання автора ідеалізувати постать гетьмана, тощо. Рецензент зауважував, що І. Борщак зумів долучити до свого дослідження джерельний матеріал, який, однак губився в нагромадженнях пустої фразеології. Тому, на його думку, поставлене в титулі завдання охарактеризувати Мазепу як людину і історичного діяча автор не виконав [24].

Як автор рецензій для часопису «Kwartalnik Historyczny» неодноразово виступав й В. Заїкин – авторитетний дослідник історії церкви. Він був автором ідеї про те, що поширення християнства на Русі починалося за часів Ярополка, а не Володимира Великого; а внесок Володимира полягав в організації церкви та вкоріненні християнської релігії, що знаходило підтримку в польському науковому середовищі [25, 152]. Для часопису В. Заїкин рецензував роботу російського дослідника генеалогії Рюриковичів, історика-аматора М. Баумгартена

«Св.Володимир і хрещення Русі». У цій праці М.Баумгартен окреслив основні віхи історії християнізації Русі від найдавніших часів та присвятив особливу увагу особі князя Володимира, зокрема його участі у діяльності церкви на тлі політичної історії X–XI ст. Основні зауваги до дослідження, які висловлював В.Заїкин стосувалися літератури, джерел та версій окресленої проблеми [26]. Критик писав: «На підставі суджень довільно інтерпретованих джерельних фактів, а, найбільше, на підставі власних, безпідставних домислів і фантазій автор створив цілий «роман» про святого Володимира, його хрещення, одруження з Анною і християнізацію Русі» [7, 142].

Ця наукова полеміка отримала продовження уже у вигляді огляду роботи самого В.Заїкина «Нова» теорія початку християнства на Русі», здійсненого М.Каровцем. Критик погоджувався з українським ученим і розділяв помилковість обстоюваної М. Баумгартеном «латинської» теорії поширення християнства на Русі. Також, на думку М.Каровця, автор слушно закидав М.Баумгартнеру надмірності норманістів, поверховість джерелознавчого аналізу та незнання літератури предмету [27, 487].

Також В.Заїкин рецензував для «Kwartalnika Historycznego» працю ще одного аматора історії – українського архітектора та мистецтвознавця В.Січинського «Чужинці про Україну», і його оцінки були не меш суворими [28]. Це була перша спроба синтетичного охоплення найрізноманітніших відомостей про Україну, що містилися в писемних пам'ятках іноземців IX – XIX ст. Опрацьовуючи матеріал, автор подолав багато труднощів, оскільки до того часу не було навіть спроб зіставлення цих, розкиданих по різних джерелах, відомостей. Важкою була й реалізація завдання здійснити таке наукове опрацювання, яке, водночас, зацікавило би і ширший загаль читачів, що тягло за собою проблему обмеження обсягу пропонованих текстів. Через це, на думку рецензента, книга мала значні прогалини, які поглиблювалися недостатнім володінням автором літературою предмету та джерелами. Виникали питання у рецензента й стосовно хронології. Так за нижню межу праці бралось VI ст. н.е., яке представлялося слов'янськими часами, коли почала творитися українська раса, український народ і українська держава. З цього приводу критик писав: «Якщо йдеться про творення раси, то це значно давніші часи, якщо йдеться про початок української держави як конгломерату племен, то автору треба було сягати ще скіфських часів, а якщо йдеться про початок політичний, то говорять про анти» [28, 334]. Мав претензії рецензент і до компонування матеріалів книги, серед яких не було творів стародавніх авторів. Були зауваження і до аналізу наведених арабських та західноєвропейських праць. Та підсумовуючи В.Заїкин зазначав, що дана робота через наявність грубих фактологічних помилок, упущень та виразний суб'єктивізм у виборі матеріалу не задовольняла багатьох суто наукових вимог, але, без сумніву, була цінним набутком української науково-популярної літератури [28, 335].

Наведені приклади співпраці українських дослідників старовини з часописом є свідченням відкритості редакційної політики видання міжвоєнного періоду, основним критерієм для відбору авторів якого залишалася фаховість, а не національна приналежність.

Найбільш гостро і не завжди об'єктивно сприймалися авторами часопису дослідження українських авторів, що мали в собі політичну складову. Подібні праці, на думку польських оглядачів, прислужувалися не стільки з'ясуванню історичної правди, скільки спричинялися до ескалації національної ворожнечі. Про це йшлося, наприклад, у вже згадуваному огляді Ч.Франкевичем праці М.Чубатого «Західна Україна і Римв XIII ст. в своїх змаганнях до церковної унії» [14]. Найперше з чим полемізував рецензент, було твердження М.Чубатого про те, що усі унії до половини XIV ст. мали випадковий характер і тривали не довше ніж життя одного володаря. На думку оглядача Русь в часи своєї незалежності не відчувала нехиті до римської церкви, але усі плани еліт розбивалися через несприйняття її ширшими верствами населення. Намагався рецензент спростовувати й твердження автора про те, що ініціатива уній виходила від галичан, а ставлення польської сторони до таких ініціатив була негативною. З цього приводу він писав: «Пан Чубатий бачить у розмовах про унію тяглість, тим часом насправді тут була лише традиція її зривання» [14, 95]. На думку критика недостатньо аргументованими були окремі твердження автора. Наприклад, тісна співпраця Данила з папським престолом через забезпечення відомостями про татарські рухи не могло бути свідченням визнання його наймогутнішим князем тодішньої Русі. Закидалося М.Чубатому вживання у тексті виразів без конкретного часового означення: «одразу ж після

окупації», «в цей час», «тоді ж». Ч.Франкевич вважав виявом браку історичного чуття представлення Данила «українським королем» та розповіді про кореспонденцію папи Інокентія III з українцями. Він писав: «Потрібно п. Чубатому розуміти, що покоління тих, хто в такій далекій епосі жили і вмирали як руські, що підтверджується джерелами і традицією, називати українцями є ігноруванням історії і триманням руки на сучасному житті національної політики!» [14, 96].

Від польського оглядача у 1919 р. важко вимагати об'єктивності та неупередженості, але часом Ч.Франкевич дозволяв собі й пасажі, що виходили за межі фахової дискусії. Так, вказуючи на помилки фактографічного характеру, він писав: «Сюжети, які для фахового історика мали бути лише гіпотезою, для автора ставали історичним фактом» [14, 97]. Насправді, говорити про випускника Львівського університету, учня М.Грушевського та О.Бальцера як недопрофесіонала можна було лише від необізнаності.

Доволі гострою була рецензія М.Гавліка на працю І.Брика про перебіг слов'янського з'їзду під час Весни народів. Політична тенденційність, демонстрована автором, стала наріжним каменем цієї, також не вельми наукової дискусії. І.Брик стверджував, що поляки паралізували діяльність представників Головної руської ради у 1848 р. і тому порушуване «українське питання» (поділ Галичини на польську і українську частини) не знайшло підтримки на цьому форумі. А згодом червневі події і силове припинення діяльності конгресу перервало усі обговорення і спричинилося до того, що з'їзд не мав жодних позитивних результатів, а лише поглибив прірву між поляками та русинами.

Найбільше обурення рецензента викликали зауваження автора про те, що утиски поляків знищили високу українську культуру. Хоча в тексті І.Брик сам стверджував, що українська народність на той час давала незначні ознаки життя, звертаючись, як приклад, до факту послуговування членами русинської делегації конгресу для спілкування між собою російською мовою, що викликало нерозуміння у представників інших слов'янських делегацій. Це давало М.Гавліку привід іронізування з приводу «високості» тогочасної української культури та допитуватися де саме автор бачив її прояви – в участі руської молоді в польських демонстраціях, вживанні польської мови в греко-католицьких семінаріях, чи у послуговуванні представниками руської інтелігенції (наприклад Дуткевичем) латинською, польською і німецькою мовами для ведення власного щоденника [15].

Суголосними були оцінки М.Гавліком іншої роботи І.Брика присвяченої початкам української преси в Галичині у 1848 р., опубліковані у наступному річнику «Kwartalnika Historycznego». Автор розповідав про труднощі у реалізації проекту першого галицького періодичного видання, пов'язані з неусталеністю русинської абетки, браком освіти потенційних читачів, перешкодами влади, тощо. Врешті, коли у 1848 р. було отримано дозвіл на видання культурно – освітньої газети «Руська бджола» (під редагуванням Д.Зубрицького), то через березневі заворушення вона так і не побачила світ. А першим русинським видавничим проектом став політичний тижневик «Галицька зоря», що з'явився у червні 1848 р. під головуванням А.Павенського. Рецензент доволі гостро полемізував з автором з приводу з'ясування причин занепаду цього видання. І.Брик вважав, що це відбулося через відсутність політичного навику у русинів, виробленню якого перешкоджала польсько-австрійська владна система, спрямована на знищення руського народу. Натомість рецензент вважав, що такі висновки, які ґрунтувалися лише на аналізі гострих полемік між авторами «Галицької зорі» та польськими виданнями, що є звичайною публічною практикою, доволі голослівні. Критик вважав, що не можна трактувати як очорнення різку реакцію поляків на заклик «Галицької зорі»: «Пора взяти до рук зброю та звести криваву боротьбу». Безпідставним вважав рецензент і звинувачення автора у тому, що в руйнуванні планів видання «Руської бджоли» винуваті «агресивні імперіалістичні плани поляків» у березневі дні 1848 р., оскільки унеможливила видавництво така чисто технічна обставина як ліквідація цензури. Зрештою ще одним «вічним» питанням про 1848 р. було питання участі австрійської влади у русинській справі [29].

Полярністю відзначалися оцінки «Нарису історії України (до половини XVII ст.)» Д. Дорошенка, виданого у Варшаві у 1932 р. під егідою Варшавського українського інституту, що надавало роботі характер офіційного речника тих українських істориків, які працювали

у Польщі [30]. У цій праці окреслювався розвиток української історичної думки і історичних досліджень від кін. XVII ст. і до сучасності. Автор піднімав питання загальної схеми історії Східної Європи і цілком науково умотивовано, як зазначала рецензент, виводив історію України від найдавніших часів. Пояснював походження назв «Русь» та «Україна», окреслював корпус джерел з давньої історії та археологічні здобутки. Проте це не була синтеза історії України. Автор виступив компілятором, місцями еkleктиком і тримався проторованої своїми попередниками стежки. На думку Є. Малечинської, якби книга була об'єктивним і докладним підручником, який би в науковий спосіб інформував лише про те, що вже зроблено з історії південної Русі, то її вартість була б значно більшою, а поява – дуже актуальною. Натомість у неї були певні застереження щодо об'єктивності і докладності автора, оскільки бачила у праці Д. Дорошенка окрім суто наукових, ще й пропагандистські цілі. А трактування ним минулого розцінювала, радше, як політично-публіцистичне, а не науково-історичне. Це, як вважала рецензентка, було особливо прикро через відчутний брак інформації про українські дослідження після 1918 р.

Дуже яскраво проступали в тексті гострі пропагандистські гасла спрямовані проти Росії. Є. Малечинська відзначала, що «Вся книга Д. Дорошенка була, як, зрештою, велика частина української історіографії, спрямована на оборону тези про незалежність південної Русі від великоросійського моря» [30, 616]. З цією ідеєю пов'язувалася й теза автора про тяжіння української культури до півдня і сходу, а не до півночі і заходу. На її думку автор в такий спосіб відходив від домінуючої у молодих українських істориків схильності заперечувати роль Польщі у привнесенні на Русь західних впливів, проте підкреслювати значення самої західної культури в історії свого народу.

Підсумовуючи, рецензентка представляла книгу як написану нашвидкуруч, бойову і виразно антипольську, таку, до яких поляки уже звикли і які викликають радше сум, аніж здивування. Це підштовхувало її звернутися до очільників Українського наукового інституту в Варшаві з питанням, чи може стати в пригоді таке дослідження для боротьби, котру русько-українське суспільство, а з ним і русько-українська наука веде за право свого народу бути серед європейських народів [30, 617].

Висновки. Проблема представлення української історичної науки на шпальтах «Kwartalnika Historycznego» у перші роки міжвоєнного періоду тісно пов'язана з загостренням військово-політичної боротьби між поляками та українцями. Також після здобуття Польщею незалежності змінилися цілі і завдання національної історичної науки та відбулася її переорієнтація на проблеми власного минулого. Це знайшло своє відображення на шпальтах часопису, співпрацівники якого допіру в середині 20-х рр. XX ст. починають звертати увагу на повоєнний доробок українських істориків, найперше пов'язаних зі Львовом. Очевидно, що така ситуація була спричинена не тільки руйнуванням наукових контактів з Наддніпрянщиною, а й проблемами відбудови та організації історичної науки останньої. Допіру на початку наступного десятиліття у «Kwartalniku Historycznym» з'являються перші спроби представлення актуального стану справ в усіх дослідницьких осередках української історичної науки, змалювання її цілісного образу. Свідченням відкритості та національної толерантності редакційної політики часопису було запрошення до співпраці у ньому українських авторів: М. Андрусяка, В. Заїкина, М. Кордуби. В цілому редакція «Kwartalnika Historycznego» намагалася зберігати об'єктивність у оцінках української історіографічної продукції, що було традиційно притаманно редакційній політиці часопису, спрямованій на відстоювання високих стандартів провадження історичного дослідження у дусі позитивізму навіть у міжвоєнну добу.

Список використаної літератури

1. Statut Towarzystwa Historycznego. Lwów, 1886. S. 1.
2. Modelska T. E. Towarzystwo Historyczne 1914–1924. *Kwartalnik Historyczny*, 1937. R. 51. S. 41–88.
3. Maternicki J. Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej. *Historia jako dialog*. Rzeszów: Wyd. UR, 1996. 299 s.
4. Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle «Kwartalnika Historycznego». *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I*. Z. 15, 1960. S. 153–163.

5. Kondracki T. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918–1939. Toruń : Wydawnictwo Naukowe GRADO, 2006. 417 s.
6. Руда О.В. Українська тема на сторінках львівського часопису «Kwartalnik Historyczny» («Історичний кварталник») в 1887–1914 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвід. зб. наук. праць, присв. пам'яті доктора іст. наук, проф. І.М. Кулинич. Вип. 13. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 308–321.
7. Тельвак В. Українська історична наука на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» (до 1914 р.). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Т. III. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 245–256;
8. Тельвак В. Теоретико-методологічна проблематика на сторінках «Kwartalnika Historycznego» (до вибуху Першої світової війни). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* №II. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. S. 75–90.
9. Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886–1939 рр.). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* №V. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 240–254.
10. Зашкільняк Л. До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. *Львів: місто, суспільство, культура* [Вісн. Львів. ун-ту. Спеціальний випуск. Т. III]. Львів, 1999. С. 545–552.
11. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. (21–22 лист. 1996). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 155–160.
12. Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. (21–22 лист. 1996). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 236–242.
13. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. (21–22 лист. 1996). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 250–253.
14. Frankiewicz C. [Rec.:] Czuby M. Zachidna Ukraina i Rym u XIII w. u swoich zmaganiach do cerkownoj unii. *Kwartalnik Historyczny*, 1919. S. 93–97.
15. Gawlik M. [Rec.:] Bryk I. Slowianskij zjazd w Prazi 1848 r. *Kwartalnik Historyczny*. 1923. S. 233–235.
16. Andrusiak M. Historiografia ruska (ukraińska) w latach 1921–1930. *Kwartalnik Historyczny*, 1934. S. 57–64.
17. Gawlik M. [Rec.:] Barwiński B. Slidamy hetmana Mazepy. *Kwartalnik Historyczny*, 1923. S. 227.
18. Gawlik M. [Rec.:] Hruszewskij M. Chmelnyczczyna w rozćwiti (1648 – 1650). *Kwartalnik Historyczny*, 1924. S. 361–375.
19. Gawlik M. [Rec.:] Krypkewycz I. Uczytel Bohdana Chmelnyc'koho. *Kwartalnik Historyczny*, 1924. S. 376–380.
20. Gawlik M. [Rec.:] Krypkewycz I. Ukraiński derżawnyj skarb za Bohdana Chmelnyc'koho. *Kwartalnik Historyczny*, 1924. S. 378–379.
21. Руда О., Піх О. Рецензійна діяльність Мирона Кордуби на сторінках «Kwartalnika Historycznego» («Історичного кварталника»). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Збірник наукових праць. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колячука. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 141–152.
22. Gawlik M. [Rec.:] Korduba M. Miż Zamostjem ta Zborowom. *Kwartalnik Historyczny*, 1924. S. 380.
23. Andrusiak M. [Rec.:] Korduba M. Die Entstehung der ukrainische nation. Contributions a l'histoire del'Ukrad'ne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques, Varsovieaoût, 1933. *Kwartalnik Historyczny*, 1934. S. 121–126.
24. Andrusiak M. [Rec.:] Borszczak I. Mazepa – ludyna i istorycznyj diacz. *Kwartalnik Historyczny*, 1933. S. 287–288.
25. W.A.W. [Rec.:] Zajikyn W. Chrystijanstwo na Ukrajini za czsiw kniazia Jaropolka I (969–979). *Kwartalnik Historyczny*. 1929. S. 152.
26. Zajikyn W. [Rec.:] Baumgarten N. Sw. Wołodymyr i chreszczennja Rusy. *Kwartalnik Historyczny*. 1935. S. 134–142.
27. Karowec M. [Rec.:] Zajikyn W. «Nowa» teojrja o poczatках chrystijanstwa na Rusi. *Kwartalnik Historyczny*, 1936. S. 487.
28. Zajikyn W. [Rec.:] Siczynskij W. Czuzyni pro Ukrajinu. *Kwartalnik Historyczny*, 1939. S. 333–335.
29. Gawlik M. [Rec.:] Bryk I. Poczatki ukraiński presy w Hałyczyni i Lwiwska Stawropigja. *Kwartalnik Historyczny*, 1924. S. 380–386.
30. Maleczyńska E. [Rec.:] Doroszenko D. Ilustrowana istorija Ukrajiny, T.I. *Kwartalnik Historyczny*, 1933. S. 612–617.

References

1. Statute of the Historical Society (1886). Lviv. S. 1. (in Pol.)
2. Modelski, T. E. (1937) Historical Society 1914 – 1924. Historical Quarterly. S. 41–88. (in Pol.)
3. Maternicki, J. (1996). The place and role of the «Kwartalnik Historyczny» in the history of Polish historiography. History as dialogue. Rzeszów: Ed.: UR. 299 s. (in Pol.)
4. Hbreniowska, K. (1960). Comments on Polish history in the years 1887-1900 in the light of the «Historical Quarterly». Scientific Journals of the University of Lodz. Humanities and Social Sciences. Series I. Z. 15. S. 153–163. (in Pol.)
5. Kondracki, T. (2006). Polish Historical Society in 1918–1939. Toruń. 417 s. (in Pol.)
6. Ruda, O.V. (2004). The Ukrainian theme on the pages of the Lviv magazine “Kwartalnik Historyczny” (“Historical Quarterly”) in 1887–1914. International relations of Ukraine: scientific research and findings. Kyiv. Ed. 13. S. 308–321. (in Ukr.)
7. Telvak, V. (2005). Ukrainian historical science on the pages of the journal “Historical Quarterly” (until 1914). The multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries. T. III. Rzeszów: Ed. University of Rzeszów. S. 245–256. (in Ukr.)
8. Telvak, V. (2004). Theoretical and methodological problems on the pages of “Historical Quarterly” (before the outbreak of the First World War). The multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries. T.II. Rzeszów: Ed. University of Rzeszów. S. 87. (in Ukr.)
9. Lazurko, L. (2007). Cooperation of Ukrainian scientists with the Polish Historical Society in Lviv (1886–1939). The multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries. T.V. Rzeszów: Ed. University of Rzeszów. S. 240–254. (in Ukr.)
10. Zashkilnyak, L. (1997). To the history of Ukrainian-Polish scientific relations in Lviv in the interwar period. Lviv: city, society, culture. T. III. Lviv, 1999. S. 545–552. (in Ukr.)
11. Zashkilnyak, L. (1997). Attempts at Ukrainian-Polish understanding in interwar Poland: hopes and realities. Ukrainian-Polish relations in Galicia in the 20th century: Materials of the International science and practice conference (November 21–22, 1996)). Ivano-Frankivsk: Play, 1997. S. 155–160. (in Ukr.)
12. Komar, V. (1997). Attempts to normalize Polish-Ukrainian relations in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. Ukrainian-Polish relations in Galicia in the 20th century: Materials of the International science and practice conference (November 21–22, 1996)). Ivano-Frankivsk: Play, 1997. S. 236–242. (in Ukr.)
13. Kucherepa, M. (1997). National policy of the Second Commonwealth of Nations towards Ukrainians (1919–1939). Ukrainian-Polish relations in Galicia in the 20th century: Materials of the International science and practice conference (November 21–22, 1996). Ivano-Frankivsk: Play. S. 250–253. (in Ukr.)
14. Frankienich, C. (1919) [Rec.:] Chubatyj M. Western Ukraine and Rome in the 13th century in their fight for church union. Historical Quarterly. S. 93–97. (in Pol.)
15. Gavlik, M. (1923) [Rec.:] Bryk I. Slavic congress in Prague in 1848. Historical Quarterly. S. 233–235. (in Pol.)
16. Andrusiak, M. (1934). Ruthenian (Ukrainian) historiography in 1921–1930. Historical Quarterly. S. 57–64. (in Pol.)
17. Gavlik, M. (1923) [Rec.:] Barvickij B. In the footsteps of Hetman Mazepa. Historical Quarterly. S. 227. (in Pol.)
18. Gavlik, M. (1924) [Rec.:] Hrusevskij M. Khmelnytskyi's time in bloom (1648 – 1650). Historical Quarterly. S. 361–375. (in Pol.)
19. Gavlik, M. (1924) [Rec.:] Krypjakewycz I. Teacher of Bohdan Chmelnyckyj. Historical Quarterly. S. 376–380. (in Pol.)
20. Gavlik, M. (1924) [Rec.:] Krypjakewych I. Ukrainian state treasure in the time of Bohdan Khmelnytskyi. Historical Quarterly. S. 378–379. (in Pol.)
21. Ruda, O., Pih, O. (2012). Myron Korduba's review activity on the pages of “Kwartalnika Historycznego” (“Historical Quarterly”). Ukraine–Poland: historical heritage and public consciousness. Collection of scientific works. Ed.5 Lviv. S. 141–152. (in Ukr.)
22. Gavlik, M. (1924) [Rec.:] Korduba M. Between Zamostia and Zboriv. Historical Quarterly. S. 380. (in Pol.)
23. Andrusiak, M. (1934) [Rec.:] Korduba M. The Formation of the Ukrainian Nation. Contributions to the history of Ukraine at the VII International Congress of Historical Sciences, Varshava, 1933. Historical Quarterly. S. 121–126. (in Pol.)
24. Andrusiak, M. (1933) [Rec.:] Borshchak I. Mazepa is a person and a historical figure. Historical Quarterly. S. 287–288. (in Pol.)
25. V.A.V. (1929) [Rec.:] Zajikyn W. Christianity in Ukraine during the time of Prince Yaropolk I (969 – 979). Historical Quarterly. S. 152. (in Pol.)

26. Zajikyn, V. (1935) [Rec.:] Baumgarten N. St. Volodymyr and the Baptism of Ruthenian. Historical Quarterly. S. 134–142. (in Pol.)
27. Karovec, M. (1936) [Rec.:] Zajikyn V. The “new” theory about the beginnings of Christianity in Rus. Historical Quarterly. S. 487. (in Pol.)
28. Zajikyn, V. (1939) [Rec.:] Sichynskyj V. Foreigners about Ukraine. Historical Quarterly. S. 333–335. (in Pol.)
29. Gavlik, M. (1924) [Rec.:] Bryk I. The beginnings of the Ukrainian presa in Halychyna and Lvivska Stavropigja. Historical Quarterly. S. 380–386. (in Pol.)
30. Maleczyska, E. (1933) [Rec.:] Doroshenko D. The illustrated history of Ukraine, T.I. Historical Quarterly. S. 612–617. (in Pol.)

LAZURKO Lidiia, PhD hab. (History), Professor of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,

e-mail: lazurkol@gmail.com,

VLADYHA Olga, PhD (History), Associate Professor of Lviv Professional College of Computer Technologies and Building,

e-mail: olhavladyha@gmail.com

UKRAINIAN KLIO ON THE PAGES OF A POLISH JOURNAL «KWARTALNIK HISTORYCZNY» (1918–1939)

Abstract. Introduction. *It is impossible to form a complete picture of the Ukrainian historical science of the interwar period without taking into account how its images were deposited in the historiography of neighboring nations. In this context, the historical science of Poland as a state that had a common past with us and waged an active struggle for this historical heritage is very indicative in this context. An important representative of Polish historiography of the specified period is the magazine “Kwartalnik Historyczny”, which was published in Lviv during 1887–1939.*

The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, verification, authorial objectivity using general scientific and special-historical methods.

The scientific novelty is that for the first time the image of Ukrainian historical science of the interwar period, which was laid down on the pages of the journal «Kwartalnik Historyczny», was investigated.

Research results. *The problem of presenting Ukrainian historical science in the columns of «Kwartalnik Historyczny» in the first years of the interwar period is closely related to the aggravation of the military-political struggle between Poles and Ukrainians. Also, after Poland gained independence, the goals and objectives of the national historical science changed and its reorientation to the problems of its own past took place. This was reflected in the columns of the journal, whose collaborators continued until the middle of the 20s of the 20th century are beginning to pay attention to the post-war work of Ukrainian historians who were first associated with Lviv (representatives of the school of Mykhailo Hrushevskyi). It is obvious that such a situation was caused not only by the destruction of scientific contacts with the Dnieper Ukraine, but also by the problems of reconstruction and organization of the latter's historical science. It was not until the beginning of the next decade that the first attempts to present the current state of affairs in all research centers of Ukrainian historical science, to paint its holistic image, appeared in the journal «Kwartalnik Historyczny». Evidence of the openness and national tolerance of the magazine's editorial policy was the invitation to collaborate with Ukrainian authors: M. Andrusyak, V. Zaikin, M. Korduba. In general, the editors of the journal «Kwartalnik Historyczny» tried to maintain objectivity in evaluating Ukrainian historiographical products, which was traditionally inherent in the editorial policy of the journal, aimed at defending high standards of conducting historical research in the spirit of positivism even in the interwar period.*

Key words: *Ukrainian historiography, Polish scientific press, historical school of Mykhailo Hrushevskyi, interwar period.*

Одержано редакцією 29.09.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-39-47

САБІНСЬКИЙ Михайло Едуардович,
аспірант кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>
e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com

ДІАСПОРНЕ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО: ВІД ІДЕЇ ДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ СТРУКТУРИ

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей дисциплінарного становлення грушевськознавства як українознавчого напрямку протягом другої половини ХХ ст. Доведено, що Л. Винар розбудував його інституційні підвалини, опрацював тематичну структуру, визначив джерелознавчі пріоритети та обґрунтував концептуально-методологічні засади. В підсумку постала респектабельна академічна галузь з повним арсеналом дисциплінарних складових, що є одним із найбільш динамічних напрямків сучасної історіографії.

Ключові слова: грушевськознавство, Л. Винар, дисциплінарна структура, теоретико-методологічні засади, українська закордонна історіографія.

Постановка проблеми. Широке відзначення українською діаспорою столітнього ювілею М. Грушевського в 1966 р. згенерувало потужний дослідницький імпульс, сфокусований на всебічне осмислення його національного служіння. Протягом наступних років цей імпульс був реалізований у концептуально-методологічному, науково-організаційному і конкретно-історіографічному аспектах. Серед них найбільш вагомим для подальшого урізноманітнення дисциплінарного поля української історіографії виявилася перша складова. Вона передбачала посилену рефлексію над окресленням проблемно-тематичного поля та визначенням концептуальних засад і методологічного інструментарію ініціативи Л. Винара по започаткуванню нової українознавчої галузі грушевськознавства. З огляду на згадану вагомість, нижче ми й зосередимося на концептуально-методологічній складовій діаспорного грушевськознавства, відтворивши головні віхи дисциплінарного становлення цієї українознавчої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні українській діаспорній грушевськіані присвячена чимала кількість публікацій. В них знайшлося місце й з'ясуванню особливостей дисциплінарного становлення грушевськознавства. Зокрема, стисло цієї проблеми торкалася Алла Атаманенко [1, 503-527]. Доволі багато діаспорній грушевськіані присвітив уваги і Віталій Тельвак [2; 3, 13-41; 4, 5-18; 5]. Втім, у працях цих авторів розвиток нової міждисциплінарної галузі становив лише історіографічне тло для з'ясування конкретних історіографічних сюжетів. Цими обставинами і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей дисциплінарного становлення грушевськознавства як українознавчого напрямку протягом другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Як уже йшлося, найголовнішим теоретичним здобутком широкого відзначення столітнього ювілею Великого Українця стало усвідомлення потреби дисциплінарного оформлення грушевськознавства як самостійної галузі українознавства. Сам автор цієї ідеї Л. Винар пізніше стверджував, що власне 1966 рік слід вважати початком грушевськознавства як окремої дисципліни зі своєю тематичною структурою, методологією і широким спектром завдань [6, 85]. Відтоді засновник нового історіографічного напрямку зосередився на його організаційній і проблемно-тематичній розбудові, залучаючи дедалі ширше коло однодумців серед українських і зарубіжних колег. Пригадуючи цю свою різнопланову діяльність, Л. Винар писав: «Мені було ясно, що дисципліна грушевськознавство мусить мати відповідну тематичну і організаційну структуру, журнал, в якому могли б друкуватися праці і джерельні матеріали про Грушевського і головно дослідників, зокрема істориків, які б досліджували різні аспекти його творчості і діяльності» [6, 84].

Першочергово Л. Винар зосередився на розбудові інституційних підвалин твореної дисципліни. Такими інституційними основами стали заснований ним в 1963 р. журнал «Український історик» і створене два роки пізніше Українське історичне товариство (1965). Вони й виявилися головними промоторами грушевськознавчого поступу в інтелектуальному просторі закордонного українства, здобуваючи авторитет чоловічих інституцій, що модерують осмислення широкого кола проблематики, пов'язаної зі спадщиною визначного історика. Так, з нагоди відзначення 120-річчя М. Грушевського Л. Винар відзначав: «[...] Народження цієї українознавчої дисципліни безпосередньо в'яжеється з діяльністю Українського Історичного Товариства, яке видає «Українського Історика» і серійне видання «Грушевськіяна». Саме це наймолодше українське наукове товариство взяло на себе відповідальність розбудувати цю занедбану ділянку грушевськознавства...» [7, 2].

Особливу значущість у розбудові грушевськознавства мав часопис «Український історик», що поступово перетворювався на знакову для дослідників життя та діяльності автора «Історії України-Руси» друковану трибуну. Про це свідчить постійне кількісне зростання і якісне урізноманітнення грушевськіани у часописі. А числа «Українського історика» за 1966 та 1984 роки були повністю присвячені грушевськознавчій проблематиці, повертаючи довоєнну традицію видання тематичних збірників, відведених осмисленню різноплановості національного служіння М. Грушевського. Принагідно згадаємо, що за почином УІТ пішли інші діаспорні інституції. Так, спеціально присвячений М. Грушевському том «Записок НТШ» в 1978 р. видало Шевченкове товариство. Відзначимо цікаву історіографічну тенденцію – з перетворенням «Українського історика» на трибуну грушевськознавства, значно зменшується кількість грушевськіани в інших діаспорних часописах, адже закордонні інтелектуали дедалі охочіше співпрацювали з медійним дітищем Л. Винара. Оскільки цьому питанню відведена розлога література [8, 226-234], наведемо важливе спостереження самого творця часопису: «Значення «Українського Історика» в розвитку грушевськознавства не можна переоцінити. [...] Але одне можу ствердити і наголосити: без «Українського Історика» і УІТ розвиток систематичного наукового вивчення М. Грушевського, його життя, діяльності і творчости був би немислимий» [6, 87].

Наступним напрямком розбудови грушевськознавства Л. Винар вповні слушно обрав створення видавничої бази для видання праць М. Грушевського і про нього, а також підготовку джерельних і бібліографічних видань. Спочатку такою єдиною видавничою базою був сам «Український історик». Власне на його шпальтах були опубліковані десятки малодоступних в еміграційних умовах джерел – автобіографічних, наукових та публіцистичних творів самого М. Грушевського, епістолярію вченого та його визначних сучасників, мемуарів і малознаних архівних документів. Поряд із цим, було опубліковано чимало малодоступних грушевськознавчих текстів першої третини ХХ ст., що розширювало джерельну базу для історіографічної рецепції.

Від 1972 р. для цих текстів головний редактор запровадив спеціальну постійно діючу журнальну рубрику «Матеріали до вивчення життя і творчости Михайла Грушевського». Згодом ця складова часопису змінювала назву на «Грушевськіана» (від 1975 р.) та «Грушевськознавство» (від 1989 р.). Найбільш вагомі з громадського погляду грушевськознавчі розвідки з «Українського історика» виходили окремими відбитками для більш оперативного поширення серед зацікавлених читачів. Для прикладу назовемо працю Б. Мартоса «Перші кроки Центральної Ради».

Ще однією важливою складовою дисциплінарного становлення грушевськознавства, в розумінні його засновника, була критико-бібліографічна праця, що полягала в оперативному історіографічному осмисленні біжучої друкованої продукції. На сторінках «Українського історика», як у досліджуваний час, так і в наступні роки, відготовувалися практично всі присвячені Великому Українцю наукові праці. На більші твори монографічного формату неодмінно готувалися розлогі рецензійні огляди полемічного характеру. Особливою світоглядною важливістю були позначені критичні рефлексії стосовно явищ радянської грушевськіани – автори «Українського історика» послідовно виконували важливу місію захисту імені М. Грушевського від шельмувань комуністичних ідеологів.

Втім, з поступом грушевськознавства та зростанням кола дослідників творчості Великого Українця кількість різнопланових текстів зросла настільки, що перевершила видавничі

можливості «Українського історика». Тож постала необхідність віднайдення нових видавничих форматів. Реагуючи на цей виклик, Л. Винар у 1974 р., з нагоди відзначення 40-ліття смерті М. Грушевського, ініціював нове серійне видання УІТ – «Грушевськіана». Пояснюючи читачеві «Українського історика» доцільність своєї видавничої ініціативи, головний редактор часопису відзначив: «На превеликий жаль приходить ствердити, що українські наукові установи й українські вчені занедбали у великій мірі ділянку «Грушевськознавства» і не зуміли підготувати бодай мінімального пляну для систематичного вивчення його життя і творчості. Саме тому Українське Історичне Товариство і «Український Історик» вирішили започаткувати систематичне вивчення діяльності і творчості М. Грушевського» [9, 6].

Головним завданням цієї нової серії «Грушевськіана» було і є видавати рідкісні праці визначного вченого (друковані і недруковані), окремі дослідження, присвячені вивченню його життя і творчості, а також джерельні матеріали до грушевськознавства [10]. У досліджуване двадцятиліття в цій серії було видано автобіографії М. Грушевського з 1906 та 1926 років з текстологічними порівняннями і докладним джерелознавчим аналізом Л. Винара, а також його розвідки, присвячені осмисленню творчості Володимира Антоновича. Відзначимо, що до заснування цієї серії частина грушевськознавчих досліджень з'являлися в іншій видавничій серії УІТ «Історичні студії». У досліджуваний період в ній вийшла розвідка Л. Винара про змагання М. Грушевського за український університет у Львові. Зрештою, низка грушевськознавчих видань була опублікована УІТ поза серіями. Для прикладу згадаємо важливі монографії Л. Винара «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка, 1892–1930» та «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934). У 50-ліття смерті».

Самостійне значення для дисциплінарного поступу нової українознавчої дисципліни Л. Винар цілком виправдано відводив бібліографії грушевськознавства як його допоміжній складовій. Саме заходами діаспорного вченого та за його ініціативи світ побачили численні цінні для дослідників бібліографічні покажчики праць М. Грушевського і про нього не тільки українською, але й західними мовами [11]. Ці бібліографії спочатку друкувалися на сторінках «Українського історика», а згодом після професійного обговорення виходили книжковим форматом. При цьому найбільший клопіт для Л. Винара очікувано мало укладання бібліографії грушевськіани з огляду на популярність постаті Великого Українця серед його сучасників і значну розпорошеність бібліотеками світу видань, насамперед періодичних, на сторінках яких відбувалося осмислення різноплановості національного служіння історика. Втім, на слушну думку засновника нової дисципліни, «навіть ця вибрана бібліографія причиниться до повнішого вивчення діяльності Михайла Грушевського» [12, 291].

Вершиною реалізації бібліографічного напрямку грушевськознавства у досліджуваний період став укладений Л. Винаром англomовний покажчик праць М. Грушевського і про нього, що й досі не має рівних за культурою методичного опрацювання і ретельністю виконання [13]. Бажаючи зробити його доступним неукраїнським дослідникам, укладач вирішив друкувати бібліографію в латинській транслітерації з перекладом назв праць у слов'янських мовах англійською. Наукова критика надзвичайно високо оцінила цю нову працю Л. Винара. Так, в рецензії на сторінках «Свободи» йшлося: «Це основне видання бібліографічних джерел до життя і творчості М. Грушевського, найвидатнішого історика України і провідного суспільно-політичного діяча і голови Української Центральної Ради, є необхідне для кожного дослідника української і східноєвропейської історії. Заразом цей бібліографічний довідник є основою грушевськознавства – окремої наукової ділянки, яка займається вивченням життя і діяльності та творчості цього великого українця» [14, 1]. З такою оцінкою вповні солідаризувався і Яків Шумелда у рецензії на сторінках «Українського історика»: «Професор Любомир Р. Винар зробив велике діло. Він дав історикам і бібліографам повну бібліографію про Михайла Грушевського...» [15, 153].

Поряд із бібліографічною працею, Л. Винар належну увагу звернув і на розбудову архівного сегменту грушевськознавства. Він цілком поділяв висловлене О. Оглоблиним переконання про необхідність архівної евристики у колекціях, недоступних для материкових дослідників. Реалізуючи цю настанову, за модерації УІТ було розгорнуто пошук грушевськіани у західних архівах. Так, архіви Відня опрацьовували Л. Винар та Т. Горняткевич; етнічні архівні колекції в Оттаві досліджував Т. Приймак; німецькі архівні фонди вивчав І. Каменецький тощо [8,

228-229]. З часом найбільшою академічною українознавчою документальною колекцією стали архіви УВАН і НТШ у Нью-Йорку, які посилено наповнювали, а згодом і опрацьовували співробітники цих установ В. Міяковський, С. Стецюк, М. Антонович та ін. Зрештою, як уже йшлося, до збільшення документальної бази грушевськознавства безпосередньо долучився і сам творець нової дисципліни, закликаючи сучасників визначного історика, яким вдалося виїхати на Захід, писати спогади про нього. Завдячуючи такій ініціативі, на шпальтах «Українського історика» було надруковано цінні мемуари О. Оглоблина, М. Чубатого, М. Єремієва, В. Ленчика, К. Паньківського та ін.

Наприкінці досліджуваного нами періоду Л. Винар висунув ще одну інституційну ініціативу грушевськознавчого плану. У 1988 р. при УІТ за співпраці Наукової ради Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) постала комісія, покликана займатися вивченням життя і творчості М. Грушевського, а також планами видання його творчої спадщини. Членами Комісії стали: Марко Антонович (Монреаль), Сергій Білокінь (Київ), Любомир Винар (голова, Кент), Ігор Каменецький (Монт Плезант), Юрій Книш (Вінніпег), Френк Сисин (Едмонтон), Томас Приймак (Торонто), Орест Субтельний (Торонто) і Дмитро Штогрин (Урбана-Шампейн). Перше засідання комісії відбулося під час українознавчої наукової конференції в Іллінойському університеті в 1990 р., коли було організовано окрему сесію, присвячену розглядові тогочасного стану дослідження спадщини М. Грушевського в Україні і на Заході з доповідями М. Антоновича, С. Білоконя і Л. Винара.

Ще одним напрямком інституційного утвердження грушевськознавства Л. Винар обрав організацію своєрідних майданчиків для налагодження міждисциплінарного діалогу дослідників спадщини М. Грушевського. Такими майданчиками стали численні україно-, англо- та німецькомовні наукові конференції, присвячені М. Грушевському та його добі в США, Канаді та країнах Західної Європи. До всіх цих форумів організаційно у тій чи іншій мірі, найчастіше як організатор, був залучений Л. Винар та створене, а згодом і очолене ним УІТ. При цьому найбільш масштабним за розмахом був конференційний рух у 1984 р., коли українська закордонна громадськість масово вшановувала півстоліття смерті визначного вченого [16].

Широке вшанування пам'яті М. Грушевського в 1984 р. дало почин важливій інституційній ініціативі. Йдеться про ідею голови УІТ заснувати Видавничий Фонд ім. М. Грушевського. За задумом ініціатора, цей Фонд був призначений для видання наукових і публіцистичних праць визначного вченого, а також присвячених його життю, діяльності і творчості досліджень. У своєму заклику Л. Винар писав: «Звертаємося до громадянства і українських установ допомогти розбудувати цей Фонд і уможливити УІТ зреалізувати заплановані видання для тривалого відзначення діяльності і творчості Великого Українця, який все своє життя віддав для служби рідному народові» [17].

Незважаючи на активність діаспорної громадськості у вшануванні півстоліття смерті М. Грушевського, значна її частина, що сповідувала націоналістичні ідеї, вважала за можливе проігнорувати цю знаменну для українства подію. Про це писав Л. Винар, із сумом відзначаючи порівняно скромне коло інституцій, заангажованих у відзначення Року М. Грушевського. Звертаючись до своїх ідейних опонентів з націоналістичного табору, історіограф укотре пояснював стереотипність усталеного Д. Донцовим нищівного погляду на громадсько-політичну спадщину автора «Історії України-Руси». Л. Винар твердив: «Отже, немає підстави, щоб прихильники УГВР і ОУН (р) промовчували або переочували в 1984 році державно-творчу діяльність М. Грушевського, цього правдивого батька української демократичної республіки» [18, 4]. Цей виступ засновника грушевськознавства показав все ще чималу впливовість ідейних упереджень, сформованих у добу Визвольних змагань, що актуалізувало розгорнуту ним у західному світі науково-популяризаційну працю.

Згадані динамічні успіхи на полі організаційного становлення грушевськознавства з часом набули важливих якісних змін, призвівши до першої спроби теоретичного обґрунтування його дисциплінарної структури. Очікувано, що автором цієї спроби був сам ініціатор Л. Винар, а поштовхом до такої поглибленої історіографічної рефлексії стало згадуване широке відзначення 50-ліття з дня смерті М. Грушевського у 1984 р. Зі значної часової перспективи пригадуючи обставини створення цього знакового для становлення нової дисципліни тексту, історіограф писав: «У 1984 році появився новий збірник «У

п'ятдесятиліття смерті М. Грушевського» [...]. У цьому збірнику я видрукував працю про грушевськознавство з провізоричною структурою цієї дисципліни і відповідною її періодизацією. У тому часі грушевськознавство вже стало незалежною ділянкою дослідів. Цей період «дозрівання», як бачимо, тривав понад 21 рік» [6, 89-90].

З огляду на виняткову важливість статті Л. Винара «Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства» для концептуалізації присвяченого видатному вченому історіографічного напрямку, докладніше зосередимося на її ключових тезах. На початку свого тексту, автор утверджує місце автора «Історії України-Руси» у національному Пантеоні обабіч Т. Шевченка та І. Франка. Узasadнюючи таке позиціонування М. Грушевського у національних «святцях», Л. Винар найбільш містко у той час відтворив унікальність його національного служіння. За влучним спостереженням історіографа, М. Грушевський становить епоху українського національно-державного відродження, яка охоплює усі головні ділянки українського життя і його динамічну боротьбу за самобутність української нації і її культури. А наукова і публіцистична творчість вченого поставила твердий фундамент під наукове українознавство і розвиток української національної історіографії [19, 7].

Далі Л. Винар безпосередньо звертається до проблематики генези, структури і тогочасного стану грушевськознавства. Відправним пунктом для становлення нової українознавчої галузі він називає 1963 р., коли на сторінках «Українського історика» з'явилася концептуальна стаття О. Оглоблина, в якій було вказано на моральну несправедливість й історіографічну некоректність занедбання студій над багатоплановою спадщиною М. Грушевського. Відтоді, пригадує Л. Винар, він поступово нарощував темпи власного зацікавлення постаттю Великого Українця, залучаючи до цього дедалі більше колег, які налагодили співпрацю з «Українським істориком», що в короткому часі перетворився на правдиву медійну трибуну нового напрямку. Таким чином було дано потужний інтелектуальний імпульс становленню нової дисципліни, яке тривало два десятиліття. В підсумку постав новий міждисциплінарний українознавчий напрямок, що його наукознавчу специфіку Л. Винар змалював наступним чином: «Грушевськознавство це окрема наукова ділянка українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. Ця дисципліна, у порівнянні до Шевченкознавства і Франкознавства, народилася доволі пізно і її генеза пов'язана безпосередньо із появою «Українського Історика» і науковою діяльністю Українського Історичного Товариства» [19, 8].

Далі Л. Винар переходить до змалювання дисциплінарної структури грушевськознавства. Відповідно до його розуміння, ця нова ділянка наукового дослідження охоплює три основні частини: 1) джерела і бібліографічні дослідження, 2) досліди життя і діяльності М. Грушевського і 3) дослідження його творчості (наукові, публіцистичні і белетристичні праці). «Ці три ділянки, – твердить історіограф, – творять основу Грушевськознавства і віддзеркалюють окремі етапи його життя, діяльності і творчості» [19, 10]. Відзначимо, що ця перша спроба окреслення дисциплінарної структури грушевськознавства згодом зазнавала неодноразового переосмислення з боку його творця.

Наступною теоретичною проблемою для Л. Винара є зважене визначення головних періодів життя М. Грушевського. Вчений узasadнює виокремлення восьми головних окресів біографії Великого Українця: I. Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866-1886); II. Перший Київський період: університетські роки (1886-1894); III. Львівський період життя М. Грушевського (1894-1914); IV. Перше заслання М. Грушевського (1914-1917); V. Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (1917-1918); VI. Еміграційний період життя М. Грушевського (1919-1924); VII. Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (1924-1931); VIII. Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931-1934). Наведена періодизація, зазначає Л. Винар, має свої окремі цикли і «субперіоди», пов'язані з діяльністю вченого в Галичині, Наддніпрянщині, Росії і в різних країнах Західної Європи. Відзначимо, що запропонована історіографом періодизація з незначними корективами є загальноприйнятою для дослідників і по сьогодні.

Ще однією теоретичною проблемою, що її в своїй статті актуалізував і розв'язав Л. Винар, було визначення проблемно-тематичного поля грушевськознавства. На його аргументований погляд, воно складається з трьох головних пов'язаних між собою сегментів:

наукового, суспільно-політичного та культурно-освітнього. До першого вчений відніс організацію М. Грушевським наукової праці в НТШ, УНТ, УСІ, ВУАН; його професорську працю у Києві та Львові; редагування ним наукових праць; наукові дослідження та зв'язки з неукраїнськими науковими установами. Суспільно-політичний сегмент грушевськознавства, вказує Л. Винар, передбачає вивчення діяльності вченого в таких інституціях, як Київська Громада, Націонал-демократична партія, Українська демократична партія, Державні Думи, Товариство українських поступовців, Центральна Рада, Українська партія соціалістів-революціонерів, а також з'ясування зв'язків з українськими і неукраїнськими політичними організаціями, політичні і суспільні публікації, участь в суспільних установах. Зрештою, культурно-освітній сегмент орієнтує дослідника на з'ясування внеску М. Грушевського у розбудові шкільництва, його участь у роботі Учительської громади і Шкільного союзу, заснування ним видавництва і редагування часописів, розбудову національної культури, працю в освітніх установах, а також на осмислення культурно-освітньої публіцистики. Відзначимо, що ця проблемно-тематична структура грушевськознавства з певними доповненнями актуальна й по сьогодні.

Окремо Л. Винар звернув увагу на рецептивну складову нової міждисциплінарної галузі. На його переконання, грушевськознавство «також займається дослідженням праць, присвячених життю і творчості М. Грушевського, і в тому відношенні бібліографія праць, присвячених Михайлові Сергійовичу є вихідною точкою цього аспекту дослідження» [19, 14]. Всі щойно згадані складові частини академічної дисципліни, підсумовує історіограф, мають внутрішнє пов'язання і становлять основу грушевськознавства.

Насамкінець Л. Винар торкнувся деяких питань джерелознавства і методології молоді дисципліни. Вчений слушно звернув увагу на ту обставину, що наукове дослідження діяльності М. Грушевського безпосередньо пов'язане із аналізом історичних джерел і методологією наукового дослідження. Стосовно першого аспекту дослідник вказав на об'єктивні обмеження грушевськознавців у вільному світі, вказуючи на неможливість опрацювання підрадянських архівних колекцій. Разом із тим, він наголосив на перспективності занурення в американські й західноєвропейські сховища, що містять поклади незнаної україніки.

В аспекті ж методології наукового пошуку Л. Винар укотре звернув увагу на поважні недоліки частини тогочасної грушевськіани, що нерідко створювалася без урахування вимог принципів історизму та об'єктивності, а також часто грішила браком контекстуального і компаративного підходів. Все це призводило до появи численних стереотипів та політизації історіографічного дискурсу, що шкодили зваженому підходу до осмислення феномену Грушевського-інтелектуала. Для прикладу вчений наводить дописи радянських суспільствознавців. «Аналітичні і синтетичні історичні праці повинні базуватися на перевірених історичних джерелах так, як цього вимагає методологія історичного дослідження», – резюмує Л. Винар. – І в цьому контексті «забронзування» або «оболочування» історичних явищ і особистостей виходять поза межі наукового дослідження» [19, 17-18].

На завершення свого концептуального викладу Л. Винар поділився з читачем власним баченням завдань українських закордонних інтелектуалів в контексті відзначення півстоліття смерті М. Грушевського. На його переконання, такими ключовими викликами для adeptів нової дисципліни є пошук і видання архівної та малознаної друкованої грушевськіани як на сторінках «Українського історика», так і в призначених для цього спеціальних тематичних серіях УІТ. При цьому особливу значущість для історіографа мають переклади праць М. Грушевського світовими мовами, що мало б залучити до історіографічного діалогу колег з інших національних шкіл і сприяло би важливому вписуванню спадщини вченого у ширші інтелектуальні контексти. «Ми віримо, – завершує свої роздуми Л. Винар, – що наші думки про Грушевськознавство, проведений проект видання наукових збірників, заплановані окремі монографічні дослідження життя і творчості Михайла Грушевського, запроектовані збірники з біографічними і бібліографічними джерелами про М. Грушевського – все це спричиниться до тривалого відзначення пам'яті Михайла Грушевського, нашого найвидатнішого історика, і одного із найвидатніших творців національного і державного відродження історії» [19, 20]. Відзначимо, що щойно проаналізований концептуальний виступ Л. Винара мав чималий мобілізуючий ефект для дослідників творчості Великого

Українця, доказом чого став правдивий грушевськознавчий бум наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Висновки. Як свідчить здійснений аналіз, наукове грушевськознавство від моменту свого постановня в 1966 р. протягом наступного двадцятиліття динамічно пройшло шлях від артикуляції ідеї потреби його заснування до респектабельної академічної галузі з повним арсеналом дисциплінарних складових. Цей порівняно нетривалий процес дисциплінарного становлення символічно завершився в рік відзначення півстоліття смерті визначного діяча, що засвідчив концептуальний текст засновника нового напрямку. Як уже йшлося, в ньому було запропоновано тематичну структуру та концептуально-методологічні засади грушевськознавства, а також визначено першочергові завдання для адептів нового напрямку. Прикметно, що як теоретичні пропозиції, так і більшість солідних історіографічних опрацювань того часу належали одному досліднику – Л. Винару. Саме завдяки його розумінню потреби міждисциплінарної кооперації для належного осмислення феноменальності національного служіння М. Грушевського та небуденним організаційним талантам надихати однодумців і творити дослідницькі мережі, грушевськознавство отримало академічну легітимність в дисциплінарному просторі українознавства. Про своєчасність дисциплінарної ініціативи Л. Винара, як і ґрунтовність його теоретичних пропозицій свідчить значне зацікавлення грушевськознавчою проблематикою в академічному середовищі останніх десятиліть.

Список використаної літератури

1. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. 672 с.
2. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939-1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35-36. С. 354-366.
3. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Дрогобич: «Вимір», 2002. 236 с.
4. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.
5. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. 1 (37). С. 100-109.
6. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. К.: УІТ, 1998. 215 с.
7. Винар Л. У 120-річчя народження М. Грушевського. *Свобода*. 1986. № 229. С. 2.
8. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк; Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 328 с.
9. Винар Л. Михайло Грушевський (1866-1934-1974). *Український історик*. 1974. Ч. 4. С. 5-7.
10. Нова видавнича серія «Грушевськіана». *Свобода*. 1974. № 208. С. 3.
11. Wynar L. Mykhailo Hrushevs'kyj: Biobibliographische Quelle, 1866-1934. Munchen: Ukrainische Freie Universitat, 1984. 68 s.
12. Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 291–319.
13. Hrushevs'kyj Mykhailo. 1866–1934 : bibliographic Sources / ed. by Lubomyr R. Wynar. New York ; Munich ; Toronto, 1985. 203 p.
14. Появилось видання УІТ про М. Грушевського. *Свобода*. 1985. № 94. С. 1.
15. Шумелда Я. Рец. на: Lubomyr R. Wynar, Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866-1934. Bibliographic Sources. New York-Toronto: Ukrainian Historical Association, 1985, p. 203. *Український історик*. 1986. Ч. 3-4. С. 151-153.
16. Конференції, присвячені М. Грушевському. *Свобода*. 1984. № 224. С. 3.
17. Видавничий фонд ім. Михайла Грушевського. Звернення до українського громадянства і установ. *Свобода*. 1984. № 224. С. 4.
18. Винар Л. На пошану академіка Михайла Грушевського у п'ятдесяті роковини смерті (1934 – 1984). *Свобода*. 1984. № 77. С. 4.
19. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського. Вступ до грушевськознавства. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 7-20.

References

1. Atamanenko, A. (2010). *Ukrainian Historical Association: ideas, individuals, activities (1965-1991)*. Ostroh. (in Ukr.)
2. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Visnyk of the Lviv University. Historical Series]*, 35-36, 354-366. (in Ukr.)
3. Telvak, V. (2002). *Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX-beginning of the XX century)*. Drohobych. (in Ukr.)
4. Telvak, V. (2008). *Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX - 30s of the XX century)*. Kyiv–Drohobych. (in Ukr.)
5. Telvak, V., Sabinskyi M. (2022). «A Fight for Hrushevsky»: the era of the Ukrainian revolution in the discussions of diaspora intellectuals of the postwar years of XX century. *Eminak*, 1 (37), 100-109. (in Ukr.)
6. Vynar, L. (1998). *Hrushevsky studies: genesis and historical development*. Kyiv. (in Ukr.)
7. Vynar, L. (1986). On the 120th anniversary of the birth of M. Hrushevskyi. *Svoboda [Freedom]*, 229, 2. (in Ukr.)
8. Sakada L. (2003). *“Ukrainian Historian”: genesis, themes, figures*. Niu-York; Kyiv. (in Ukr.)
9. Vynar, L. (1974). Mykhailo Hrushevsky (1866-1934-1974). *Ukrainian Historian*, 4, 5-7. (in Ukr.)
10. (1974). New publishing series “Hrushevskiana”. *Svoboda [Freedom]*, 208, 3. (in Ukr.)
11. Wynar, L. (1984). Mykhailo Hrushevsky: Biobibliographische Quelle, 1866-1934. Munchen. (in Ger.)
12. Vynar, L. Бібліографія праць про Михайла Грушевського. *Ukrainian Historian*. 1984. № 1–4. С. 291–319. (in Ukr.)
13. Hrushevsky Mykhailo. 1866–1934 : bibliographic Sources / ed. by Lubomyr R. Wynar. New York ; Munich ; Toronto, 1985. 203 p. (in Eng.)
14. (1985). The publication of UIT about M. Hrushevsky appeared. *Svoboda [Freedom]*, 94, 1. (in Ukr.)
15. Shumelda Y. (1986). Review: Lubomyr R. Wynar, Mykhailo Hrushevsky, 1866-1934. Bibliographic Sources. New York-Toronto: Ukrainian Historical Association, 1985, p. 203. *Ukrainian Historian*, 3-4, 151-153. (in Ukr.)
16. (1984). Conferences dedicated to M. Hrushevskyi. *Svoboda [Freedom]*, 224, 3. (in Ukr.)
17. (1984). Publishing fund named after Mykhailo Hrushevskyi. Appeal to Ukrainian citizenship and institutions. *Svoboda [Freedom]*, 224, 4. (in Ukr.)
18. Vynar, L. (1984). In honor of Academician Mykhailo Hrushevskyi on the fiftieth anniversary of his death (1934 – 1984). *Svoboda [Freedom]*, 77, 4. (in Ukr.)
19. Vynar, L. (1984). Thoughts on the fiftieth anniversary of Mykhailo Hrushevskyi's death. Introduction to pear studies. *Ukrainian Historian*, 1–4, 7-20. (in Ukr.)

SABINSKYI Mykhailo, Postgraduate Student, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com

DIASPORIC HRUSHEVSKY STUDIES: FROM AN IDEA TO A DISCIPLINARY STRUCTURE

Abstract. Introduction. The widespread celebration of the centenary of M. Hrushevsky by the Ukrainian diaspora in 1966 generated a powerful research impulse focused on a comprehensive understanding of his national service. During the following years, this impulse was realized in conceptual-methodological, scientific-organizational and concrete-historiographical aspects. Among them, the first component turned out to be the most significant for the further diversification of the disciplinary field of Ukrainian historiography. It provided for increased reflection on the delineation of the problem-thematic field and the definition of the conceptual foundations and methodological tools of L. Vynar's initiative to start a new Ukrainian studies field of Hrushevsky studies. In view of the mentioned importance, the urgent task is the reconstruction of the main milestones of the disciplinary formation of this historiographical direction.

The article aims to clarify the peculiarities of the disciplinary formation of Hrushevsky studies as a direction of Ukrainian studies during the second half of the 20th century.

Results. From the moment of its establishment in 1966, Hrushevsky studies have dynamically passed the path from the articulation of the idea of the need for its establishment to a respectable academic field with a full arsenal of disciplinary components. This relatively short process of

disciplinary formation symbolically ended in the year marking the half-century of Hrushevsky's death, as evidenced by the conceptual text of the founder of the new direction. In it, the thematic structure and conceptual and methodological foundations of Hrushevsky studies were proposed, as well as the priority tasks for the followers of the new direction were defined. It is noteworthy that both the theoretical proposals and most of the solid historiographic studies of that time belonged to one researcher – L. Vynar. Thanks to his understanding of the need for interdisciplinary cooperation for a proper understanding of the phenomenal national service of M. Hrushevsky and his organizational talent to create research networks, Hrushevsky studies gained academic legitimacy in the disciplinary space of Ukrainian studies.

Originality. *The article for the first time elucidates the disciplinary formation of Hrushevsky studies as a direction of Ukrainian studies.*

Conclusion. *The disciplinary initiative of L. Vynar on the establishment of scientific Hrushevsky studies summarized the long process of historiographical understanding of the national phenomenon of the author of «History of Ukraine-Rus». His thorough theoretical proposals turned out to be timely, which is evidenced by the significant interest in Hrushevsky studies in the academic environment of recent decades.*

Keywords: *Hrushevsky studies, L. Vynar, disciplinary structure, theoretical and methodological principles, Ukrainian foreign historiography.*

Одержано редакцією 25.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-48-54

ПАВЛОС Івона Ева,

здобувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету

імені Івана Франка,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0961-6133>

e-mail: iwonaas@onet.eu

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЛЬВІВСЬКОЇ ДОБИ У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена аналізу сучасної української історіографії про педагогічну діяльність М. Грушевського у галицьке двадцятиліття. Доведено, що у фокусі цих студій перебуває львівська історична школа вченого. З'ясовано, що історіографи дослідили структуру львівської школи, її комунікативні практики і психологічний клімат, з'ясували різноплановий творчий доробок представників українознавчого осередку, реконструювали студентську аудиторію автора «Історії України-Руси». У висновках окреслено перспективні напрямки вивчення львівського осередку українознавців.

Ключові слова: М. Грушевський, педагогічна діяльність, львівська історична школа, сучасна українська історіографія, грушевськознавство.

Постановка проблеми. В українській історіографії утвердилося переконання, що педагогічна праця Михайла Грушевського у галицьку добу його життя та діяльності є вагомим віхою нашої культурної історії. Адже в цей час визначний історик доклав чималих зусиль для відпольщення культурного простору Східної Галичини й її історичного центру Львова. Серед іншого, він робив це і як педагог – професор україномовної кафедри всесвітньої історії зі спеціальним оглядом минулого Східної Європи та творець першої в анналах нашої вищої освіти школи українознавців. З огляду на це, саме галицька школа істориків і перебуває у фокусі сучасної педагогічної грушевськіани.

Загалом, в українській історіографії накопичено значний досвід вивчення львівської історичної школи М. Грушевського від початку її функціонування як одного з перших наукових українознавчих осередків, який з'явився на етапі становлення історичної науки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У незалежній Україні грушевськознавчі дослідження набули особливої інтенсивності, що було зумовлено потребою відновлення тягlosti національної історіографічної традиції та відкриттям великої кількості нових джерел. У результаті поглиблювалось вивчення історіографічних сюжетів і зростав обсяг дослідницьких завдань. Відтак проблематика наукової школи М. Грушевського зайняла одне з цільних місць у сучасних історико-педагогічних публікаціях. Тож підсумки схоларних грушевськознавчих досліджень потребують окремої рефлексії для виявлення основних тенденцій та визначення дослідницьких перспектив.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти історіографічного осмислення студій над феноменом львівської історичної школи присутні, зазвичай лаконічно, в більшості сучасних опрацювань. Найбільш розлогими такі рефлексії є в знаній книзі В. Тельвака та В. Педича про схоларне дітище автора «Історії України-Руси», втім, там були обговорені лише головні історіографічні явища [1]. Також від часу появи книги в 2016 р. з'явилося чимало нових помітних історіографічних опрацювань, які вимагають узагальнення. В сумі зазначені обставини й зумовили актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є підсумування історіографічного осмислення феномену галицької школи українознавців М. Грушевського в сучасній українській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Хвиля присвячених М. Грушевському наукових конференцій на всеукраїнському та міжнародному рівнях протягом 1990-их рр. надала нових імпульсів дослідженню феномену школи М. Грушевського у Львові. Так, під час дискусії на науковому форумі «Михайло Грушевський і львівська історична школа», присвяченому століттю приїзду вченого до Львова, що відбувся 24-25 жовтня 1994 р. у Львівському національному

університеті прозвучав заклик, який визначив подальше осмислення феномену очолюваного М. Грушевським наукового осередку: «Замість питання «Чи була школа Грушевського?» доцільніше ставити питання «Чим була школа Грушевського?»» [2, 147].

Відтоді значну увагу було приділено вивченню умов формування наукової школи М. Грушевського у Львові. Відкриття нових джерел – текстів істориків та документів інституцій – дозволило детально реконструювати процес створення у Львівському університеті кафедри української історії, яка стала чи не найважливішим здобутком галицьких українців, який принесла політика «нової ери». Дослідники відзначали, що створення кафедри історії Східної Європи спочатку викликало певне розчарування національних діячів, які сподівались на заснування кафедри національної історії, яке, однак, тривало недовго. Як слушно підмітив Святослав Пахолків, «за короткий час те, що спершу сприймалося як утиск, згодом виявило себе як справжній шанс для української історичної науки». Кафедра відкрила можливості дослідження та викладання української історії в контексті європейських історичних процесів [3, 279].

На сьогодні в історіографії достатньо висвітлено наставницьку діяльність М. Грушевського на посаді професора, зусилля вченого, спрямовані на формування когорти істориків, налагодження взаємодії та спілкування для передачі не лише історичних знань, але і дослідницького досвіду молодому поколінню науковців. Про педагогічні аспекти діяльності львівського професора писали К. Кондратюк [4], С. Григанська [5], М. Алексієвець [6] та ін. Історики відзначають тривалий ідейний вплив М. Грушевського на студентів, які відвідували лекції українського історика, його роль у формуванні національної самосвідомості молоді. Характеризуючи стиль Грушевського-учителя, дослідники відзначають його демократизм, відкритість у формальному та неформальному спілкуванні з учнями [7].

Особливу увагу дослідників привернула структура львівської школи М. Грушевського, шляхи та умови передавання вченим досвіду наукової роботи. В історіографії утвердився висновок про дворівневий характер історичної школи вченого у Львові. При цьому історики акцентували увагу на феномені наукового семінару М. Грушевського, який став своєрідною інституцією наукової школи, місцем передачі дослідницької традиції, де учні професора могли продемонструвати свій вишкіл у практичній площині [8].

Глибоко вкорінилась у свідомість дослідників історіографічна традиція наголошення на важливості інституцій НТШ у підготовці молодого покоління істориків. Сучасна історіографія продовжує тиражувати подібні твердження, що часом веде до невідповідних історичним реаліям висновків, як наприклад, такий – «семінарські заняття з студентами [М. Грушевському] доводилося переносити на засідання секцій НТШ (саме там він формував майбутніх істориків України)» [9, 13].

Водночас це спонукало до уважного вивчення всіх аспектів діяльності М. Грушевського в НТШ, яке розпочали в своїх працях вчені української діаспори. Сучасні дослідники докладно з'ясували те, яку роль відігравали у фаховому вишколі молоді комісії, секції та видання НТШ. Дослідники простежили шляхи взаємодії між вченим та його учнями спочатку у виданнях, а згодом у структурах Товариства. Особливе значення для професійного зростання молодих дослідників, здобуття досвіду наукового пошуку мала створена М. Грушевським Археографічна комісія НТШ [10]. В історіографії відзначено й талант історика як наставника, який не лише спрямовував учнів до засвоєння власних історичних концепцій, але й залучав їх до активної дослідницької діяльності, практичного використання наукових ідей [11, 58–67].

Проблема людського виміру львівської школи М. Грушевського в українській історіографії 1990-х – 2000-х рр. розглядалася переважно в руслі історіографічної традиції, виробленої вченими діаспори, а дослідники тривалий час не запропонували усталеного методологічного підходу до визначення персонального складу школи. Часто у спробах визначити коло львівських учнів М. Грушевського історики необґрунтовано включають до нього багатьох послідовників історіографічних концепцій вченого, які в своїй дослідницькій праці відштовхувались від ідей автора «Історії України-Руси». У результаті виникли історіографічні конструкції, що відносять до львівської школи тих вчених, які зазнали його інтелектуального та ідейного впливу – М. Василенка, В. Липинського, В. Гнатюка та ін.

Звісно, для таких висновків, як довели у згадуваній монографії В. Тельвак і В. Педич, немає фактологічного підґрунтя [1, 84-107].

Характеризуючи психологічні аспекти взаємин вченого та його львівських учнів, дослідники іноді висловлюють протилежні оцінки. Одні стверджують, що М. Грушевський демонстрував «демократизм у ставленні до молодших колег та діалогічний стиль спілкування» [11, 58], інші підкреслюють, що «стиль керівництва Грушевського – типово авторитарний, на відміну від «батьківського» його вчителя Антоновича» [12, 83]. Примітним є те, що дослідники зазвичай не аналізують модель міжособистісних комунікацій у її розвитку та в контексті поетапних змін функціонування школи від оволодіння учнями необхідним знанням до включення в активну наукову діяльність [13]. У сучасній історіографії найповніше висвітлено взаємини М. Грушевського з тими львівськими учнями, які успішно реалізувалися в дослідницькій діяльності: С. Томашівським, М. Кордубою, І. Крип'якевичем, І. Джиджорою, І. Кревецьким, В. Гарасимчуком та ін.

Сучасні дослідники також простежили впливи видатного історика на формування молодих вчених, реконструювали процеси залучення учнів М. Грушевського до численних дослідницьких, науково-організаційних та громадських проєктів учителя, творчої взаємодії та взаємодопомоги у вирішенні різнопланових проблем. Велику увагу істориків привернула проблема сприйняття представниками школи М. Грушевського творчої спадщини вченого й ідентифікації себе з його історіографічною традицією і науковою школою. Дослідники відзначили внесок львівських учнів видатного історика у вивчення багатогранної творчої спадщини свого вчителя протягом першої третини ХХ ст. [14].

Широко представлена у сучасній історіографії також проблема конфліктних ситуацій у львівському науковому середовищі. Дослідницький інтерес викликали переважно непорозуміння в НТШ, а особлива увага істориків зосереджена на найбільш деструктивному протистоянні між конфліктуючими сторонами опонентів М. Грушевського та його прихильників, яке відбулось у 1913. Досліджуючи емоційну складову конфлікту в НТШ, що надала йому скандального характеру, сучасні історики під враженням емоційного потоку в науковому співтоваристві схильні гіперболізувати конфлікт між вченим та його львівськими учнями. Прикладом може бути твердження про те, що «мало не вся його [М. Грушевського] львівська історична школа збунтувалася проти нього» [15, 122]. Віднайдені нові архівні матеріали дозволили сучасним історикам достеменно з'ясувати роль С. Томашівського та І. Кревецького у виданні анонімної брошури із звинувачуваннями на адресу голови НТШ, а сам документ перевидати з науковим коментарем. Встановлено також, що вчений фактично самостійно підготував брошуру для публічного захисту від закидів опонентів, яку серед багатьох прихильників підписала частина вихованців його львівської школи [16].

У сучасному грушевськознавстві усталено й уніфіковано дефініції школи, пов'язані з ім'ям засновника та місцем функціонування – «школа М. Грушевського у Львові», «львівська історична школа М. Грушевського», «галицька історична школа М. Грушевського». До цих дефініцій як рівноправних за семантичним навантаженням апелюють і згадувані автори монографії про львівську школу В. Тельвак і В. Педич [1, 376-379].

Першою спробою цілісного дослідження на монографічному рівні формування М. Грушевським наукової школи у львівський період діяльності стало написане у середині 1990-х рр. дисертаційне дослідження Василя Педича, на основі якого згодом була видана книга «Історична школа Михайла Грушевського у Львові» [17]. Автор розуміє під науковою школою насамперед наукове співтовариство, яке сформувалось довкола видатного історика. На думку дослідника, сформований М. Грушевським науковий історичний осередок відповідав усім критеріям наукової школи, визначеним попередньою історіографією, а саме – згуртування вчених у системі відносин «учитель–учні», сприйняття й опанування молодими істориками технологій дослідницької програми вченого-засновника школи, самоідентифікація представників школи з історіографічною традицією М. Грушевського. Дослідження В. Педича, як і більшість тогочасних грушевськознавчих розвідок, написане на основі концепцій та методологічних підходів, запропонованих вченими української діаспори. Під їх впливом історик докладно зупинився на вивченні ролі наукового семінару у функціонуванні школи та докладно опрацював проблему дослідження історії українського

козацтва львівськими учнями М. Грушевського. Водночас, автор некритично сприйняв висновки щодо персонального виміру школи у діаспорній історіографії, про що відзначили рецензенти його монографії [18].

Етапною у реконструкції львівської історичної школи М. Грушевського стала неодноразово згадувана нами монографія В. Тельвака та В. Педича, що вийшла з нагоди 150-ліття з дня народження Великого Українця. У цій монографії вперше всебічно було розглянуто проблему становлення та функціонування школи. Також дослідники відтворили її історіографічні образи й проаналізували евристичний потенціал різнопланових джерел, які вони нерідко вперше ввели до наукового обігу. Важливим було й те, що В. Тельвак і В. Педич реконструювали структуру та персональний склад школи, відтворили особливості комунікативних практик, з'ясували питання лідерства та психологічного клімату, зрештою, проблему рецензії молодими істориками творчості вчителя. Вперше автори простежили трансформацію вироблених М. Грушевським на львівському ґрунті схолярних практик в роки Першої світової війни, а відтак і у міжвоєнний час. Зрештою, В. Тельвак і В. Педич уперше комплексно дослідили внесок галицьких учених у розробку різнопланової конкретно-історичної проблематики (давньоруські часи, польсько-литовська доба, козаччина, галицьке краєзнавство). Важливими є й додатки до обговорюваної книги. В них уперше автори навели незнані дослідникам рецензії М. Грушевського на докторські праці учнів, подали стислі біографічні дані про представників школи, при цьому, що важливо, про деяких істориків така інформація наводиться вперше. Зрештою згадаємо, що книга багато ілюстрована: у ній уперше зібрана найповніша іконографія львівської школи, а також представлено світлини унікальних архівних документів.

Ми обмежимося лише таким конспективним викладом монографії про львівську історичну школу, відсилаючи зацікавленого читача до лектури самої праці та численних рецензій (В. Андрєєва, В. Гоцуляка, В. Масненка, В. Яремчука та ін.), що ними історіографічна спільнота відгукнулася на її появу. Серед них для прикладу згадаємо оцінку Олексія Яся, який відзначив, що монографія В. Тельвака й В. Педича запропонувала чимало влучних тлумачень, інтерпретацій та узагальнень з історії львівської наукової школи на основі великого, добротного опрацьованого фактографічного матеріалу. Рецензент наголосив: «Більше того, у праці порушено низку важливих проблем (тип лідерства, спосіб конструювання, розподіл ролей, етико-психологічні та комунікаційні практики, конфліктні ситуації в межах неформальної спільноти та ін.), пов'язаних із виявленням особливих рис школи М. Грушевського, котра функціонувала в добу переходу від класичної до неklasичної науки. Сподіваємося, що авторські думки та пропозиції будуть цікавими багатьом історикам і вченим-гуманітаріям, котрі студіюють історію української науки кінця XIX – першої третини XX ст.» [19].

Попри ґрунтовне опрацювання львівської історичної школи у монографічному форматі, В. Тельвак і В. Педич продовжили осмислення схолярного дітища М. Грушевського. Реагуючи на висловлені в рецензіях доброзичливі поради колег, вони звернули увагу на потребу долання численних пов'язаних зі школою історіографічних стереотипів [20], проблему обстоювання професором прав української молоді в стінах Львівського університету [21], пошуки невідомої іконографії його вихованців [22], необхідність реконструкції студентської аудиторії автора «Історії України-Руси» [23] тощо. Важливою є й популяризація згаданими дослідниками феномену львівської історичної школи в англomовному фаховому середовищі [24].

Висновки. Узагальнюючи наведені спостереження стосовно сучасної педагогічної грушевськіани, відзначимо, що в її фокусі перебуває праця видатного історика у Львівському університеті з виховання нового покоління українознавців. Також вкажемо на провідну історіографічну тенденцію досліджуваного тридцятиліття, яка полягає у постійному збільшенні нашими сучасниками сюжетних ліній при зверненні до схолярних практик М. Грушевського на галицькому ґрунті. Це призвело до появи солідних опрацювань над структурою львівської школи, досліджень її комунікативних практик і психологічного клімату, з'ясування різнопланового творчого доробку представників українознавчого осередку, реконструкції студентської аудиторії автора «Історії України-Руси» та ін. Разом із тим, досі

відсутні опрацювання львівської історичної школи як складової схоларного простору Львова та загалом габсбурзької Галичини. Таке дослідження уможливило б показати оригінальне і традиційне в педагогічній праці М. Грушевського в широкому наукознавчому контексті. Також цікавим видається простежити вплив педагогічної праці визначного історика на схоларні практики його визначних вихованців (наприклад, І. Крип'якевича, З. Кузеля та С. Рудницького), які нерідко мали учнів і творили довкола себе молодіжні науково-дослідні осередки. Ці та деякі інші сюжети й повинні, на наше переконання, потрапити у поле зору майбутніх дослідників науково-педагогічної праці М. Грушевського львівської доби.

Список використаної літератури

1. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
2. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 143-147.
3. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 612 с.
4. Кондратюк К. Науково-педагогічна діяльність Михайла Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). *Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX ст.* Львів; Жешув, 2006. Т. IV. С. 199–208.
5. Григанська С.В. М. С. Грушевський і студентська молодь. *Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали конференції*. К., 1998. С. 63–64.
6. Алексієв М. М., Алексієв Л. М., Трум О. П. Роль М. Грушевського у піднесенні національної самосвідомості українського народу (кін. XIX – поч. XX ст.). Тернопіль: Літопис, 2002. 104 с.
7. Одарченко П. Михайло Грушевський і українська молодь. *Український історик*. 1991. № 3–4 / 1–4. С. 105-106.
8. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313-322.
9. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки. *Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939): напрями діяльності та постаті*. Львів, 2010. С. 7-14.
10. Гирич І. Деякі питання організації М. С. Грушевським археографічної роботи у Львівський період життя (1894–1914). *Матеріали ювілейної конференції*. К., 1997. С. 266-294.
11. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894–1917 рр.). Дрогобич, 2013. 214 с.
12. Колесник І. Мережева модель науки (новий проєкт української історіографії?). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. Вип. 4. С. 54-88.
13. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26-53.
14. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.) *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160–197.
15. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 351 с.
16. Панькова С.М. Хто був автором брошури «В обороні правди»? *Український історик*. 2006–2007. Ч. 4; 1–2. С. 267–274.
17. Педич В. Історична школа М. Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). Івано-Франківськ, 1997. 208 с.
18. Тельвак В. [Рецензія]. Педич В. Історична школа М. Грушевського у Львові (1894–1914 рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2001. Вип. V. С. 390–398.
19. Ясь О. В. [Рецензія]. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 218-222.
20. Тельвак В., Педич В. Про деякі стереотипи у вивченні львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічні уваги. *Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych? Wobec zmiany i ciągłości: pejzaże współczesnego dyskursu historycznego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2017. S. 143-156.
21. Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 28-35.

22. Тельвак В. Невідомі фотографії учнів Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 361-362.
23. Тельвак В. Студенти Михайла Грушевського на філософському факультеті Львівського університету (за деканатським каталогом). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 3. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. С. 197-264.
24. Telvak Vitalii, Pedych Vasyl; Telvak Viktoria. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239–261.

References

1. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy Lviv Historical School*. Lviv. (in Ukr.)
2. Hrytsak, Ya. (1995). Was there a Hrushevsky school? *Mykhailo Hrushevskiy i Lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii [Mykhailo Hrushevskiy and the Lviv Historical School. Materials of the conference]*. Niu-York; Lviv, 143-147. (in Ukr.)
3. Pakholkiv, S. (2014). *The Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: the educated class and the emancipation of the nation*. Lviv. (in Ukr.)
4. Kondratyuk, K. (2006). Scientific and pedagogical activities of Mykhailo Hrushevskiy in Lviv (1894–1914). *Bahatokulturne istorychne seredovyshche Lvova v XIX i XX st. [Multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries]*. Lviv; Zheshuv, IV, 199–208. (in Ukr.)
5. Gryganska S.V. (1998). M. S. Hrushevskiy and student youth. *Mykhailo Hrushevskiy i suchasnist. Materialy konferentsii [Mykhailo Hrushevskiy and modernity. Materials of conference]*. Kyiv, 63–64. (in Ukr.)
6. Aleksievets M. M., Aleksievets L. M., Trum O. P. (2002). *The role of M. Hrushevskiy in raising the national self-awareness of the Ukrainian people (late 19th - early 20th centuries)*. Ternopil. (in Ukr.)
7. Odarchenko P. (1991). Mykhailo Hrushevskiy and Ukrainian youth. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4 / 1–4, 105-106. (in Ukr.)
8. Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy's "Historical Exercises" at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 19/20, 313-322. (in Ukr.)
9. Dashkevych, Ya. (2010). Mykhailo Hrushevskiy – organizer of Ukrainian national science. *Bibliohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi (1909–1939): napriamy diialnosti ta postati [Bibliographic commission of the Shevchenko Scientific Society in Lviv (1909–1939): areas of activity and figures]*. Lviv, 7-14. (in Ukr.)
10. Hyrych, I. (1997). Some issues of the organization of archeographic work by M. S. Hrushevsky in the Lviv period of life (1894–1914). *Materialy yuvileinoi konferentsii [Materials of the jubilee conference]*. Kyiv, 266-294. (in Ukr.)
11. Gerasymenko, S. (2013). *Scientific, pedagogical and educational activities of Mykhailo Hrushevskiy (1894–1917)*. Drohobych. (in Ukr.)
12. Kolesnyk, I. (2009). The network model of science (a new project of Ukrainian historiography?). *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky [Eidos. Almanac on Theory and History of Historical Science]*, 4, 54-88. (in Ukr.)
13. Telvak, V., Pedych, V. (2014). Mykhailo Hrushevsky Lviv Historical School: communicative nature and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 25, 26-53. (in Ukr.)
14. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevskiy in the evaluations of his students (first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 23, 160–197. (in Ukr.)
15. Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). *Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv. (in Ukr.)
16. Pankova, S. M. (2006–2007). Who was the author of the pamphlet "In Defense of Truth"? *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 4; 1–2, 267–274. (in Ukr.)
17. Pedych, V. (1997). *Historical School of Mykhailo Hrushevskiy in Lviv (1894–1914 rr.)*. Ivano-Frankivsk. (in Ukr.)
18. Telvak, V. (2001). [Retsenziia]. Pedych V. Historical School of Mykhailo Hrushevskiy in Lviv (1894–1914 rr.). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych local history collection]*, V, 390–398. (in Ukr.)
19. Yas, O. V. (2017). [Retsenziia]. Telvak V., Pedych V. Mykhailo Hrushevskiy Lviv Historical School. Lviv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 1, 218-222. (in Ukr.)

20. Telvak, V., Pedych, V. (2017). About some stereotypes in the study of Mykhailo Hrushevskyi's Lviv historical school: methodological considerations. *Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych? Wobec zmiany i ciągłości: pejzaż współczesnego dyskursu historycznego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 143-156. (in Ukr.)
21. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskyi and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 4, 28-35. (in Ukr.)
22. Telvak, V. (2021). Unknown photos of Mykhailo Hrushevsky's students. *Михайло Грушевський. Mykhailo Hrushevskyi. Studii ta dzhherela [Studios and sources]*, 3, 361-362. (in Ukr.)
23. Telvak, V. (2021). Students of Mykhailo Hrushevskyi at the Faculty of Philosophy of Lviv University (according to the dean's catalog). *Mykhailo Hrushevskyi. Studii ta dzhherela [Studios and sources]*, 3, 197-264. (in Ukr.)
24. Telvak, Vitalii, Pedych, Vasyl; Telvak, Viktoria. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239-261. (in Eng.)

PAVLOS Ivona Ewa, Applicant at the Department of History of Ukraine, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,
e-mail: iwonaas@onet.eu

THE PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN THE LVIV PERIOD IN THE MIRROR OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. *Ukrainian historiography has accumulated considerable experience in the study of the Lviv historical school of M. Hrushevsky from the beginning of its operation as one of the first scientific centers of Ukrainian studies. In independent Ukraine, Hrushevsky studies gained special intensity due to the need to restore the strength of the national historiographical tradition and the discovery of a large number of new sources. As a result, the study of historiographic subjects deepened and the volume of research tasks increased. The problems of M. Hrushevsky's scientific school occupied one of the prominent places in modern historical and pedagogical publications. Therefore, the results of Hrushevsky studies works need a separate reflection in order to identify the main trends and determine research perspectives.*

The article aims to summarize the process of historiographical understanding of the phenomenon of the Galician school of Ukrainian studies of M. Hrushevsky in modern Ukrainian historiography.

Results. *It has been proven that the work of a prominent historian at Lviv University on the education of a new generation of Ukrainian scholars is the focus of modern pedagogical Hrushevsky studies. The leading historiographical trend of the researched period is the constant increase of storylines by our contemporaries when referring to the scholarly practices of M. Hrushevsky on the Galician soil. This led to the appearance of solid studies on the structure of the Lviv school, studies of its communicative practices and psychological climate, clarification of the diverse creative work of representatives of the Ukrainian studies center, reconstruction of the student audience of the author of "History of Ukraine-Rus", etc.*

Originality. *For the first time, the modern Ukrainian historiography of the pedagogical activity of M. Hrushevsky at Lviv University has been summarized.*

Conclusion. *The historiographical analysis proved that there are currently no studies of the Lviv historical school as a component of the scholastic space of Lviv and Habsburg Galicia in general. Such a study would highlight the original and traditional in pedagogical work of M. Hrushevsky in a broad scientific context. It also seems interesting to trace the impact of the pedagogical work of a prominent historian on the scholarly practices of his prominent students (for example, I. Krypyakevich, Z. Kuzeli, and S. Rudnytskyi), who often had students and created youth research centers to facilitate their work.*

Keywords: *M. Hrushevsky, pedagogical activity, Lviv historical school, modern Ukrainian historiography, Hrushevsky studies.*

Одержано редакцією 11.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94:[63-051:070.489]"1921/1929"(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-55-65

ГОЦЛОВСКИ Яцек Цезарій,
аспірант кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4640-7135>
e-mail: jacek.goclowski@msz.gov.pl

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ДОБИ НЕПУ У ПУБЛІКАЦІЯХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

У статті здійснено історіографічний аналіз висвітлення на сторінках фахового видання «Український селянин» процесу впровадження нової економічної політики (1921–1929 рр.) в Україні. Увага акцентована на історичних подіях, пов'язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х рр., з'ясуванні і критичній оцінці основних напрямів радянської аграрної політики. З'ясовано, що предметом дослідження у публікаціях «Українського селянина» була податкова політика, динаміка розвитку заможних селянських господарств, застосування найманої праці на селі, діяльність кооперативних об'єднань, культурно-освітня робота та інші аспекти життя українського селянства у добу НЕПу.

Ключові слова: українське селянство, нова економічна політика, селянське господарство, податкова система, хлібозаготівлі українська історіографія

Постановка проблеми. У дослідженні проблем аграрної історії України з позицій сучасної методології важливу роль відіграють фахові наукові видання і, зокрема перший спеціалізований селянознавчий часопис «Український селянин». Одним з провідних тематичних напрямів журналу є дослідження нової економічної політики (НЕПу), яка прийшла на зміну «воєнному комунізму». Аналіз засвідчує, що на сторінках журналу вміщена значна кількість публікацій, присвячених передумовам та самому процесу впровадженню нової економічної політики (1921–1929 рр.), коли гостро стояли проблеми модернізації аграрного сектора, від якого залежала стабільність розвитку усього економічного комплексу.

Положення і висновки авторських матеріалів засвідчують намагання авторів простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися на селі у добу НЕПу, у тому числі і на рівні окремого селянського двору і родини. Важливими вбачаються спроби всебічного дослідження особливостей землекористування та виробничого потенціалу і доходності селянських господарств – ключових питань українського селянства. Виходячи з цього, є підстави стверджувати, що заявлена тема не втрачає своєї актуальності та потребує подальшої наукової розробки.

Цим також зумовлена і **мета статті**, яка полягає в аналізі змісту і тематики журналу «Український селянин» та з'ясуванні особливостей висвітлення на його сторінках історії українського села доби нової економічної політики (1921–1929 рр.).

Аналіз досліджень і публікацій. З'ясовано, що до проблеми висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» аграрної історії України зверталися окремі дослідники, обмежуючись лише деякими аспектами минулого українського села різних періодів. До розкриття теми аграрної реформи 1861 р. на сторінках «Українського селянина» звертався О. А. Бундак [1, 25–32]. Висвітлення аграрних проблем доби революційних подій 1917–1921 рр. торкалися О. А. Житков [2, 230–241], В. О. Кирєєва [3, 46–56], А. Г. Морозов [4, 90–95], аграрної політики П. Скоропадського – О. М. Тараненко [5, 39–44]. Історію селянства в іменах розглядав В. В. Гоцуляк [6, 25–32].

Однак ці розвідки не носили комплексного характеру і охоплювали лише окремі періоди випуску часопису. А історіографічний аналіз висвітлення в «Українському селянині» теми українського села доби НЕПу досі залишався поза увагою науковців.

Виклад основного матеріалу. Актуальність вивчення періоду історії, який в історіографії отримав назву як доба НЕПу сьогодні визначається тим, що у ті роки розгорталися процеси,

які лягли в основу усіх наступних історичних подій і коли ще був можливим пошук і вибір шляхів подальшого суспільного та економічного розвитку. Науковий інтерес до цієї проблеми знайшов відображення і на сторінках «Українського селянина».

Досліджено, що економічне становище, у якому опинилося на початку 1920-х рр. українське селянство, на сторінках «Українського селянина» одним з перших порушив С. В. Кульчицький у своїй статті «НЕП в загальноісторичному контексті», цілком слушно зауважуючи, що для того, «щоб зрозуміти внутрішню природу НЕПу та поставити його в контекст всієї стратегії ленінської партії більшовиків, треба проаналізувати цю політику в більш широкому плані».

Розглядаючи витoki НЕПу, С. В. Кульчицький підкреслює, що політика «воєнного комунізму» виявилася об'єктивно нежиттєздатною, а устрій, що постав після паузи у вигляді НЕПу ще називають сталінським соціалізмом. Це був симбіоз первинної комуністичної доктрини з ленінською новою економічною політикою. А деякі елементи ринку, – вважає автор, надали йому певну стійкість, завдяки чому він протримався шість десятиліть.

До використаних Й. Сталіним елементів НЕПу науковець відносить товарно-грошові відносини і ринок, які залишалися під цілковитим контролем держави. При цьому селянське господарство не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше: від нього залишилась присадибна ділянка [7, 7–9].

Як продовження поставленого питання ці та інші аспекти нової економічної політики розглядаються іншими авторами публікацій журналу. Серед них, на наш погляд, цілком логічно одним з найголовніших пріоритетів у дослідженні проблематики НЕПу стало всебічне висвітлення системи оподаткування як ключового питання нової економічної політики. Ще у першому випуску журналу «Український селянин» до цієї теми звернувся С. В. Корновенко у статті «Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921–1923 рр.».

Характеризуючи тодішню ситуацію, він констатував, що «воєнний комунізм» з його непродуманою податковою політикою на селі, дедалі більше розорював українське селянство, зумовлював його невдоволення радянською владою». Зроблено висновок, що розпочавши реорганізацію соціально-економічної сфери з перегляду податкової справи на селі, радянська влада використовувала її як інструмент маніпуляції селянством, його розколу. Хоча у цілому, – вважає автор, заміна продрозверстки продподатком значно полегшила матеріальне становище українського селянства, у порівнянні з хаосом та терором періоду «воєнного комунізму».

На основі аналізу податкової системи початкового етапу впровадження НЕПу, автор з'ясовує, що дрібність нововведених податків, невизначеність методів їх вилучення, призводили до непорозуміння влади з селянством. До того ж більшість податківців були мало обізнаними із законодавчою базою податкової сфери і мали низький освітній рівень. Тому працівники податкової системи продовжували вилучати продподаток, як і продрозверстку силовими методами.

Враховуючи досвід першого року непівської податкової кампанії, – йдеться у статті, у 1922 р. було зроблено крок у напрямку уніфікації селянських податкових платежів. Продподаток було замінено єдиним натуральним податком, який замість великої кількості податків передбачав шість видів з правом вибору селянином виду продукції для здачі. Ще одним кроком став, запроваджений у 1923 р. єдиний сільськогосподарський податок, який замінював численні форми оподаткування, які на той час існували – продподаток, трудгужподаток, подвірно-грошовий податок, разовий податок на відбудову сільського господарства, загальногромадський та 5 інших податків, що встановлювалися губвиконками та окрвиконками.

Критично оцінюючи податкові новації перших двох років НЕПу, С. В. Корновенко зазначає, що натуральна частина, сплачувана селянами за єдиним сільгоспподатком 1923 р., вимагала чималих додаткових витрат на її

транспортування і збереження. До того ж на реалізацію своєї продукції у селян було лише два місяці, оскільки більшу її частину сплачувану за єдиним сільгоспподатком, селянин мав віддати до 1 листопада.

Негативно на виконання податкової кампанії впливала також половинчаста форма сплати єдиного сільгосподатку (натурою та грошима). Грошові еквіваленти не завжди відповідали натуральній частці, що ускладнювало виконання селянством своїх зобов'язань перед державою. Визначення грошового еквіваленту податку залежало від середньої ринкової ціни на хліб, курсу інфляційного радзнаку. Все це наносило збитки селянам, а тому, на думку автора, а тому така форма оподаткування була не достатньо ефективною. Її завдання полягало не у рівномірному, регулюючому розподілі матеріальних благ, а в якомого більшому вилученні коштів у селянства України [8, 41–43].

Дослідження трансформації податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу відображені у наступній статті С. В. Корновенка (у співавторстві з А. Г. Морозовим). У ній йдеться про те, що з утвердженням НЕПу потреби розвитку сільського господарства вимагали перегляду діючих законодавчих актів, всієї аграрної політики та практики. У першу чергу це стосувалося податкової системи.

Автори статті підкреслюють, що економічні перетворення нової економічної політики не зачіпали глибинних засад «воєнно-пролетарської» політичної системи. Розпочавши реорганізацію економіки із перегляду податкової політики на селі, більшовики використовували податки, як інструмент для маніпуляції селянством, його розшарування, утримання влади у своїх руках. Тому податкова система набувала суперечливого характеру – з одного боку вона давала можливість селянству господарювати на ринкових засадах, з іншого боку податки суворо регламентували цю діяльність, направляючи стихію капіталізму в русло державного капіталізму, а у перспективі – соціалізму.

Стимулюючи підвищення ефективності селянської праці, податкова система, через свою недосконалість, зводила нанівець бажання селянина працювати. Чисельні пільги, які роздавались злидарям без з'ясування причин їх бідності, лягали тягарем на економічно потужні селянські господарства, гальмуючи їх розвиток, розвиваючи бездіяльність пільговиків [9, 230–235].

Аналіз податкової політики радянської влади в українському селі завершального періоду НЕПу і розгортання суцільної колективізації став предметом наукової розвідки С. А. Міняйло, яка перехід до державно-адміністративного управління сільським господарством (колективізації) визначає як один із найжорстокіших кроків радянського уряду щодо індивідуального селянського господарства, наслідком чого став, зокрема, голодомор 1932–1933 рр.

Як і в попередній період, одним із засобів тиску, – доводить авторка, стала податкова політика радянської влади на селі, яка реалізовувалася через комплекс заходів, спрямованих на залучення більшої частини селянства до колективного господарства шляхом обмеження або надання пільг під час стягнення податкових виплат. На початку 1930-х рр. податкова політика в українському селі мала сприяти розвитку радгоспно-колгоспної системи. Передбачався перехід від прогресивного до пропорційного оподаткування колгоспів. Прибуток, що підлягав оподаткуванню, визначався за нормами прибутковості, які для колгоспів були зменшені.

Авторка акцентує увагу на тому, що радянський уряд, прагнучи не допустити розширеного використання індивідуального оподаткування, встановив ознаки, за наявності яких господарства могли вважатися «куркульськими» та оподатковувалися в індивідуальному порядку. Із кінця 1930 р. місцеві органи влади отримали право змінювати їх, посиляючись на особливості місцевих умов. Відсутність чіткої системи оподаткування та надмірні стягнення з окремих категорій селянства дало підстави авторам статті стверджувати, що вона носила репресивний характер щодо індивідуальних господарств [10, 208–211].

Аналізуючи висвітлення доби НЕПу на сторінках «Українського селянина», не можна обійти увагою низку наукових розвідок, у яких розглядаються особливості радянської політики щодо заможного селянства у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.). Передусім, це публікації В. М. Лазуренка, В. Є. Паскаленка та В. І. Кравченка, у тому числі й підготовлені ними у співавторстві [11, 236–240; 12, 215–218; 13, 202–206; 14, 21–24; 15, 98–100; 16, 257–259].

Так, у своїй спільній статті В. М. Лазуренко і В. І. Кравченко, зазначають, що у доколгоспний період заможне селянство (за радянською термінологією «куркульство»), було елементом

майнової дискримінації селянства, наслідком розвитку дрібно-товарного одноосібного виробництва. Заможні селяни, у порівнянні з іншими соціальними групами, мали на той час сталі, добре забезпечені робочою худобою та реманентом господарства. Вони прагнули до розширення власного земельного наділу та ефективного його використання. Заможник був зацікавлений у наслідках своєї праці на землі і це мало великий вплив на піднесення його господарства [15, 98].

Автори статті формують тезу про те, що економічно міцне приватне селянське господарство ніяк не вписувалось у тогочасну соціально-економічну та суспільно-політичну модель СРСР з її ставленням до селянства, як до буржуазного класу. А відтак з кінця 1920-х рр. заможне селянство зазнавало з боку держави безперервних утисків, які гальмували його господарсько розвиток. Ситуація ускладнювалась і тим, що середняк, накопичуючи матеріальні ресурси і засоби виробництва, теж переходив у розряд «куркулів». Тому у подальшому курс на ліквідацію заможних груп села став одним з магістральних в аграрній політиці радянської держави.

У свою чергу, – стверджують автори, в очах заможного селянства держава, яка руйнувала сформований століттями світ самобутньої української селянсько-землеробської ментальності теж не викликала позитивних асоціацій. Апогею боротьба радянської влади із заможними групами українського села досягла під час хлібозаготівельних кампаній другої половини 1920-х рр., коли органи влади відкрито нехтували будь-які форми законності, вдаючись до насильницьких методів.

Слушним видається висновок В.М. Лазуренка і В.І. Кравченка про те, що «селянство доколгоспної доби реалістично усвідомлювало згубність радянської політики по відношенню до заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого «куркульського засилля» на селі наприкінці 1920-х років не існувало». А селянські господарства, які підпадали під більшовицьке тлумачення як «куркульські», були просто міцнішими і заможнішими від господарств інших груп селянства. Вони стали такими, як правило, лише завдяки невтомній праці, енергії та господарському хисту їх власників [15, 100].

У кількох випусках «Українського селянина» тему заможного селянства послідовно розвиває В. М. Лазуренко. Зокрема, особливу увагу привертає висвітлення ним на сторінках селянознавчого часопису характеру і особливостей становлення, формування і подальшої еволюції фермерського укладу господарювання в Україні у період НЕПу, переосмислення і уточнення існуючих оцінок молодого українського фермерства, його місця і ролі у розвитку сільськогосподарського виробництва.

Опираючись на широкий джерельний матеріал, науковець у статті «Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту НЕПу (1924–1927 рр.)» розкриває особливості складу та питомої ваги селянських господарств фермерського типу у зазначеному періоді. При цьому з'ясовує, що фермерські господарства мали вищі показники за продуктивністю вироблюваної продукції, передусім зернової.

Як засвідчує узагальнений автором великий масив статистичних даних, зростання виробництва зернових культур у розрахунку на душу сільського населення в 1925–1927 рр. відбувалося в основному за рахунок фермерських, тобто міцних і середняцьких господарств. Так, збір пшениці з розрахунку на одного члена родини у 1925 р. у міцних господарствах степової зони (понад 16 десятин землі) становив 51,6 пуда при середньому показнику 21,5 пуда. У 1927 р. ці показники були 73,1 і 29,6 – відповідно [13, 204]. Характерно, що ця тенденція мала місце в усіх регіонах України.

Щодо тяглової сили, то показовим є наведені автором дані про те, що пересічно по Україні динаміка забезпеченості 100 господарств робочими кінсьми і волами характеризувалася такими показниками: 1925 р. – 79, 1926 р. – 86, 1927 р. – 91 голів. Питома вага безтяглових господарств зменшувалася повільно і виглядала таким чином: 1925 р. – 46,3 %, 1926 р. – 44,7 %, 1927 р. – 41,7 %. Зрозуміло, що фермерські селянські господарства мали краще забезпечення тяговою силою. Якщо 71,1 % селянських господарств із площею засіву до 0,1 га і 44,5 % із площею засіву до 1,1 га не мали ніякої худоби, то серед фермерських господарств (статистика ЦСУ їх кваліфікувала як «заможницькі і середняцькі») з площею засіву понад 2,1 га худоби не мали лише 23,0 % [13, 205].

Досліджуючи подальшу динаміку фермерства у добу НЕПу, В. М. Лазуренко підкреслює, що злет у становленні фермерських селянських господарств відбувався в період, коли фактично вже було взято курс на форсовану індустріалізацію, кошти для якої можна було взяти лише від селянства. При цьому більшість радянського керівництва вважала за необхідне у той, чи інший спосіб покінути з економічно незалежною соціальною верствою селян-власників. Користуючись монопольною можливістю, держава встановлювала ціни на зерно та іншу продукцію, що були вигідні передусім їй, а не селянинові-продавцю. Держава у різний спосіб прагнула примусити селян купувати промтовари за вищими цінами, а свою продукцію, передусім хліб, продавати за нижчими.

Саме звідси беруть витоки кризові явища з хлібозаготівлею, – робить висновок науковець. За невиконання твердого завдання з хлібозаготівлі селяни зазнавали всіляких переслідувань. Тільки навесні 1929 р. в Україні було описане майно 18 тис. 264 селянських господарств. З них понад 8 тис. було продано на торгах, а до кримінальної відповідальності було притягнуто 1150 селян. Посилення репресій зумовило скорочення господарської активності фермерських господарств. Логічним наслідком цього стали кількісні та якісні зміни у бік зменшення цієї категорії найбільш активної у господарсько-економічному відношенні селянства. Так, чисельність господарств фермерського типу в Україні вже у 1928 р. порівняно з 1927 р. зменшилася на 27, 5%.

Підсумовуючи свої студії, В. М. Лазуренко робить висновок, що «ставши заручником набравшої сили тоталітарної системи, головним об'єктом знавіснілого політичного цькування, молоде українське фермерство на зламі 1920-х – 1930-х рр. ХХ ст. повністю зійшло з історичної арени» [13, 202–206].

Ще один важливий аспект впровадження нової економічної політики – залучення найманої праці для роботи у селянських господарствах на сторінках «Українського селянина» у кількох публікаціях висвітлює О. В. Десятніков. Свої студії він цілком логічно розпочинає із статті «Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу». Він з'ясував, що заборона Декретом «Про землю» найму робочої сили в землеробстві стримала цей процес, але не зупинила. Реальна практика швидко показала, що така заборона при збереженні дрібного приватного виробництва обертається, передусім, проти незаможних верств селянства, які отримали землю, але не мають необхідних засобів виробництва.

До того ж, – доводить автор, передумови виникнення вільної робочої сили суттєво не відрізнялись від тих, що склалися ще 1917 року. Нові соціально-економічні реалії внесли свої корективи, а запровадження НЕПу лише активізувало відносини найму-продажу робочої сили. Аналіз майнового стану селянських господарств і демографічної ситуації дозволяє зробити висновок про закономірність існування у доколгоспний період приватного найму робочої сили.

Головною передумовою цього явища О. В. Десятніков називає соціальну диференціацію в українському селі, перш за все, за рівнем землезабезпеченості. Земля була основою усього сільськогосподарського

виробництва і від того, скільки господарство її мало, залежала його здатність забезпечити селянську родину продуктами харчування. Не менш важливу роль у диференціації господарств відігравала також наявність робочої худоби та мертвого реманенту. Адже без наявності цих засобів виробництва вести прибуткове господарство було неможливо.

Дослідник з'ясував, що чисельність найманих робітників (наймитів) у роки НЕПу невпинно зростала. Якщо у 1921 р. відчувували свою робочу силу 8 % селянських господарств, то в 1929 р. – 48,1 %. Причому в найми йшли як бідні, так і заможні селяни. Найм-продаж робочої сили був механізмом її збалансування між господарствами різних соціальних груп [17, 134–137].

Досліджуючи проблеми застосування найманої праці в селянських господарствах під час НЕПу, О. В. Десятніков довів, що у 1920-х рр. існувала нагальна і об'єктивна необхідність залучення додаткової робочої сили. Пожвавлення господарської діяльності після введення НЕПу сприяло потягу селянства до інтенсифікації виробництва та підприємництва, що вимагало залучення додаткової робочої сили. Цьому сприяло, за висновками автора, поширення офіційно дозволеної земельної оренди.

Важливим вбачається обґрунтування науковцем своєї позиції, яку він сформулював на сторінках «Українського селянина». Стисло вона зводиться до наступних положень. По-перше, частина селян вважала більш вигідним здавати землю в оренду, ніж наймати робочу силу. По-друге, багато селян не мали можливості особисто вести господарство через відсутність тягової сили, коштів на придбання посівного матеріалу тощо. По-третє, частина селян влаштовувалась на роботу на підприємства і, залишаючись власниками землі, здавала її в оренду. По-четверте, орендодавцями ставали колективні господарства, які не мали можливостей обробляти свої земельні угіддя.

На основі детального аналізу О. В. Десятніков робить узагальнюючий висновок про те, що в період НЕПу попит на найману працю у селянських господарствах визначався, перш за все, загальним відновленням сільського господарства, зміцненням селянських господарств, зміною структури посівних площ в бік збільшення частки працемістких технічних культур, оживленням оренди землі. Загалом, найм додаткової робочої сили селянськими господарствами носив допоміжний характер, домінуючи над підприємницьким [18, 75–76].

Наскрізним тематичним напрямом журналу «Український селянин» є дослідження історії кооперативного руху. Матеріали цієї проблематики зосереджені переважно в рубриках «Українська селянська кооперація» та «Селянська кооперація: питання теорії та історії», які присутні практично в усіх випусках часопису. Значна частина публікацій цієї тематичної рубрики присвячена сільськогосподарській кооперації доби НЕПу.

Привертає увагу стаття А. М. Тростогон «Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. XX ст.: історіографічний аспект», у якій автор висвітлює рівень наукової розробки актуальної проблеми сучасними істориками. Вона зазначає, що питання, пов'язані з діяльністю сільськогосподарської кооперації практично не виділялися із загального контексту досліджень аграрної історії України. У той же час поточна література 1920-х рр., присвячена узагальненню свіжого досвіду роботи численних кооперативних організацій, аналізу й узагальненню здобутків і невдач, була досить значною, хоч і неоднорідною.

Дослідниця на сторінках «Українського селянина» доводить, що основну частину такої літератури впродовж 1920-х рр. складали видання, що вийшли з-під пера відомих вчених, організаторів української кооперації і, зокрема, тих із них, які брали безпосередню участь у створенні кооперативних об'єднань. Авторка зазначає, що «важко було ігнорувати наявність цілої плеяди вітчизняних авторів, котрі зробили вагомий внесок у розвиток світової кооперативної думки, серед них: М. Туган-Барановський, В. Качинський, М. Кондратьєв, О. Челінцев та інші. Їхній науковий спадок важко переоцінити, і хоча з другої половини 1920-х рр. праці цих вчених було заборонено перевидавати, їх вилучали з бібліотек та загальнодоступних книгосховищ, а самих авторів піддано репресіям [19, 118].

Авторка виокремлює фундаментальну працю М. Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації», яка тільки за життя автора витримала три видання. У ній вчений детально досліджує історичну еволюцію кооперативних ідей та кооперативної практики різних країн, а також узагальнює світовий кооперативний досвід людства, формулює власні теоретичні висновки і передбачення. Зокрема, видатний економіст був переконаний, що «кооперативні організації повинні виникати цілком вільно, без жодного примусу, як спілки самопомогли населення». При цьому М. Туган-Барановський цілком слушно наголошує, що в умовах НЕПу найбільшого значення набувають кредитні, споживчі, закупочні товариства і товариства зі збуту і переробки. Доречно наведене міркування вченого про те, що кооперація була невід'ємною складовою соціалістичного руху, але застерігав від отождолення її з соціалізмом, який, на його думку, був вигаданою штучною формою людського існування.

Характеризуючи бачення проблеми сучасними істориками, авторка посиляється на С. В. Кульчицького, який справедливо зауважує, що державне втручання перших післяреволюційних років зумовило загрозу великомасштабної війни з селянством. Такої ж точки зору притримується і В. І. Марочко, наголошуючи, що ця політика була зумовлена не війною та розоренням, а швидше призвела до війни і занепаду.

Щодо дослідження розвитку конкретних форм селянської кооперації, то дослідниця підкреслює, що Б. І. Хорошун і А. Г. Морозов у своїх публікаціях зазначають, що оформлення

кооперативних союзів та центрів розгорталося у першій половині 1920-х рр. швидкими темпами. Створювались такі спеціалізовані об'єднання як «Укрбурякспілка», «Укрсільцукор», «Кооптах», «Добробут», «Плодоспілка» тощо. Усі вони, на думку дослідників, сприяли розв'язанню продовольчої проблеми і створювали умови для формування у селян почуття господаря виробництва, підвищували їх творчу активність.

У своїй статті А. М. Тростогон зазначає також, що не можна не погодитись із твердженням В. В. Калініченка про те, що поки кооперативні об'єднання у добу НЕПу будувалися на матеріальній зацікавленості селян і на добровільних засадах, вони були ефективним засобом підвищення сільськогосподарського виробництва. Однак, зауважує В. В. Калініченко, економічні методи управління в кооперації проіснували недовго. В умовах нееквівалентного обміну між державним сектором і кооперативами, руйнування демократичних основ життя суспільства, прибічники командно-адміністративних методів стали перекичувати саму суть кооперації, звужувати її функції [19, 119–120].

Період згортання НЕПу на прикладі українського села і утвердження тоталітарного режиму висвітлено у публікаціях Г. Т. Капустян. При підготовці своїх статей дослідниця максимально використала документальну базу проблеми – матеріали і стенограми з'їздів, пленумів та засідань політбюро ВКП(б) та КП(б) У, урядових рішень і документи місцевих партійних та радянських органів. Їх опрацювання і цитування у своїй науковій розвідці дало змогу авторці об'єктивно відтворити позиції більшовицьких лідерів щодо українського села, простежити динаміку боротьби у вищому ешелоні політичної влади і формування культу особи Й. Сталіна.

Щоб показати роль українських більшовиків у політичних інтригах, спрямованих на консолідацію просталінських політичних сил у статті аналізується доповідь С. Косіора на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б). Очільник українських комуністів оприлюднив позицію української більшовицької організації щодо «правих». По-перше, він підтримав сталінську позицію стосовно загострення класової боротьби у міру просування країни по соціалістичному шляху; по-друге, підкреслив важливість боротьби з «правим» ухилом, пропонуючи у зв'язку з цим провести «ідеологічне щеплення, яке ми зробили стосовно троцькізму»; по-третє, він наголошував на необхідності боротьби з тими, хто сповідував непівські принципи; по-четверте, критикував позицію тих, хто був за скасування надзвичайних заходів. У своєму виступі С. Косіор наполягав на доцільності збереження примусових хлібозаготівель, різкого підвищення питомої ваги колективізованих господарств.

На основі ретельного аналізу партійних документів Г. Т. Капустян робить висновок про утвердження лінії на нищення господаря селянина-власника. Підтвердженням цього стала резолюція пленуму ЦК ВКП(б) на доповідь С. Косіора, у якій підкреслювалася пріоритетна роль українського хліба у загальносоюзному обсязі, ставилося завдання підвищити урожайність зернових культур в Україні на 35 %, здійснити перехід індивідуального селянського господарства на колективні рейки. Наголошувалось, що в українському селі куркуль є злісним ворогом колективізації, хлібозаготівель і її та інші заходи «можливо проводити тільки проти куркуля, тільки в боротьбі з ним». «Наставала епоха «великого перелому», трагічні наслідки якої позначатимуться на долях мільйонів людей», – зазначає авторка [20, 244–247].

Подальший розвиток подій в Україні на виконання директив ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям про хлібозаготівлі Г. Т. Капустян аналізує в одній із своїх наступних статей «Початок сталінської «революції згори» в українському селі». Союзний центр наголошував, що особливі репресивні заходи необхідно застосовувати стосовно куркулів та спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни, «потрібно зараз же нанести удар по закупівельнику і куркулеві, потрібно арештовувати спекулянтів, куркуликів і інших дезорганізаторів ринку та політики цін» [21, 259].

Авторка на сторінках «Українського селянина» констатує, що з цього часу хлібозаготівлі в Україні набувають характеру надзвичайних кампаній. На підтвердження висновку наводить чисельні факти застосування органами ОДПУ масових репресій. Так, у зведенні цього карального відомства від 14 січня 1928 р. йшлося про арешт 544 приватних хліботримачів. Паралельно з «викачуванням» хліба на селі насаджувалася карально-

репресивна система управління. Це знайшло відображення у поглядах, думках, судженнях селянства, у порівнянні ним «радянськи» і «царських» порядків», – йдеться у статті.

Настрої селянства передають використані дослідницею уривки із листів. Показовими є судження селянина Іванісова із Кам'янського району Запорізької округи у листі (січень 1928 р.) до свого родича: «Компартія, уряд і робітничий клас дивляться на селянство як на гаманець-самотряс», намагаються довести селян до жебрацького стану, щоб залучити до колгоспів». Про готовність селян до опору свідчать такі рядки: «Селянство перестало вірити нашому уряду, воно доведено до останньої межі терпіння... Селянство вже збирається брати вила і йти на уряд» [21, 258–260].

Багатогранна діяльність кооперативних об'єднань України у різні періоди НЕПу знайшла відображення на сторінках «Українського селянина» у наукових студіях й інших науковців. Так, С. М. Биченко у своїй публікації розкриває діяльність у добу НЕПу спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» з підвищення товарності селянських господарств [22, 200–223], а В. Є. Паскаленко висвітлює участь заможного селянства у сільськогосподарських кооперативах [23, 123–124].

Господарській діяльності спеціалізованого всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах», у середині 1920-х рр. присвятили свою наукову розвідку І. М. Романюк і Б. І. Романюк [24, 228–231]. Ю. Г. Раку з'ясував роль української сільськогосподарської кооперації у м'ясо-молочному експорті України у роки НЕПу [25, 262–265]. Споживча кооперація УРСР на останньому етапі НЕПу стала предметом дослідження Г. А. Волошкевича [26, 64–66]. До теми діяльності дитячих шкільних кооперативів в українському селі 1920–1930-х рр. звернулася С. О. Тищенко [27, 124–128].

На сторінках «Українського селянина», окрім розглянутих вище публікацій, знаходили відображення й інші теми життя українського селянства періоду «воєнного комунізму» і НЕПу. Зокрема, у низці публікацій висвітлювався стан культурно-освітньої роботи на селі. Діяльність сільбудів та їх вплив на формування свідомості українських селян у 1921–1929 рр. розглядає Н. І. Земзюліна [28, 145–147]. Організація і діяльність кіноустановок у 1920-ті – на початку 1930-х рр. та їх агітаційно-пропагандна роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі стали предметом дослідження Л. М. Солодкої [29, 25–27]. Історіографічна розвідка С. І. Дровозюка присвячена вивченню духовних явищ і процесів в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму [30, 47–49], а Г. В. Лаврик – правовим аспектам вирішення релігійних питань в УСРР у 1920-х рр. [31, 45–47].

Таким чином, історіографічний огляд засвідчив, що тема періоду НЕПу є однією із пріоритетних на сторінках «Українського селянина». Висвітлюючи процес впровадження НЕПу (1921–1929 рр.), автори особливу увагу акцентували на аналізі історичних подій, пов'язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х рр., з'ясуванні і критичній оцінці основних напрямів радянської політики на селі. Предметом дослідження у публікаціях «Українського селянина» була податкова політика, динаміка розвитку заможних селянських господарств, застосування найманої праці на селі, діяльність кооперативних об'єднань, культурно-освітня робота та інші аспекти життя українського селянства у добу НЕПу.

Список використаної літератури

1. Бундак О. А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина». *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. XVIII.
2. Житков О. А. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917–1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки.* 2010. Вип. 13. С. 230–241.
3. Кіреєва В. О. Висвітлення революційних потрясінь 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина». *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Історичні науки.* 2018. Вип. 2. С. 46–56.
4. Кіреєва В. О., Морозов А. Г. Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках «Українського селянина». *Український селянин.* 2018. Вип. 19. С. 90–95.

5. Тараненко О. М. Аграрна політика П.Скоропадського на сторінках «Українського селянина». *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. Т.104. Вип. 91. 2009. С. 39–44.
6. Гоцуляк В. В. Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина». *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 87–90.
7. Кульчицький С. В. НЕП в загальноісторичному контексті. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 7–9.
8. Корновенко С. В. Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921–1923 рр. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 41–43.
9. Корновенко С. В., Морозов А. Г. Трансформація податкової політики радянської влади в українському селі на початку НЕПу. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 230–235.
10. Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі у період розгортання суцільної колективізації. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 208–211.
11. Лазуренко В. М. Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі в 1921–1923 рр. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 236–240.
12. Лазуренко В. М. Селянські господарства України заможного (фермерського) типу у системі радянської сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 215–218.
13. Лазуренко В. М. Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту непу (1924–1927 рр.). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 202–206.
14. Лазуренко В. М. Висвітлення структури селянського господарства фермерського типу та його ролі в аграрному виробництві у науковій літературі 1920-х рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 21–24.
15. Кравченко В. І., Лазуренко В. М. Радянська політика щодо заможного селянства України в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 98–100.
16. Паскаленко В. Є. Заможний селянин в добу НЕПу: комуністична доктрина та економічні реалії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 257–259.
17. Десятніков О. В. Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 134–137.
18. Десятніков О. В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 75–76.
19. Тростогон А. М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. ХХ ст.: історіографічний аспект. *Український селянин*. 2003 Вип. 7. С. 119–120.
20. Капустян Г. Т. Злам НЕПу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 244–247.
21. Капустян Г. Т. Початок сталінської «революції згори» в українському селі. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 258–260.
22. Биченко С. М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу НЕПу. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 200–223.
23. Паскаленко В. Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу. *Український селянин*. – 2003. Вип. 7. С. 123–124.
24. Романюк І. М., Романюк Б. І. Господарська діяльність спеціалізованого всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х років ХХ ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 228–231.
25. Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 262–265.
26. Волошкевич Г. А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927–1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 64–66.
27. Тищенко С. О. Дитячі шкільні кооперативи в українському селі 20-30-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 124–128.
28. Земзюліна Н. І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921–1929 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 145–147.
29. Солодка Л. М. Організація і діяльність кіноустанов у 1920-ті – на початку 1930-х років та їх агітаційно-пропагандна роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 25–27.
30. Дровозюк С. І. Духовні явища і процеси в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму (історіографія проблеми). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 47–49.
31. Лаврик Г. В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 45–47.

References

1. Bundak, O. A. (2010). Peasant reform of 1861 on the pages of «Ukrainian Peasant». *Problems of the History of Ukraine XIX – the beginning of the XX century. National Academe of Sciences of Ukraine. The Institute of History of Ukraine*. Kyiv: The Institute of History of Ukraine, Issue XVIII. 305 p. (in Ukr.).
2. Zhytkov, O. A. (2010). Lighting of agrarian history problems 1917 – 1918 on the pages of “Ukrainian Peasant”. *A. Scientific Notes of the State V. Vynnychenko Pedagogical University*. Issue 13. Series: Historical Sciences (2010), 230–241 (in Ukr.).
3. Kireyeva, V. O. (2018). Lighting of revolutionary shocks 1917 – 1921 on the pages of “Ukrainian Peasant”. *Bulletin of Bohdan Khmelnytsky National University. Series of Historical Sciences*, 2, 46–56 (in Ukr.).
4. Kireyeva, V. O., Morozov, A. G. (2018). Agrarian Policy of Skoropadsky P. Hetmancy and UkPR Principality on the pages of “Ukrainian Peasant”. *Ukrainian Peasant*, 19, 90–95 (in Ukr.).
5. Taranenko, O. M. (2009) P. Skoropadsky's agrarian policy on the pages of “Ukrainian Peasant”. *Scientific Works of PetroPeculiarities Mohyla State University*, V. 104, 91, 39–44 (in Ukr.).
6. Hotsulyak, V. V. (2006). Agrarian History in names on the pages of “Ukrainian Peasant”. *Ukrainian Peasant*, 10, 87 – 90 (in Ukr.).
7. Kultchysky, S. V. (2001). NEP in the general historical context. *Ukrainian Peasant*, 3, 7–9 (in Ukr.).
8. Kornovenko, S. V. (2001). Bilshovyks fiscal policy in Ukrainian village in 1921 – 1923. *Ukrainian Peasant*, 1, 41–43 (in Ukr.).
9. Kornovenko, S. V., Morozov, A. G. (2001). Soviet power s fiscal policy transformation in the Ukrainian village at the Beginning of NEP. S.V. *Ukrainian Peasant*, 3, 230–235 (in Ukr.).
10. Minyailo, S. A. (2005). Soviet power fiscal policy in the Ukrainian village during the period of the continuous collectivization. *Ukrainian Peasant*, 9, 208–211 (in Ukr.).
11. Lazurenko, V. M. (2001). Peculiarities of the Ukrainian prosperity peasants participation in the election process in 1921 – 1923. *Ukrainian Peasant*, 3, 236–240 (in Ukr.).
12. Lazurenko, V. M. (2010). Peasant farms of Ukraine of the prosperous (farm) type in the system of the Soviet agricultural cooperation during the NEP period. *Ukrainian Peasant*, 12, 215–218 (in Ukr.).
13. Lazurenko, V. M. (2012). The dynamics of development of the prosperous peasant farm type during the period of NEP flourishing (1924–1927). *Ukrainian Peasant*, 13, 202–206 (in Ukr.).
14. Lazurenko, V. M. (2014). Lighting of the peasant farm type structure and its part in the agrarian production in the scientific literature of 1920-ies. *Ukrainian Peasant*, 14, 21–24 (in Ukr.).
15. Kravchenko, V. I. Lazurenko, V. M. (2002). Soviet policy with regard to the prosperous peasantry of Ukraine during the years of the New Economic Policy (1921 – 1929). *Ukrainian Peasant*, 5, 98–100 (in Ukr.).
16. Paskalenko, V. E. (2004). A prosperous peasant during the period of NEP: The communist doctrine and economic reality. *Ukrainian Peasant*, 8, 257–259 (in Ukr.).
17. Desyatnikov, O. V. (2002). Preconditions of hired labour use in the peasant farms of Ukraine in NEP conditions. *Ukrainian Peasant*, 5, 134–137 (in Ukr.).
18. Desyatnikov, O. V. (2002). Demand for hired labour in peasant farms of Ukraine during NTP period. *Ukrainian Peasant*, 6, 75–76 (in Ukr.).
19. Tostohon, A. M. (2003). Agricultural cooperation in Ukraine the 20-ies of the 20-th century: historiographical aspect. *Ukrainian Peasant*, 7, 119–120 (in Ukr.).
20. Kapustyan, H. T. (2004). Breaking the NEP. H. T. *Ukrainian peasant*, 8, 24–247 (in Ukr.).
21. Kapustyan, G. T. (2010). The beginning of Stalin's “revolution from above” in the Ukrainian village. *Ukrainian peasant*, 12, 258–260 (in Ukr.).
22. Bychenko S. M. (2005). The activity of the specialized system of agricultural cooperation “Dobrobut” to increase the marketability of peasant farms in the era of NEP. *Ukrainian peasant*, 9, 200–223 (in Ukr.).
23. Paskalenko V. E. (2003). Participation of the wealthy peasantry in the work of agricultural cooperatives of the NEP era. *Ukrainian peasant*. 7, 123–124 (in Ukr.).
24. Romanyuk I. M., Romanyuk B. I. (2010). Economic activity of the specialized all-Ukrainian cooperative society “Kooptakh” in the mid-20s of the XX century. *Ukrainian peasant*, 12, 228–231 (in Ukr.).
25. Raku Y. G. (2008). Ukrainian agricultural cooperation in the meat and milk export of Ukraine in the years of NEP. *Ukrainian peasant*, 11, 262–265 (in Ukr.).
26. Voloshkevich G. A. (2002). Consumer cooperation in the Ukrainian SSR at the last stage of NEP (1927–1929). *Ukrainian Peasant*, 5, 64–66 (in Ukr.).
27. Tyshchenko S. O. (2003). Children's school cooperatives in the Ukrainian village of the 20-30s of the 20th century. *Ukrainian peasant*, 7, 124–128 (in Ukr.).

28. Zemzyulina, N.I. (2006). The activity of rural development in the formation of communist consciousness of Ukrainian peasants (1921–1929). *Ukrainian peasant*, 10, 145–147 (in Ukr.).
29. L. M. Solodka. (2002). The organization and activity of film institutions in the 1920s and early 1930s and their agitational and propaganda role in the process of the formation of Soviet ideology in the Ukrainian village. *Ukrainian peasant*. 2002, 5. 25–27 (in Ukr.).
30. Drovoziuk S. I. (2003). Spiritual phenomena and processes in the Ukrainian village in the context of church policy of the Bolshevik regime (historiography of the problem). *Ukrainian peasant*, 7, 47–49 (in Ukr.).
31. Lavryk G. V. (2003). Legal aspects of solving the religious issue in the USSR (20s of the XX century). *Ukrainian peasant*, 7, 45–47.

GOCLOWSKI Jacek, a post-graduate student of Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, Archeology and Special Branches of Historical science Department
e-mail: jacek.goclowski@msz.gov.pl

UKRAINIAN PEASANTRY OF NEP PERIOD IN THE MAGAZINE «UKRAINIAN PEASANTRY»

Introduction. In the study of the problems of the agrarian history of Ukraine from the standpoint of modern methodology, specialized scientific publications and, in particular, the first specialized peasant journal «Ukrainian Peasant» play an important part. One of the leading subject directions of the magazine is the study of the new economic policy (NEP), which replaced «war communism». The analysis shows that the pages of the magazine contain a significant number of publications dedicated to the prerequisites and the very process of implementing the new economic policy (1921–1929), when the problems of modernization of the agricultural sector were acute, on which the stability of the development of the entire economic complex depended.

The purpose. The purpose of the article is to analyze the content and subject matter of the magazine «Ukrainian Peasant» and clarify the features of the coverage of the Ukrainian village history in the era of the new economic policy (1921–1929) on its pages.

Methods includes the principles of scientific objectivity, historicism, systematics, as well as methods of analysis and synthesis, generalization, historical-comparative, historical-typological.

Results. The author has made historiographic analysis of the process of the new economic policy (1921 – 1929) introduction in Ukraine on the pages of «Ukrainian Peasantry» edition. The attention is concentrated on historical events combined with conditions of socio economic and political development of Ukrainian country life in 1920-th, comprehension and critical estimate of the main trends of the Soviet agrarian policy. It has been cleared up that the subject of research of «Ukrainian Peasantry» publications is the fiscal policy, the dynamics of the prosperous peasant farms development, use of the hired labour in the village, the activity of cooperative units, cultural and educative work and other aspects of Ukrainian peasantry during the NEP (New Economic Policy) period.

Conclusion. Thus, the historiographic review proved that the topic of the NEP period is one of the priorities on the pages of «Ukrainian Peasant». Highlighting the process of implementation on of the NEP (1921–1929), the authors focused special attention on the analysis of historical events related to the conditions of development of the socio-economic and political life of the Ukrainian village in the 1920s, the clarification and critical evaluation of the main directions of the Soviet policy in the village. The subject of research in the publications of «Ukrainian Peasant» was fiscal policy, the dynamics of the development of prosperous peasant farms, the use of hired labor in the countryside, the activities of cooperative associations, cultural and educational work, and other aspects of the life of the Ukrainian peasantry during the NEP period.

Keywords: Ukrainian peasantry, New Economic Policy (NEP), country farms, fiscal system, grain collection, Ukrainian Historiography.

Одержано редакцією 5.12.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 930(477):355.01(470:477)]”2022”
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-66-74

НИКОЛАСЬ Юрій Олексійович
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу політичної культури та ідеології
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

ДИНАМІКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ 2022 р.

У статті визначені основні чинники, які вплинули на динаміку історичної пам'яті в Україні після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 р. Метою дослідження стало окреслення впливу російської агресії на конструювання та деконструкцію історичних міфів про «споконвічну дружбу російського та українського народів», про російський і український народи як «єдиний народ», а також про «силу російської зброї» та «історичний регіон Новоросію». На основі аналізу результатів соціологічних опитувань визначено залежність ставлення громадян України до історичних подій та постатей від розгортання та характеру бойових дій. Визначено вплив державної політики пам'яті на формування «місць пам'яті» та вшанування громадян, які відзначилися при організації відсічі агресору. На основі результатів наукового пошуку запропоновані певні підходи до уніфікації участі держслужбовців у реалізації державної інформаційної політики в умовах війни. Визначені основні причини відмови України від віктимізації власної історії та характер формування історичної пам'яті на тлі об'єднання української громадянської нації для протидії агресивним діям Російської Федерації.

Ключові слова: історична пам'ять, російсько-українська війна, місце пам'яті, протидія агресії, історична політика.

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну наприкінці лютого 2022 р. стало найбільшою з часу завершення Другої світової війни локальною війною у Європі. Ця подія привернула увагу науковців, які досліджували різні аспекти стійкості українського громадянського суспільства виходячи з його здатності протистояти російській агресії. С. Волкер [1] наголошував, що протистояння проявилось у відмові значної частини жителів Сходу та Півдня України від спілкування російською мовою, а П. Форт відзначав важливість демонтажу пам'ятників, пов'язаних із Росією, та перейменування вулиць в українських містах [2]. Р. Дайермонт зробив висновок, що зміни довоєнної ідентичності (мається на увазі до повномасштабного вторгнення Росії) українських громадян супроводжуються утвердженням європейської ідентичності, і це сприяє сприйняттю України як європейської країни, а не пострадянської [3]. Окремі проблеми, пов'язані із аналізом динаміки історичної пам'яті в Україні в умовах повномасштабного російського вторгнення, висвітлювали автори доповіді «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз» [4] та колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» [5].

Мета дослідження полягає у визначенні того, до яких подій історії найбільше змінили своє ставлення громадяни України в умовах повномасштабного російського вторгнення, а також оцінки динаміки таких змін.

Виклад основного матеріалу. Матриця історичної пам'яті виступає важливим засобом впливу на соціалізацію індивіда, а історична пам'ять особи постає наслідком цілеспрямованої історичної політики, метою якої є формування громадянської ідентичності. Відмінність демократичних країн від авторитарних у цьому контексті неодмінно пов'язана із формуванням у громадян (або підданих) критичного або некритичного ставлення до історії держави та визначення її місця і ролі у світовій історії. Проте у обох випадках за допомогою соціальних технологій відбувається створення історичних міфів, покликаних

підживлювати легітимність владних структур або обумовлювати претензії суб'єктів політики на політичну владу.

Міф є специфічною формою створення й поширення інформації, яка базується на вірі, легенді, ідеологізації, телеологізації. Поєднання у міфотворчості раціонального і ірраціонального знання, опертя міфу на суспільну психологію робить його стійким [6, 174].

Відомо, що радянська, а пізніше – й російська історична політика у кількох ключових моментах використовувала маніпуляції з історією українських земель. Йдеться, наприклад, про пошук витоків радянської держави в історії України: процес державотворення радянські науковці тісно пов'язували із зародженням держави із центром у Києві. Ідея про Київську Русь, як фундамент державності, неминуче тягнула за собою й міф про «віковічну дружбу українського та російського народів». Наголос на такій дружбі виявився зручним засобом нав'язування переконання про «тисячолітню історію» Росії та СРСР. І саме тому будь-які спроби переосмислення історії України, які виходили за визначені рамки відносин русів-українців та московитів-расеян, тягнули за собою як мінімум звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

Проте така модель історії Росії/СРСР базувалася не лише на довільному трактуванні та перекрученні історичних фактів, а й неминуче повинна була спиратися на замовчування багатьох подій, які не вписувалися у визначені канони історичного розвитку російської та радянської імперій. Під заборону потрапили наукові пошуки, пов'язані із дослідженням протиборства між русами-українцями та московітами, українського державотворення, опору українства процесу радянзації. Тривалий час замовчувалася правда про реалії «воєнного комунізму», форсовану індустріалізацію, примусову колективізацію сільського господарства, голодомор-геноцид українського народу, втрати у роки Другої світової війни, боротьбу українських повстанців за відродження української державності тощо.

Однак в роки існування СРСР не вдалося повністю спотворити історичну свідомість українського народу. Неофіційні уявлення про певні історичні події та явища української історії, представлені у буденній свідомості, не вдалося замінити сукупністю її офіційних інтерпретацій. І чи не найбільше це стосується пам'яті про голодомор-геноцид 1932–1933 рр., передвоєнні радянські репресії та боротьбу українських повстанців у роки Другої світової війни та ще певний час після її завершення. Крім того, народна пам'ять зберегла й певні, відмінні від офіційних, уявлення про перебіг бойових дій під час німецько-радянської війни, про втрати серед військових та цивільного населення і масштабні депортації. З іншого боку, тривалий час після відновлення Української державності, і навіть після початку російсько-української війни у 2014 р. багато українських громадян позитивно відгукувались про Російську Федерацію, висловлювали ностальгію про розпад СРСР та не заперечували проти того, що українці та росіяни є братніми народами.

У роботі Л. Нагорної містилося твердження, що ветерани Другої світової війни були «волею історії» утягнуті у вир геополітичних протистоянь» і найтяжче переживали «зміни ціннісних орієнтацій і переоцінки того, у чому, ймовірно, бачили для себе сенс життя». А «їхні травми» роз'ястрували «політики й історик, нав'язуючи літнім людям такі оціночні стереотипи й моделі примирення, які йдуть у розріз з їхніми внутрішніми переконаннями». Свого часу дослідниця навіть стверджувала про наявність у історичній пам'яті «потужної етичної складової» [7, 17]. На її думку, через наявність у історичній пам'яті «потужної етичної складової» історична політика не мала би бути травматичною для ще живих учасників певних подій.

Не усвідомлюючи виховного значення пам'ятників та пам'яток історії та культури, певна категорія українських громадян висловлювала думку про можливість збереження пам'ятників радянської епохи. Мотивом цього виступали твердження про те, що такі пам'ятники були встановлені вже давно, і вони нікому не заважають. А для частини жителів окремі пам'ятники перетворилися на символи певних поселень. Саме так у Херсоні нерідко висловлювалися про червоноармійську тачанку, встановлену на в'їзді у місто. Це й не дивно з огляду на те, що навіть в умовах війни у квітні 2014 р. питома вага тих, хто жалкував за розпадом СРСР становила 33 %. І хоча цей показник зменшився порівняно із 2010 р. (46 %) у півтора рази, але все ж залишався досить значним, оскільки близько третини жителів

Центру України, майже половина жителів Сходу і Півдня і понад 60 % жителів Донбасу шкодували за розпадом СРСР. І якщо у Центрі, на Сході і Півдні протягом впродовж 2013–2014 рр. кількість тих, хто шкодує про розпад СРСР загалом зменшилася, то на Донбасі зросла [8]. Таким чином, навіть в умовах російсько-української війни на Донбасі більшість населення висловлювала жаль з приводу розпаду країни, якої не існувало вже майже 25 років. Тому не дивно, що на території так званих «ДНР» та «ЛНР» зберігався попит на радянську символіку, свята та спосіб життя. От тільки економічних можливостей для повернення всього цього вже не існувало, і значна частина населення українського Донбасу перетворилася на заручників реалізації Росією її зовнішньополітичних планів.

У 2022 р. більшість громадян України відчули на собі наслідки дій російських «визволителів» і досить швидко зрозуміли, що метою Росії було визначене знищення української громадянської ідентичності під прикриттям ідей «руського міра». Для багатьох українських громадян проявом дикунства стало використання загарбниками тактики «випаленої землі», коли російська армія руйнувала населені пункти у такий спосіб, що вони ставали повністю непридатними для життя. Українські міста Буча, Ворзель, Гостомель, Волноваха, Маріуполь, Краматорськ, Бахмут, Миколаїв, Харків та інші зазнали значних руйнувань. Соледар, Мар'їнка, Вугледар та багато інших стали повністю непридатними для життя. Обстріли підприємств критичної інфраструктури України призвели до припинення електропостачання на всій території України. Наслідком ракетних атак стала загибель багатьох громадян у віддалених від лінії фронту населених пунктах. При тому російська пропаганда намагалася виправдати такі варварські руйнування українських міст тим, що начебто впродовж попередніх восьми років українська армія «обстрілювала Донбас» воюючи із «народом Донбасу». Однак саме дії російських військ призвели до багатьох смертей і руйнувань на Донбасі та у інших регіонах України. І усвідомлення цього сприяло різкій зміні поглядів населення України на російсько-українські відносини та переоцінці багатьох подій і явищ української історії.

Вже на початку квітня 2022 р. 91 % опитаних громадян України не підтримували тезу, що «росіяни і українці – один народ». Кількість тих, хто мав таку думку, скоротилася до 8 % (у серпні 2021 р. таких було 41 %, у березні 2022 – 21 %). Підтримка такої ідеї все ще фіксувалася серед 23 % жителів Сходу та 13 % опитаних старшого покоління. Натомість в інших макрорегіонах та вікових групах підтримка такої тези була майже відсутня. Протягом березня 2022 р. у півтора рази зросла кількість тих, хто вважав, що відновлення дружніх відносин українців із росіянами стало неможливим (з 42 % до 64 %). Водночас 22 % респондентів зауважили, що це може статися не менше, ніж через 20–30 років. Тих, хто бачив таке примирення у перспективі до 15 років – близько 10 %. Навіть на Півдні та Сході України більше половини респондентів не вірили у відновлення дружби між народами. При тому 76 % опитаних підтримали ініціативу перейменування вулиць та інших об'єктів, назви яких пов'язані з Росією. І від серпня 2021 р. з 75 % до 98 % зросла кількість опитаних, які ідентифікували себе як громадяни України. А кількість тих, хто говорив про себе як про «радянську людину» зменшилася з 21 % до 7 %. Водночас з 27 % до 57 % зросла кількість респондентів, які ідентифікували себе як «європейців» [9].

Повномасштабна війна відчутно вплинула на сприйняття пов'язаних зі «спільною» радянською історією ідеологічних питань. Результати багаторічних соціологічних опитувань в Україні та Росії підтвердили рух громадської думки у протилежних напрямках щодо історичного минулого. Прикладом цього став показник ностальгії за розпадом СРСР. Так, у Росії за останні десять років він здебільшого зростав (з 2010 р. показник зріс з 55 % до 63 %), в Україні – знижувався (з 2010 р. з 46 % до 11 %). На місце колись значимих та нав'язаних радянською пропагандою історичних постатей почали повертатися українські національні герої та символи. На кінець квітня 2022 р. в Україні не жалкували за розпадом СРСР 87 % респондентів [10].

Однією з ключових змін в історичній пам'яті стала переоцінка ставлення до Дня Перемоги 9 травня. До 2022 р. це свято 80 % дорослого населення України сприймали як таке, що має значимий особистий символізм, то після повномасштабного вторгнення РФ для значної частини опитаних (36 %) воно перейшло у розряд пережитків минулого або ж

буденності (23 %). Для 80 % респондентів – це День Пам'яті і лише для 15 % – День Перемоги (у 2018 р. таких було 58 %). Водночас 78 % українців високо оцінили внесок українського народу у перемогу над фашизмом, а 67 % переконані, що саме Україна забезпечила найбільший внесок у перемогу над Німеччиною у Другій світовій війні [10]. Не виключено, що останнє твердження обумовлене успішними діями ЗСУ, які не лише зупинили просування ворога, а й відкинули війська РФ від Києва, Харкова, змусили відступити з Херсона тощо. У зв'язку з цим в українському соціумі набула поширення думка, що без України СРСР аж ніяк не перебував би у таборі переможців у Другій світовій війні.

У символічному ряді українців, пов'язаному із подіями Другої світової війни, відбулося різке зміщення акценту з прорадянського на проукраїнський. Якщо у 2008 р. 74 % опитаних вважали, що українські солдати та офіцери у складі Червоної Армії воювали за радянську батьківщину, 13 % – за звільнення України і лише 3 % – за звільнення Європи, то у 2022 р. тих, хто вважав, що українці воювали за свою землю стало 44 %, за радянську батьківщину – 39 %, за звільнення Європи – 7 %. Як і у 2008 р. лише 3 % респондентів вважали, що вони воювали за Сталіна. При тому оцінюючи сучасну російсько-українську війну, 75 % громадян України вважали, що українські солдати та офіцери захищають сьогодні як народ України, так і народи Європи, і лише 22 % – що тільки народ України. Поруч з тим у суспільстві домінує й позитивне ставлення до воїнів Червоної Армії, які воювали з фашизмом (85 %) та воїнів УПА (71 %). Саме у 2022 р. в Україні суттєво зросла підтримка визнання ООН і УПА учасниками боротьби за державну Незалежність України: 81 % підтримували, а проти лише 10 % (з 2010 р. показник підтримки зріс у 4 рази, а з 2015 р. – удвічі). В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну позитивне ставлення до С. Бандери зросло до 74 % у 2022 р. (у 2012 р. – 22 %). Таке ставлення до нього переважало й на Півдні і Сході України, а також серед тих, хто спілкується російською мовою. Натомість ставлення до радянських керівників стало переважно негативним. За останні 8 років ставлення до Леніна погіршилося вдвічі, до Сталіна – тричі. В таких умовах понад 65 % опитаних підтримали перейменування вулиць в Україні, що містять російські або радянські назви, 71 % висловилися за демонтаж пам'ятників, які пов'язані із Росією. Водночас щодо демонтажу пам'ятників, пов'язаних із історією Другої світової війни відносна більшість виступила проти (40 %), підтримали таку ініціативу – 19 %, нейтрально поставилися до неї – 36 % [10].

У цій ситуації важливо змістити акценти протистояння на символічному полі Другої світової війни. Згідно із результатами соціологічних опитувань, ця війна цілком логічно продовжує залишатися для громадян України однією з найважливіших подій ХХ ст. Частина населення України виступає проти руйнування «позитивного іміджу» німецько-радянської війни як засобу подолання нацизму. Проте сприйняття цієї події як надзвичайно важливої не означає, що громадяни України продовжують сприймати Другу світову війну насамперед як протистояння СРСР та Німеччини. Завдяки новітній історичній політиці вдалося поширити усвідомлення того факту, що німецько-радянська війна 1941–1945 рр. була одним із театрів бойових дій у роки Другої світової. І протистояння на інших театрах війни було не менш запеклим, а масштаби людських втрат відрізняються не виключно через «важливість» бойових дій на певному театрі бойових дій, а унаслідок різниці рівнів військового мистецтва та ставлення до своїх солдатів і офіцерів у арміях воюючих сторін. А колабораціонізм виявився в роки війни настільки поширеним явищем, що його причини не можуть бути визначені у рамках представлення одних учасників протистояння як «своїх», а інших – як «зрадників». При тому важливим видається спрямування української політики пам'яті про Другу світову війну на формування уявлень про неї як про трагедію всього людства, що ніколи не повинна повторитися (на відміну від російської політики пам'яті, орієнтованої на мобілізацію громадян на нове протистояння задля реалізації геополітичних цілей і завдань). Тим більше, що Україна не прагне розділити відповідальність із РФ, як спадкоємниці СРСР, у питанні розпалювання Другої світової війни, коли у 1939–1941 рр. СРСР та Німеччина виступили як союзники.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ суттєво поширилися й масштаби оцінки громадянами України Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду. Згідно результатів опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг», 93 % респондентів зазначили, що

погоджуються із твердженням, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу, лише 3 % заперечили і 4 % – вагалися із відповіддю. За останні десять років відбулося зростання у півтора рази кількості респондентів, які погоджувалися із твердженням, що Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом. З такою думкою погодилася більшість жителів як західних, центральних, так і південних та східних областей країни. Не було зафіксовано й значимих відхилень у вікових розподілах у цьому питанні [11].

У 2022 р. абсолютна більшість опитаних (96 %) позитивно ставилися до воїнів ЗСУ. І якщо в оцінках радянських воїнів та бійців УПА збереглися регіональні відмінності, то щодо сучасних воїнів української армії спостерігається повний регіональний чи віковий консенсус [10]. Досить вірогідно, що успішні дії ЗСУ сприяли формуванню почуття гордості за свою країну у 75 % громадян України. І якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України, то абсолютна більшість (86 % однозначно і 11 % скоріше) зробили б це. Порівняно із 2021 р. цей показник зріс з 80 до 97 %, а порівняно із 2012 р. – з 62 % до 97 % (Сімнадцяте загальнонаціональне опитування 2022) [12].

Порівняно із початком російсько-української війни переважно відійшли у минуле переконання, що ЗСУ на Донбасі відстоюють інтереси та цінності західноукраїнського населення. Громадяни усвідомили, що українські воїни захищають країну від агресора і зірвали плани винищення українців як нації.

Важливою зміною у ставленні до ЗСУ також було усвідомлення того, що з загарбниками на рівних воюють не лише чоловіки, а й українські жінки, які прославилися як снайпери, бійці штурмових груп і навіть члени екіпажів САУ. Якщо раніше образ жінки на війні переважно асоціювався із медпрацівниками або ж бійцями допоміжних підрозділів, і дещо рідше – із снайперами, то з 2022 р. можна вести мову про поступове стирання відмінностей у образі воїна між чоловіками та жінками. Усвідомлення цього суттєво вплинуло на сприйняття російсько-української війни як народної після повномасштабного вторгнення РФ.

У 2022 р. проект вшанування пам'яті жінок-воїнів був започаткований за підтримки УІНП. Його метою стала не лише популяризація їх подвигів, а й висвітлення мотивів вступу до лав ЗСУ та усвідомлення громадянами ціни, яку сплачує Україна у боротьбі з ворогом. Так, першою жінкою Героєм України, якій це звання було присвоєне посмертно, стала І. Дерусова, яка народилася на Луганщині і загинула під час російського артилерійського обстрілу.

На кінець 2022 р. були оприлюднені укази про присвоєння звання Героя України 692 особам. Але точна кількість нагороджених невідома через те, що деякі захисники отримали це звання на основі указів, які не були оприлюднені. Легендою про персонажа російсько-української війни, українського пілота-аса стали оповіді про «Привида Києва». Деякий час ним називали О. Оксанченка, а пізніше як «Привида Києва» стали сприймати збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації. Командування повітряних сил ЗСУ зробило заяву, що «Привид Києва» уособлює багатьох українських льотчиків, після загибелі майора С. Тарабалки, якого називали «Привидом» журналісти з Великобританії. Широко відомими стали багато імен захисників Маріуполя, у тому числі й тих, хто деякий час перебував у ворожому полоні. Україна дізналася імена пілотів, які ціною свого життя відводили пошкоджені літаки від населених пунктів, у складних умовах збивали ворожі ракети та дрони. Засоби масової інформації оприлюднили історії українських піхотинців, десантників, танкістів, артилеристів, моряків, нацгвардійців, які мужньо зустріли навалу ворога, а також імена працівників поліції та Державної служби України з надзвичайних ситуацій, волонтерів, які відзначилися на цій війні. Водночас війна поставила на порядок денний і перегляд рішень про присвоєння державних нагород (у тому числі й звання Герой України) тим, хто у скрутний для своєї країни час віддав перевагу співробітництву з ворогом. Таке питання, наприклад, постало щодо В. Богуслаєва, який вже будучи Героєм України (з врученням ордена Держави 19 січня 2000 р.), у жовтні 2022 р. був заарештований СБУ, а згодом звинувачений у державній зраді.

Умови та характер ведення бойових дій суттєво підвищили суспільну небезпеку дій колаборантів. Тому у березні 2022 р. Верховна Рада України доповнила Кримінальний кодекс ст. 111-1 «Колабораційна діяльність», яка внесена до розділу 1 особливої частини Кодексу

«Злочини проти основ національної безпеки». А у квітні Кодекс був доповнений ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору». Це мало не лише суттєво підвищити відповідальність за названі злочини, а й продемонструвати готовність організувати належну відсіч агресору. У таких умовах увага суспільства виявилася прикутою до рішень судових органів у справах тих, кого підозрювали у співпраці із ворогом. Вкрай негативно сприймалися випадки звільнення судами під заставу коригувальників ворожого вогню, уникнення відповідальності колаборантів за співпрацю із ворогом, а також прояви симпатії до військ агресора.

В умовах війни були заарештовані або отримали підозри щодо вчинення злочинів деякі народні депутати України, військовослужбовці, працівники поліції та СБУ. Частина з них звинуватили у співпраці із ворогом. І така співпраця дорого коштувала Україні. А тому у пам'яті громадян дії колаборантів вже закарбувалися виключно як негативне явище і загроза суверенітету і територіальній цілісності держави. І саме через це у 2022 р. спостерігалось погіршення ставлення до жителів тимчасово окупованого Криму та так званих «ДНР» та «ЛНР», значна частина яких воює на боці ворога. До жителів окупованого Криму у серпні 2022 р. позитивно ставилися 22 % респондентів, негативно – 23 %, нейтрально – 45 % (у квітні позитивно ставилися 41 %, негативно – 14 %, нейтрально – 40 %). До жителів так званих «ДНР»/«ЛНР» позитивно ставилися лише 14 %, негативно – 47 %, нейтрально – 32 % (у квітні – позитивно ставилися – 27 %, негативно – 31 %, нейтрально – 37 %) [12]. Фактично до того, як частина жителів Сходу і Півдня України не взяли в руки зброю і не почали воювати проти власної держави, ні відмінності у оцінці ними певних подій минулого, ні відмінності у оцінці зовнішньополітичного вектору України, не спричиняли зростання негативного ставлення до них з боку інших громадян України. Тобто відмінності у оцінці окремих історичних постатей чи подій не стали причиною негативного ставлення чи звинувачень у зраді. Такі звинувачення та формування негативного ставлення з боку громадян України стали наслідком колаборації з ворогом, який напав на Україну і плекає надію на знищення української державності.

Висновки. Поширення міфу про «віковічну дружбу російського і українського народів» дорого обійшлося Україні, абсолютна більшість населення якої не чекала від РФ удару в спину. І навіть анексія Криму та початок російсько-української війни для частини громадян України не переважили впливу радянської та російської міфотворчості. Але планомірне жорстоке винищення українського населення у містечках поблизу Києва, варварські удари по житлових кварталах українських міст, оприлюднення фактів катування військовополонених та цивільних громадян, історій тих, хто пережив ворожу окупацію та полон для багатьох українців стали підставою переосмислити уявлення про «віковічну дружбу російського і українського народів».

На фоні скорочення народжуваності в Україні старіння населення держави призводило до того, що тривалий час люди старшого віку, соціалізація яких відбулася у роки існування СРСР, справляли потужний вплив на оцінки історичного минулого. Для багатьох з них ностальгія по СРСР передусім була пов'язана із пам'яттю про молоді роки, про стабільність соціально-економічного розвитку. Переважно не готові до нових умов розбудови ринкової економіки, вони не сприймали нововведень. Але повномасштабна агресія Росії проти України 2022 р. суттєво вплинула на «декомунізацію» та «дерусифікацію» суспільної думки в Україні. Усе радянське абсолютною більшістю громадян стало сприйматися як російське і, відповідно, – вороже. Головною причиною цього стало використання російською пропагандою у війні проти України радянських символів та спекуляцій на «спільному» історичному минулому. Такі спекуляції особливо болісно сприймалися в умовах, коли Президент Російської Федерації В. Путін виголошував, що українці та росіяни – «братні народи», і одночасно війська РФ здійснювали масовані обстріли українських міст.

Формування українського громадянського суспільства відбулося під впливом вивчення та популяризації історії України. Не применшуючи значення для розвитку держави точних наук, можна однозначно стверджувати, що вивчення історії України було, є і буде надзвичайно важливою умовою формування громадянської ідентичності, яка забезпечує стійку мотивацію до захисту рідної землі. Водночас громадяни повинні мати можливість критично переосмислювати історичні події та явища, а також внесок окремих політичних

діячів у розбудову держави. У таких умовах формування цілей та завдань історичної політики має виходити із єдності наукового історичного пізнання та «усної історії». У іншому випадку будь-які дії на цій ниві будуть сприйматися у розрізі «офіційна політика» та «правда історії». Формування надміру політизованого дискурсу про порівняно недавнє минуле доволі часто утворює контрдискурс із «усною історією», що в сучасних умовах розвитку засобів масової комунікації найчастіше призводить до нерозуміння широкими суспільними верствами заходів у сфері історичної політики.

Хоча сучасне українське суспільство виявило достатню стійкість проти впливу російської пропаганди, потрібні комплексні заходи, спрямовані на протидію реалізації ворожих спеціальних інформаційних операцій, пов'язаних із впливом на історичну пам'ять. Важливо не лише мати у арсеналі законодавця можливість припиняти антиукраїнську діяльність у інформаційному просторі, а й дієві механізми протидії такій діяльності із дійсним покаранням винних осіб. Цінуючи демократичні свободи (зокрема, свободу слова), варто запрошувати українських науковців, політичних діячів, які висловлюють поза межами країни певні вигідні для російської пропаганди погляди, до публічної дискусії у наукових установах України. Це сприятиме забезпеченню можливості для них відстоювати свою позицію у колі професіоналів, які добре розуміються на історичному та історіографічному аналізі. Такий підхід дозволить протидіяти використанню певних концептів деяких українських дослідників в інтересах Російської Федерації. У такий самий спосіб варто також організовувати зустрічі із рейтинговими «експертами», які часто нав'язують свою думку широкому загалу, але уникають брати участь у фахових наукових дискусіях, а також із інфлюенсерами, чий вплив на формування думки громадян суттєво посилюється в умовах інформаційного суспільства.

Україні, громадяни якої зупинили «другу армію світу», не варто у майбутньому акцентувати увагу на віктимізації власної історії, а потрібно зосередити зусилля для формування модерної історичної пам'яті, орієнтованої на увічнення досягнень на шляху державного будівництва і захисту єдності і територіальної цілісності держави.

Список використаної літератури

1. Walker S. *Enemy Tongue: Eastern Ukrainians Reject Their Russian Birth Language*. *The Guardian*. 2022. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/04/enemy-tongue-eastern-ukrainians-reject-their-russian-birth-language>
2. Fort P. «Everything Must Go»: *Ukraine's Kharkiv Renames Streets*. *The Moscow Times*. 2022. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2022/05/24/everything-russian-must-go-ukraines-kharkiv-renames-streets-a77792>
3. Deyermont R. Security, history and the boundaries of European identity after Russia's invasion of Ukraine, 2022. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2336825X221117493>
4. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / редкол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.
5. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
6. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики / М. І. Михальченко (кер. авт. кол.), М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевалевський та ін. Київ: ІПіЕНД, 2010. 358 с.
7. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД, 2012. 328 с.
8. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей, 2014. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgia_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html
9. Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни, 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html
10. Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022), 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyaty_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html
11. Динаміка ставлення до Голодомору 1932–1933 рр. (листопад 2022), 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavleniya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html

12. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності (17–18 серпня 2022), 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html

References

1. Walker, S. (2022). Enemy Tongue: Eastern Ukrainians Reject Their Russian Birth Language. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/04/enemy-tongue-eastern-ukrainians-reject-their-russian-birth-language>
2. Fort, P. (2022). «Everything Must Go»: Ukraine's Kharkiv Renames Streets. The Moscow Times. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2022/05/24/everything-russian-must-go-ukraines-kharkiv-renames-streets-a77792>
3. Deyermund, R. (2022). *Security, history and the boundaries of European identity after Russia's invasion of Ukraine*. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2336825X221117493>
4. (2022). *National resilience of Ukraine: strategy for responding to challenges and anticipating hybrid threats: national report* / editorial board: S. I. Pirozhkov, O. M. Maiboroda, N. V. Khamitov, E. I. Golovakha, S. S. Dembitskyi, V. A. Smolyi, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoetskyi; Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. (in Ukr.)
5. (2022). *Civilizational identity of Ukrainians: history and modernity* / the author's team: O. Rafalskyi (head), J. Kalakura (scientific editor), O. Kalakura, M. Yuriy. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
6. (2010). *Worldview-theoretical dimension of modern Ukrainian politics* / M. I. Mykhalchenko (head of the author's team), M. S. Karmazina, V. O. Kovalevskyi and others. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
7. Nagorna, L. P. (2012). *Historical memory: theories, discourses, reflections*. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr.)
8. (2014). *Nostalgia for the USSR and attitudes towards individual figures*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html (in Ukr.)
9. (2022). *Eighth national survey: Ukraine in war conditions*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html (in Ukr.)
10. (2022). *Tenth national survey: ideological markers of war (April 27, 2022)*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/desyatyy_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html (in Ukr.)
11. (2022). *Dynamics of attitudes towards the Holodomor 1932–1933. (November 2022)*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavleniya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html (in Ukr.)
12. (2022). *Seventeenth national survey: identity, patriotism, values (August 17–18, 2022)*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html (in Ukr.)

NIKOLAIETS Yurii, PhD hab. (History), Full Professor, Leading Researcher of Department of modern political culture and ideology Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

DYNAMICS OF HISTORICAL MEMORY IN THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE RUSSIAN INVASION INTO UKRAINE IN 2022

Introduction. The article identifies the main factors that influenced the dynamics of historical memory in Ukraine after the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine in 2022. The actions of Russian troops led to many deaths and destruction in Donbas and other regions of Ukraine. This events contributed to change in the views of the Ukrainian population on Russian-Ukrainian relations and a reassessment of many phenomena of Ukrainian history.

Purpose. The purpose of study is to determine the influence of Russian aggression on the construction of historical myths about the «primordial friendship of the Russian and Ukrainian peoples», about the Russian and Ukrainian peoples as a «single people», as well as about the «power of Russian weapons» and the «historical region Novorossiya».

Methods. Author used the sociological method, content analysis, comparative, system-structural method.

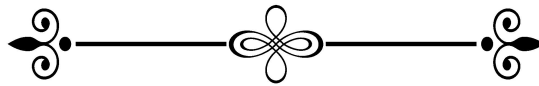
Results. Russian's aggression against Ukraine in 2022 significantly influenced the «derussification» of public opinion in Ukraine. The participation of Ukrainian women in hostilities contributed to the formation of the newest image of a woman warrior.

Originality. Author determined the dependence of the attitude of Ukrainian citizens to historical events and figures on the deployment and nature of hostilities. The influence of state policy of memory on the formation of «places of memory» and commemoration of citizens who distinguished themselves during the organization of repelling the aggressor was determined. The main reasons for Ukraine's refusal to victimize its own history have been identified. The nature of the formation of historical memory in the conditions of the unification of the Ukrainian civil nation to counter the aggressive actions of the Russian Federation is determined.

Conclusions. Citizens of Ukraine stopped the «second army of the world». Ukraine needs to abandon the victimization of its own history. Ukraine needs the perpetuation of achievements in the way of state building and protection of the unity and territorial integrity of the state.

Keywords: historical memory, Russian-Ukrainian war, place of memory, resistance to aggression, historical politics.

Одержано редакцією 18.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.1/2:378(477)«18/19»

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-75-83

ЛЕВИЦЬКА Надія Миколаївна,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових технологій
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5226-8637>
e-mail: nadejda_ist@ukr.net

ПРОФІЛЬ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ У ЗАГАЛЬНОМУ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ПОРТРЕТІ СУСПІЛЬСТВА (XIX – початок XX ст.)

Проаналізовано історичний процес складання вищої гуманітарної освіти як окремої царини освітнього простору, головні тенденції її розвитку в плинні історичних подій, особливості їх вияву у вишах України та роль гуманітарної освіти як окремого чинника впливу на суспільно-політичне, культурно-освітнє та національно-духовне життя українського суспільства у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: гуманітарна освіта, університет, професор, доцент, студент, соціально-історичний портрет, царат.

Вступ. Гуманітарна освіта є ефективним засобом, за допомогою якого формуються цінності та отримуються знання, що забезпечують молоді ефективну життєдіяльність. Освіта і суспільство утворюють єдину функціональну систему. На сфері освіти позначаються будь-які проблеми, з якими стикається суспільство. Гуманітарна освіта покликана навчити студентську молодь теоретично всебічно мислити, працювати над власним професійним та інтелектуальним самовдосконаленням. Очевидно, потенціал гуманітарної освіти може максимально сприяти соціалізації людини, її оптимальній адаптації до життя в суспільстві у відповідності з вимогами європейського вибору і завдань реалізації національної освітньої програми. Необхідність розширення гуманітарної освіти зумовлена актуальними потребами навчання і виховання молоді. На наш погляд, мета гуманітарної освіти, як і будь-якої освітньої системи, полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який би оптимально поєднував її професійну діяльність із загальними цивілізаційними цінностями в фундаменті цієї системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання гуманітарної освіти, її історії, ролі, значення побіжно розглянуто у працях дослідників Г. Самойленка та О. Самойленка [1], С. Стельмаха [2], С. Посохова [3], О. Тарасенко [4], Н. Шип [5], О. Іванова [6], М. Кругляк [7] тощо.

Мета. Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу залучених до дослідження джерел, оперуючи новітніми принципами та методами науково-історичного пізнання, дослідити механізми становлення та профіль гуманітарної освіти у загальному соціально-історичному портреті суспільства XIX – поч. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Звернення до історичного минулого, конкретно до становлення та розвитку гуманітарної освіти у XIX – на початку XX ст. дає змогу оцінити як її наступність, взаємозв'язок гуманітарної, природничої й технічної освіти, так і шляхи інтеграції сучасної освітньої системи України в європейський та світовий освітній простір, по-новому осягнути роль гуманітарної освіти в цивілізаційному прогресі українського суспільства.

У теоретико-методологічному плані становлення гуманітарної освіти пов'язано з розвитком нового етапу української цивілізації, що розвивалася в Російській імперії всупереч її загальних теоретичних доктрин. Саме в XIX ст. вона отримала могутню зброю у вигляді націоналізму, що «заявив про себе у світовому масштабі, як засіб звільнення поневолених етносів» [8, 299]. Становлення гуманітарної освіти пов'язано з розвитком національної свідомості та соціально-політичних течій. У гуманітарній освіті відображені усі основні філософські ідеї XIX ст., у тому числі соціалістичні.

Саме гуманітарна освіта як окремий агент впливу дає змогу глибше проникнути у сутність історичних процесів другої половини XIX ст. Це час ґрунтовних змін у суспільстві, період формування невпинного зростання ролі міст. На тлі цих перетворень гуманітарна освіта в певному сенсі видозмінюється, отримує принципово новий зміст. Розвиток міст у руслі загального промислового перевороту дає відправну точку для формування нового, потужного прошарку міської інтелігенції та освіченої буржуазії, прогресивного дворянства. У плінні історичних подій гуманізованих соціально-економічних відносин, промислового перевороту, гуманітарна освіта постає як окремий концепт, соціокультурний феномен, у функціонуванні якого водночас беруть участь кілька протилежних тенденцій: наступальна асиміляційна політика царату, використання гуманітарної освіти як фактора ідеологічного впливу на суспільство; виникнення сприятливих умов для піднесення національної свідомості на історичному підґрунті («Весна народів» 1848; польські повстання 1830 р.); наростання соціальної кризи в суспільстві; вплив потужних європейських освітянських тенденцій. Принципово важливим є розгляд гуманітарної освіти як окремого соціокультурного феномена, одного з чинників формування соціально-історичних умов становлення національної свідомості.

Саме у XIX ст. профіль гуманітарної освіти в загальному соціально-історичному портреті суспільства остаточно викристалізовується з низки історичних процесів, що крок за кроком вело до виокремлення її соціальної функції. Витоки цих процесів можна відшукати ще у церковних братствах XVI-XVII ст. Адже незаперечна роль цих осередків у збереженні та розвитку української культури в основі своєї ґрунтувалася на дисциплінах гуманітарного циклу. Саме дисципліни цього компоненту дозволили Україні не лишитися осторонь загальноєвропейських тенденцій, принести на терени Батьківщини ренесансний гуманізм, а згодом і засади реформації та просвітництва. Саме з традицій братств розпочалося поширення гуманітарних знань як відбитку генетичної пам'яті народу. Стрімкі зміни XIX ст. розвинули цю тенденцію, і перетворили питомі риси гуманітарних знань у визначальну якість гуманітарної освіти. Її вплив на зростання національної свідомості українського суспільства став незаперечним. Народницький рух, зростання інтересу до історичної, етнографічної, фольклорної спадщини народу, розвиток мови та літератури, формування політичної культури народу, усе це незаперечно, належить до царини гуманітарних знань. Принципово важливим є розгляд гуманітарної освіти як окремого соціокультурного феномена, одного з чинників формування соціально-історичних умов становлення національної свідомості.

Історія вищої освіти в Україні, та гуманітарної зокрема, яка свого часу була однією з найбільш освічених країн Європи, бере свій початок від Острозької Академії, яка існувала ще наприкінці XVI ст. та Києво-Могилянської Академії, що була створена на базі Колегії в 1694 р. Нагадаємо, що у Львові в 1661 р. був заснований перший в українських землях університет. Згадані навчальні заклади відігравали роль культурних та наукових центрів не тільки на терені України, але й загалом Східної Європи, в тому числі й Росії. Після втрати автономії у другій половині XVIII ст. централістська політика царизму, остаточно зруйнувала вікові національні традиції буття українського народу, в тому числі й у сфері освіти, на яку покладалось завдання бути рупором русифікації та денаціоналізації. Тоді ж остаточно була похована ініціатива прогресивних українських громадсько-політичних кіл заснувати вищі навчальні заклади в Києві, Батурині, Переяславі, через що молоді люди були вимушені отримувати вищу освіту за кордоном, а згодом і в Москві [9, 171].

Потреба Російської імперії у високоосвічених кадрах призвела на початку XIX ст. до відновлення системи вищої освіти в українських землях, а у другій половині XIX ст. – уже до її реформування. Царський уряд не був зацікавлений у підготовці фахівців із широким

світоглядом у національній провінції, якою стала Україна після втрати автономності в другій половині XVIII ст. русифікаторська політика мала серйозні негативні наслідки, які позначилися, не лише на стані освіти в Україні, а й на загальному рівні грамотності.

Порівняно високий рівень освіченості в Україні був пов'язаний, з одного боку, з давніми культурними традиціями в галузі освіти. З іншого – існуванням досить розгалуженої, як на той час, мережі навчальних закладів. Та все ж економічний прогрес другої половини XIX ст. вимагав більш високого рівня освіти населення, висококваліфікованих фахівців у різних галузях знань, нових наукових розробок, що не могло не вплинути на стан освіти та науки Наддніпрянської України. Розширилася мережа початкових шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Проте це не могло задовольнити потреби суспільства в освічених людях. Більшість країн Заходу на той час забезпечили своїм громадянам загальну початкову освіту та досягли зниження рівня неписьменності. В Україні ситуація виглядала інакше. Наприкінці XIX ст. лише 20 % населення Наддніпрянщини уміло читати, що було менше, ніж в центральній Росії та ніж у добу Гетьманщини, що свідчить про освітній регрес. Тому в цей час досить актуальним стало питання про реформування вищої освіти та гуманітарної зокрема.

З початком реформ, які проводилися в Росії за західноєвропейським зразком, у 1802 р. створюються вісім міністерств, серед яких для «виховання юнацтва та поширення науки» створене Міністерство народної освіти. Першим та другим міністром стали відомі вихідці з України – граф П. Завадовський та син колишнього гетьмана А. Розумовський.

Із самого початку перед вищою освітою постали серйозні проблеми, які стримували її розвиток. Крім слабкої матеріальної бази, відсутності необхідної кількості педагогічних кадрів та проведення суцільної русифікації, наражалася на пряму протидію вона наражалася в «закутках імперії», де існували досить згуртовані національні осередки, як, зокрема, польська опозиція в Царстві Польському та в Україні. Суттєвою проблемою для уряду була відсутність необхідного контингенту студентів. З одного боку вихованці середніх навчальних та приватних закладів (це стосується початку XIX ст.) були за рівнем загальної освіти не готові до прийняття університетського курсу, що вимагало введення на кілька років підготовчих курсів. З іншого – це була ситуація, відома ще з часів петровських реформ, – небажання дворянської молоді, як відомо, основи самодержавства, залучатися до вищої освіти. Тому уряд, виходячи з великої потреби у фахівцях, був змушений вдатися до введення службових привілеїв та казенних стипендій, які мали привернути увагу до університетів вихідців із дворян. Пізніше такі заходи заохочення постійно розвивалися. Але, незважаючи на введення в 1804 р. значних пільг для випускників університетів, яким згідно з Табелем про ранги присвоювався чин XIV класу, дітей дворянства і надалі було важко залучити до університетської освіти. Цей фактор змушував погодитися на широке залучення до неї слухачів із духовенства та різночинців.

Наздоганяючи освічену Європу та розв'язуючи проблему з україн необхідними державі кваліфікованими кадрами, уряд, вирішуючи свої стратегічні плани щодо зміцнення російських імперських впливів у регіоні, був змушений на початку XIX ст. розгорнути в Україні значне освітянське будівництво, надаючи особливої ваги розвитку університетської освіти.

До початку 40-х рр. XIX ст. на терені України було утворено три навчальні округи, що зберігалися до 1917 р. Харківський округ (створений 1803 р.) включав Харківську, Воронежську, Курську, Пензенську, Тамбовську губернії та область Війська Донського. До Київського (створений 1832 р.) входили Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії. До Одеського (створений 1832 р.) – Катеринославська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії [10, 36]. Останній навчальний округ включав не лише регіон із досить значною специфікою та національною різнобарвністю, а й претендував на статус «особливого». Микола І наклав щодо цього власноручну резолюцію: «Мені край сей доволі відомий, *він російський*» (виділено за оригіналом – Авт.) [11, 184]. В організаційному плані на чолі кожного округу, стояв університет. Місцевий контроль за навчальними закладами проводили попечителі навчальних округів, які безпосередньо підпорядковувались міністру освіти.

До вищих гуманітарних закладів освіти XIX – початку XX ст. ми відносимо класичні університети в Харкові, Києві, Одесі, Київську духовну академію, Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька та Вищі жіночі курси в Києві, Харкові й Одесі. До розгляду ми не беремо матеріал, пов'язаний з вищою гуманітарною освітою в Західній

Україні, яка безумовно впливала на процеси в Наддніпрянській Україні, але перебуваючи на той час у складі конституційної Австро-Угорщини, мала свою специфіку, що потребує окремого розгляду.

Стосовно приналежності класичних університетів до гуманітарної освіти, хочемо наголосити, що з виникненням університетів головним їх напрямом освітньої діяльності була гуманітарна освіта. Класичні університети здійснювали тоді та здійснюють нині підготовку фахівців із різних галузей науки і в першу чергу гуманітарних. Звертаючись до витоків університетської освіти зауважуємо, що перші університети в українських землях мали, здебільшого, гуманітарні факультети: Харківський – два гуманітарні: історико-філологічний та юридичний. Київський університет при відкритті мав лише один факультет – філософський, а згодом було відкрито юридичний та медичний факультети. Одеський університет мав історико-філологічний та юридичний факультети.

Незважаючи на обмежувальні дії самодержавства, характерним явищем для пореформеної Росії став процес досить високого за темпами розвитку вищої школи, в центрі якої і надалі залишалися університети. Поряд із відкриттям нових та розширенням уже існуючих навчальних закладів швидко зростала чисельність університетів, яка, лише за період 1884–1907 рр. збільшилася в Росії утричі, досягнувши межі 35 тис. осіб [12, 77].

Подібні процеси відбувалися і в Україні, де протягом досліджуваного періоду кількість студентів, які навчалися в трьох університетах, складала близько четвертої частини від загальноросійських показників.

У 1805 р. відкривається перший в українських землях університет на Слобожанщині – у Харкові. Заснування університету в Харкові було пов'язане з діяльністю В. Н. Каразіна та його однодумців. Ідею Каразіна підтримала й збрала потрібні кошти широка українська громадськість – дворянство та міщанство Харківської та суміжних губерній. Це був перший прецедент громадського втручання у справу розвитку вищої школи в країні. Куратором університету було призначено графа Северина Потоцького, а першим ректором – філолога І. Рижського. Ці ж відомі люди Слобожанщини в 1802 р. заснували бібліотеку та ботанічний сад. Урочисте відкриття університету відбулося 29 січня 1805 р. Університет розмістився в будинку, який належав харківському губернатору. У перший 1805/06 навчальний рік до університету було зараховано 55 студентів, яких навчали 25 викладачів [13, 170–171]. У XIX – на початку XX ст. Харківський університет мав чотири факультети: історико-філологічний, юридичний, медичний і фізико-математичний. Заклад швидко став важливим центром із підготовки фахівців для практичної педагогічної та науково-дослідницької діяльності в Російській імперії. Загальна кількість його вихованців у дореволюційний період перевищила 15 тисяч осіб. На початку XX ст. за кількістю студентів і професорсько-викладацького складу він перебував на четвертому місці в імперії.

Питання про відкриття університету в Києві нагтовхувалось на рішучу протидію з боку польських реваншистських сил, які не бажали втратити традиційні впливи на Правобережній Україні, вважаючи цей регіон законною територією «польської школи», що розтягнуло розв'язання проблеми на кілька десятиліть. Лише після придушення польського повстання 1830 р. і закриття у наступні роки Варшавського та Віленського університетів, Кременецького ліцею, відкриття в Південно-західному краї російського університету набуло для уряду великого політичного звучання. Відкритий у 1834 р. Київський університет св. Володимира за намірами уряду мав остаточно «придушити дух окремої польської національності та злити її з загальним російським духом» [14, 799] і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Непевне становище царської адміністрації в національних окраїнах примушувало тримати Київський університет на особливому рахунку, тим більше, що, незважаючи на відповідні заходи влади по посиленню російської присутності основна маса студентів була українського та польського походження. 8 листопада 1833 р. з'явився указ царя Миколи I про відкриття в Києві «Императорского университета св. Владимира». 15 липня 1834 р. Київський університет прийняв на навчання перших 62 студенти. Університет тоді мав лише один факультет – філософський, до складу якого входили історико-філологічне та фізико-математичне відділення. У 1835 р. відкрито юридичний, а у 1841 р. – медичний факультети. У такому складі університет працював до 1917 р. [15, 88].

Першим ректором університету став професор Московського університету М.О. Максимович – видатний вчений, історик, фольклорист і мовознавець, близький друг М. В. Гоголя і Т. Г. Шевченка. У 1837-1842 рр. був споруджений будинок університету за проектом відомого професора архітектури Петербурзької Академії мистецтв В. І. Беретті в стилі російського класицизму. Ще з середини XIX ст. університет став одним із осередків гуманітарної науки і передової громадської думки в Україні. Тут навчалися члени Кирило-Мефодіївського товариства – В. Білозерський, Г. Андрузький. Т. Шевченко працював у 1845-1847 рр. в Археографічній комісії при університеті. До 1917 р. університет підготував близько 20 тисяч спеціалістів [15, 91].

Лише в 1864 р., виходячи з гострої потреби у спеціалістах, а також із зовнішньополітичних міркувань (поширення російського впливу на народи Балканського півострова), було прийнято рішення про заснування в Одесі Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею. Однак на заваді йому стала не лише проблема фінансування, але й суттєвіша причина, висловлена свого часу черговим міністром освіти: «...далекоглядність уряду вимагає ні в якому разі не створювати нових університетів у великих містах, де всякий нагляд за студентами незрівняно важчий і де вони перебувають під впливом дуже ненадійної частини населення» [16, 11].

Про Новоросійський університет одесити кажуть: «Університет – рідний син Одеси». Дослідник Георгій Рябий пише про заснування Новоросійського університету: «Перші камені в його фундамент заклали батьки-засновники міста: граф Ланжерон у 1817 р. відкрив попередника університету – перший в Одесі та другий у Росії ліцей, а граф Рішельє подарував ліцею своє ім'я та бібліотеку. Співвітчизник провідних європейських університетів, Рішельє чудово розумів, що центри вищої освіти формуються навколо найбільших книжкових сховищ. «Бібліотека – це інвестиція в майбутнє», – вирішив він. З Рішельє погодилися граф Воронцов, граф Строганов, хірург Пирогов, професор Ярошенко та сотні відомих одеситів. Так ділитися особистими книжковими колекціями з бібліотекою стало доброю одеською традицією.

До моменту відкриття Імператорського Новоросійського університету в бібліотеці нараховувалося 28 500 одиниць зберігання. У її фондах унікальні стародавні видання XV-XVIII ст., близько 9 000 рідкісних і коштовних книг» [16, 12].

Перший дзвоник (перший удар дзвону університетської церкви) для студентів історико-філологічного, юридичного та фізико-математичного факультетів Імператорського Новоросійського університету пролунав 13 травня 1865 року. На заняттях пліч-о-пліч зі студентами-дворянами сиділи діти торговців, міщан і селян. Поруч із росіянами й українцями вчилися вірмени, євреї, грузини, поляки, молдавани, греки, болгар. На перший курс у 1865 році вступили 175 абітурієнтів. Студентські гімнастерки носили виключно юнаки. Але в 1911 р. Імператорський Новоросійський університет прийняв на перший курс і студенток. Керівництво вишу зазначало: «Присутність жінок сприяє пом'якшенню студентського середовища...» [16, 46]. Одеський університет відіграв вагомий роль у суспільному житті міста та регіону. Значне місце в навчальній роботі університету займали навчально-допоміжні установи: Пироговські бібліотеки для викладачів і студентів, Палеонтологічний та Зоологічний музеї, Астрономічна обсерваторія, Ботанічний сад, Гідробіологічна станція, лабораторії та кабінети. Активно діяли Новоросійське товариство природознавців, Історико-філологічне товариство при ІНУ та Одеське бібліографічне товариство, члени яких брали участь в організації та проведенні вітчизняних і зарубіжних наукових з'їздів. У перші роки обличчя університету визначали вчені, які згодом стали «золотим надбанням» світової науки: майбутній лауреат Нобелівської премії мікробіолог І.І. Мечников, математик О.Ляпунов, фізик Ф. Шведов, фізіолог І. Сеченов, офтальмолог В. Філатов, історик Ф. Успенський, славіст В. Григорович.

Ваговою складовою частиною системи гуманітарної освіти Наддніпрянської України були Вищі жіночі курси, які діяли відповідно до державного законодавства Російської імперії в галузі вищої освіти. Питання доступу жіноцтва до вищої освіти в Наддніпрянській Україні стало активно обговорюватися наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Розглянувши справу про допуск жінок щодо відвідування університетів, міністерство освіти визнало її досить непростою і вирішило залучити до обговорення цього питання професорські ради університетів. Розглянувши питання про допуск жінок до університетів на засіданні від

24 жовтня 1861 р., Рада юридичного факультету Київського університету від 28 жовтня 1861 р. дала позитивну відповідь.

Новий університетський статут від 18 червня 1863 р. заборонив відвідувати жінкам університетські лекційні курси. Циркуляром від 20 липня 1863 року, розісланим міністерством народної освіти всім кураторам шкільних округів, заборонялося давати дозвіл «особам жіночої статі відвідувати університетські лекції» [17, 67].

Урядові нормативно-правові акти, університетські статuti з їхніми заборонами, звичайно, не змогли перешкодити жінкам реалізовувати своє право здобувати вищу освіту, які не тільки вбачали в цьому шлях до рівноправ'я, а й вважали право на освіту своїм природним і невід'ємним правом. Жінки, не маючи змоги отримати освіту в межах Російської імперії, змушені були здобувати її в західноєвропейських університетах – Хельсінкі, Парижі, Цюриху.

Одним із відомих центрів гуманітарної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX ст. був Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, покликаний проводити всебічну підготовку вчителів для середніх навчальних закладів. Ніжинський історико-філологічний інститут заснований у 1805 р. на кошти братів Олександра та Іллі Безбородьків як Гімназія вищих наук зі статусом вищого навчального закладу університетського типу з метою дати малоросійським дворянам «вигідність при вихованні їх дітей в благочестивих правилах, набути знання в мовах і загальних науках» [18, 86-87]. Гімназія вищих наук, була заснована в м. Ніжині за зразком тодішніх університетів згідно з указом російського імператора Олександра I від 29 липня 1805 р. «О заведении в Нежине Гимназии высших наук князя Безбородько».

1820 р. у Ніжині було відкрито Гімназію Вищих Наук, яку з 1875 р. перетворено в історико-філологічний інститут, перший педагогічний навчальний заклад в Україні. Ніжинський інститут підпорядковувався попечителеві Київського навчального округу. Контингент студентів інституту був невеликим – спочатку 100, а в наступні роки 40–42 студенти. За 1875–1900 рр. він випустив 321 учителя. Інститут утримувався на кошти державного казначейства (70–75 тис. руб. у рік) і асигнування засновників ліцею (14,2 тис. руб. у рік) [19, 66-68].

Завдяки науковому доробку талановитих вчених філологів-славістів, елліністів, латиністів, істориків, філософів, психологів та педагогів тут було створено філологічну, історико-славістичну, класичну школи, відомі далеко за межами України і Росії. За роки існування інституту було підготовлено 632 спеціалісти.

Щодо витоків духовної освіти, то у Наддніпрянській Україні православна духовна освіта бере початок від Києво-братської школи, що злилася із Лаврською (1632), утворивши Колегію (згодом стала Академією), яку названо Могилянською на честь її фундатора Петра Могили.

Київська духовна академія почала функціонувати 28 вересня 1819 р. на базі Києво-Могилянської академії. Метою її створення був розвиток богословської науки, підготовка служителів Церкви й викладачів для духовних семінарій. Закрили академію в 1817 р. КДА до юридичної (1919 р.) і фактичної (1924 р.) ліквідації діяла на підставі загальноросійських статутів духовних академій 1814, 1869, 1884, 1910 років зі змінами в регламентації внутрішнього розпорядку, системи управління, кількості навчальних дисциплін та ін., що були внесені до них у 1904, 1907, 1911, 1917 роках. У 1906–1909 рр. академія керувалася «Тимчасовими правилами», а з 1918 р. – Тимчасовим статутом, ухваленим Радою міністрів Української Держави й затвердженим гетьманом П. Скоропадським. КДА не втрачала свого науково-освітнього значення, перебуваючи, як і світські вищі навчальні заклади, у вирі тогочасних соціально-економічних, політичних і культурних подій.

За даними перепису 1880 р. із 8 університетів, які функціонували на території Російської імперії (Санкт-Петербурзьський, Московський, Харківський, Новоросійський, Казанський, Київський св. Володимира, Дерптський, Варшавський), три діяли в Україні (38 %) і мали переважно гуманітарне спрямування. У них навчалася 2049 студентів (всього ж студентів російських університетів на 20 березня 1880 р. було 8193) [20, 8].

Із XX ст. відбувається бурхливий розвиток недержавного сектора вищої освіти. Аналіз історії виникнення вищих навчальних закладів в Україні дає підстави стверджувати, що наприкінці XIX ст. в Україні склалася повна мережа вищих навчальних закладів і гуманітарних зокрема. В історичній літературі існують різні критерії класифікації вищих

навчальних закладів за їх структурою. З наукової точки зору аргументованим видається підхід О.Є. Іванова, який поділяє вищу школу на державний і приватний сектори, а також розглядає її як систему гуманітарних і професійно-технічних закладів).

Отже, структура вищої гуманітарної освіти, що існувала в Україні на зламі століть, дає можливість стверджувати, що вона складалася з університетів, вищих педагогічних навчальних закладів, вищих жіночих курсів та вищої духовної освіти.

За своїм юридичним статусом вони були регіональними підрозділами центральних державних закладів, яким відомчо підпорядковувалися (міністерства, головні управління, Святійший Синод, канцелярія закладів імператриці Марії Федорівни тощо).

Діяльність викладацького та студентського складу регулювалася відомчим регламентом. Викладачі рахувалися на державній службі, мали права, відповідні класному чину й ступеню. Випускники також отримували право на класний чин, місце на державній службі.

До системи вищої освіти, окрім державних навчальних закладів, входили й неурядові, які створювалися за ініціативою інтелігенції та на кошти торгово-промислових кіл. За своїм статусом це були приватні вищі навчальні заклади, діяльність яких регламентувалася спеціальним законодавством про приватні навчальні заклади.

Щодо України, то за станом на 1907 р. на її теренах діяло 9 державних закладів вищої освіти (із них три університети, п'ять вищих спеціальних навчальних закладів, Духовна Академія), підпорядкованих Міністерству народної освіти, Міністерству торгівлі та промисловості, Св. Синоду та 10 (заснованих в 1905-1907 рр.) громадських і приватних вишів – курсів із університетською програмою, педагогічного, медичного та комерційно-господарського напрямків. Вони були переважно жіночими й розташовувалися у великих наукових центрах – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Ніжині. Найбільшими з них були громадські Київські вищі жіночі курси (понад 2,2 тис. слухачок в 1908/1909 н.р.). Якщо за офіційними даними на 1.01.1904 р. у вищих навчальних закладах України навчалось 7892 студенти, то вже до 1907 р. з швидким розвитком державної, громадської та приватної вищої школи їх нараховувалося понад 20 тисяч. Незважаючи на це, український регіон і надалі продовжував гостро потребувати кваліфікованих кадрів [21, 262].

Висновок. Таким чином, на початку ХХ ст. в Україні склалася система вищої освіти, до якої поряд з університетами, духовними та військовими входили вищі спеціальні навчальні заклади технічного, комерційного, медичного, педагогічного, сільськогосподарського спрямування. Серед цих вишів вагоме місце займали гуманітарні вищі навчальні заклади. За період 1897–1907 рр. у країні були найбільші темпи розвитку галузі вищої освіти, що характеризується як збільшенням кількості вишів, так і чисельності студентського контингенту.

Список використаної літератури

1. Самойленко Г., Самойленко О. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
2. Стельмах С. П. Розвиток історичної науки на Україні другої половини ХІХ ст. К., 1997. 176 с.
3. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 2006. 477 с.
4. Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті в 1834-1884 рр. К., 1995. 276 с.
5. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919). К. : Фенікс, 2010. 436 с.
6. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце ХІХ – начале ХХ в. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1991. 392 с.
7. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. К., 2010. 301 с.
8. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Нариси. К. : ТОВ УВПК ЕксОб, 2006. 631с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. К: «Абрис», 1991. 272 с.
10. Левицька Н. М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. К. : НУХТ, 2012. 392 с.
11. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. СПб., 1902. 785 с.
12. Рашин А. Г. Грамотность и народное образование в России в ХІХ и начале ХХ в. *Исторические записки*. 1951. № 37.

13. Харьковский университет в 40-х годах (Воспоминания Де-Пуле). *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Вып. первый. Университеты эпохи шестидесятих годов / за ред. И. М. Соловьева. СПб.: Энергия, 1914. С. 170–171.
14. Милуков П. Университеты в России. *Энциклопедический словарь* / издатели: Ф. Л. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: Тип-я АО Брокгауз - Ефрон, 1902. Т.68. С.799.
15. Высшее образование в России (очерк истории до 1917 года). / под ред. проф. Кинелева В.Г. Москва: НИИ ВО, 1995. 343 с.
16. Історія Одеського університету за 100 років. К. : Вид-во Київського університету, 1968. 423 с.
17. Сравнительная таблица Уставов Университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. СПб., 1901. С. 67.
18. Лист Д. І. Багалія до О. Д. та Н. Д. Багалій (Харків, 2 жовтня 1907 р.). *Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету*. Вип.1. Х. : Вид-во «Основа» при Харк-у ун-ті, 1994. С.86–87.
19. Высочайше утвержденные Устав и Штат Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине, представленные правительствующему Сенату Министерством народного просвещения 23-го апреля. *Журн. Мин-ва нар. просв.* 1875. Июль. С.66–68.
20. Университеты и средние учебные заведения в 50-и губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 года. СПб. : Центрстатком МВД, 1888. 451 с.
21. Ежегодник России. 1906 г. (год третий). СПб. : Тип. Т-ва Андерсона и Лойцянского, 1907. 370 с.

References

1. Samoilenko, G. & Samoilenko, O. (2005). *Nizhyn Higher School: history pages*. Nizhyn. (in Ukr.)
2. Stelmakh, S. P. (1997). *Development of historical science in Ukraine in the second half of the XIX century*. Kyiv. (in Ukr.)
3. Posokhov, S. I. (2006). *Universities of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries in journalism and historiography* : dissertation ... Doctor of Historical Sciences : 07.00.06. Dnipropetrovsk. (in Ukr.)
4. Tarasenko, O. O. (1995). *Formation and development of historical education and science at the University of Kiev in 1834–1884*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Shyp, N. A. (2010). *Kyiv Theological Academy in the cultural and educational space of Ukraine (1818–1919)*. Kyiv : Phoenix. (in Ukr.)
6. Ivanov, A. E. (1991). *Higher School of Russia in the late 19th – early 20th centuries*. Moscow : Institute of History of the USSR, Academy of Sciences of the USSR. (in Russ.)
7. Kruglyak, M. E. (2010). *Life and everyday life of students of sub-Russian Ukraine in the second half of XIX – early XX century* : dissertation ... Candidate of Historical Sciences. Kyiv. (in Ukr.)
8. Gorelov, M. E., Motsya, O. P. & Rafalsky, O. O. (2006). *Civilizational history of Ukraine. Sketches*. Kyiv : TOV UVPK EksOb. (in Ukr.)
9. Ogienko, I. (1991). *Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people. Reprint edition of 1918*. Kyiv : “Abrys”. (in Ukr.)
10. Levytska, N. M. (2012). *Higher humanitarian education of Dnieper Ukraine (the second half of the XIX – early XX century)* : monography. Kyiv : National University of Food Technology. (in Ukr.)
11. Rozhdestvensky, S. V. (1902). *Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education. 1802–1902*. St. Petersburg. (in Russ.)
12. Rashyn, A. G. (1951). Literacy and public education in Russia in the 19th and early 20th centuries. *Ystorycheskye zapysky (Historical notes)*, 37, 77. (in Russ.)
13. Kharkiv University in the 1940s (Memoirs of De-Poulet) (1914). Ed. Solovyov, I. M. *Russian universities in their statutes and memoirs of contemporaries. First release. Universities of the Sixties*. St. Petersburg : Energy. (in Russ.)
14. Milyukov, P. (1902). Universities in Russia. *Encyclopedic dictionary* (Publishers: F. L. Brockhaus, I. A. Efron). Vol. 68. St. Petersburg : Typ-ya AO Brokhauz – Efron. (in Russ.)
15. *Higher education in Russia (history sketch before 1917)*. (1995) Ed. prof. V. G. Kinelev. Moscow : NYY VO. (in Russ.)
16. *History of Odessa University for 100 years*. (1968) Kyiv : Publishing House of Kyiv University. (in Ukr.)
17. *Comparative table of University Statutes 1884, 1863, 1835 and 1804*. (1901) St. Petersburg. (in Russ.)
18. Letter D. I. Bagalyi to O. D. and N. D. Bagalyi (Kharkiv, October 2, 1907). (1994) *Naukovi zapysky kafedry ukrainoznavstva Kharkivskoho universytetu (Scientific notes of the Department of Ukrainian Studies of Kharkiv University)*, 1, 86–87. Kharkiv : Publishing house “Osnova”. (in Ukr.)
19. The highest approved Charter and Staff of the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn, submitted to the Governing Senate by the Ministry of Public Education on 23 April. (1875) *ZHurnal Ministerstva narodnogo prosvesh'eniya (Journal of the Ministry of Public Education)*, July, 66–68. (in Russ.)

20. *Universities and secondary educational institutions in 50 provinces of European Russia and 10 Vistula counties according to the census on March 20, 1880.* (1888) St. Petersburg : Ed. Center Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. (in Russ.)
21. *Russia Yearbook. 1906. (the third year).* (1907) St. Petersburg : Printing house of the Anderson and Loytsyansky Partnership. (in Russ.)

LEVYTSKA Nadiia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Humanitarian Disciplines of National University of Food Technology
e-mail: nadejda_ist@ukr.net

THE PROFILE OF HUMANITARIAN EDUCATION IN THE GENERAL SOCIO-HISTORICAL PORTRAIT OF SOCIETY (XIX - EARLY XX CENTURY)

Abstract. *The article analyzes the historical process of formation higher humanitarian education as the the realm of educational space, the main trends of its development in the course of historical events, features of their manifestation in the universities of Ukraine and the role of humanitarian education as a separate factor influencing the socio-political, cultural-educational and national-spiritual life of Ukrainian society in the XIX - early XX centuries.*

Introduction. *Education and society form a single functional system. Education is affected by any problems that society faces. Humanitarian education is meant to teach young people to think theoretically and comprehensively, to work on their own professional and intellectual self-improvement. It is an effective means by which values are formed and knowledge is acquired, which provides young people with an effective life.*

Purpose. *The purpose of the article is to study the mechanisms of formation and profile of humanitarian education in the general socio-historical portrait of the society of the XIX - early XX centuries, based on the analysis of sources involved in the study, using the latest principles and methods of scientific and historical knowledge.*

Methods. *Methods of historicism, objectivism, generalized inference, as well as problem-thematic and chronological methods of scientific research are used.*

Results. *As a result of the research it is substantiated that humanitarian education as a separate agent of influence that allows to penetrate deeper into the essence of the historical processes of the XIX - early XX centuries. This is a time of fundamental changes in society, a period of formation of continuous growth of the role of cities. Against the background of these transformations, humanitarian education is changing, gaining a fundamentally new meaning.*

In the XIX century the humanitarian education in the general socio-historical portrait of society is finally separated from a number of historical processes, which step by step led to the separation of its social function. Exactly from the traditions of church fraternities of XVI-XVII centuries the spread of humanitarian knowledge as an imprint of the genetic memory of the people began. Rapid changes of the XIX century developed this trend and turned the specific features of humanitarian knowledge into the defining quality of humanitarian education. Its influence on the growth of the national consciousness of Ukrainian society has become indisputable.

The structure of higher humanitarian education, which existed in Ukraine at the turn of the century, consisted of universities, higher pedagogical educational institutions, higher women's courses and higher theological education. Higher humanitarian educational institutions of the XIX - early XX centuries include classical universities in Kharkiv, Kyiv, Odesa, the Kyiv Theological Academy, the Nizhyn Historical and Philological Institute of knyaz Bezborodko, and the Higher women's Courses in Kyiv, Kharkiv, and Odesa.

Conclusion. *Thus, at the beginning of the XX century in Ukraine there was a system of higher education, which included: universities, theological and military higher educational institutions, as well as higher special educational institutions of technical, commercial, medical, pedagogical and agricultural direction. Among these higher educational institutions, humanitarian institutions occupied an important place. During the period 1897–1907, the country had the highest rates of development in the field of higher education, which is characterized by increasing the number of higher educational institutions and the number of students.*

Keywords: *humanities education, university, professor, associate professor, student, socio-historical portrait, tsar.*

Одержано редакцією 24.11.2022

Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 930.2:477.4(058.244)«19–20»
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-84-90

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович,
доктор історичних наук, професор кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

СЕЛЯНИН У МОДЕРНОМУ МІСТІ **(ментальні аспекти урбанізації другої половини XIX – початку XX ст.)**

Стаття присвячена характерним особливостям участі українського селянства Наддніпрянщини в процесах урбанізації другої половини XIX – початку XX ст. (до початку Першої світової війни). Автор доводить, що на той час український досвід зростання міст не відповідав рівню західноєвропейського, що визначатиме специфіку подальшого розвитку суспільства, зокрема й у період більшовицького експерименту. Крім того, землеробська міграція, завдяки якій селянам вдавалося зберігати «вірність хліборобству», відчутно переважала їхню свідому участь в урбанізації. Цю думку опосередковано підтверджує історіографія міграційних рухів, на що самі дослідники мало звертали уваги, бо зазвичай керувалися політико-правовим і статистичним підходами, а не антропологічним. Це вносило в дискусії відоме безладдя, виражене словами про нібито якусь усвідомлену прихильність селян до їхньої «української» землі, якої в принципі не могло бути.

Ключові слова : ментальність, селянство, патріархальність, урбанізація, місто, індустріальне суспільство.

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Історія селянства традиційно цікава дослідникам, зокрема в Україні, де цей «хліборобський клас» становив більшість населення аж до середини XX ст. Тому мотивація студіювати участь сільського населення в урбанізації видається досить зрозумілою, надто якщо керуватися такими обставинами: по-перше, ця «внутрішня міграція» відбувалася за залишковим принципом (люди полишали села під тиском крайньої потреби), по-друге, у самому місті їх чекало непросте «розселення», яке означало складну й болючу соціально-психологічну еволюцію, а її результатом було часткове збереження сільської культури в міських умовах, що спостерігалось навіть у тих переселенців, які поповнювали середовище маргінальних груп; по-третє, урбанізація набагато менше ніж, скажімо, міграція привертала увагу дослідників. Остання обставина цілком очевидна, адже рух «на окраїни» імперії аналізувати було набагато легше. Щодо зростання міст, то найчастіше історики говорили про нього мовою статистики, у контексті соціально-економічної історії, де селянам відводили роль «робочої сили» [1, 286].

Історіографія проблеми представлена значним обсягом праць, які мають істотну особливість, а саме – у них мало уваги приділено якраз тим соціальним прошкам населення, насамперед вихідцям із села, які становили основну частину «урбанізованої людності». Методологічні підходи, якими тепер послуговується наука, скажімо, історична антропологія, дають змогу виправити ситуацію. Коротко зупинимось на важливих для нас тематичних публікаціях.

До таких належать розвідки автора цієї статті та дніпровської дослідниці Т. Портнової [2–3]. Прямо чи побіжно вони присвячені участі селянства Наддніпрянщини в урбанізації. При цьому в першому випадку акцент зроблено на її «повільності» (як наслідок збереження на селі традиційного укладу), а другому – на міфологізації того ж селянства в поглядах інтелігенції. Дещо по-різному трактуючи селянський світ як такий, обидва дослідники сходяться на думці, що «непомічена» участь вихідців із українського села в урбанізації регіону Наддніпрянщини була зумовлена байдужістю до цього питання влади й громадськості, а заодно й науковців, які на них орієнтувалися.

Привертає увагу монографія дніпровського колеги О. Шахова [4]. На ґрунтовній джерельній базі він простежив «індустріальний потенціал українських земель», з'ясував ключові аспекти власне урбанізації, наголосив, що в той час містоутворення відбувалося за

активної участі селян, хоча проблему їхнього етнічного походження, як і долю конкретних людей, лишив поза увагою.

Інтерес викликають нариси запорізьких дослідників Федора й Галини Турченків. Через призму регіональної історії та процесів модернізації вони запропонували кілька оригінальних контент-аналізів, серед яких: особливості аграрного устрою, життєві стандарти, національна (етнічна) свідомість людей в умовах «розселення». У висновках констатували, що, з одного боку, урбанізація охоплювала «різні національні групи», з іншого, спостерігалася «значне відставання української більшості... а прошарок українських робітників... був тонким і маловпливовим» [5, 40, 50].

Загальний стан історіографії проблеми репрезентує стаття польського дослідника Віктора-Рафала Ковальчика. Він зазначає: «(На початку ХХ ст. – Авт.) розвиток промисловості зумовив динамічне зростання кількості промислових робітників. В Україні в 1914 р. їх було 645 тис. осіб. Сільськогосподарських робітників набагато більше» [1, 315]. На жаль, поглиблений аналіз цієї людності в публікації відсутній.

Метою статті є прагнення з'ясувати маловивчені (ментальні, антропологічні) аспекти участі українського селянства в процесах урбанізації на етапі формування в Наддніпрянській Україні індустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу. Предмет дослідження – українське селянство – автор уявляє схематично і деє навіть символічно. Мова йде відразу про кілька мільйонів осіб, кожна з яких мала унікальний характер, самотній внутрішній світ. Загалом же, попри «доволі стійкі й послідовні зовнішні соціально-політичні впливи, репрезентовані польською, російською, почасти єврейською та іншими культурами, активізацію урбанізаційних, міграційних процесів, а також суттєві регіональні відмінності, постає як історично цілісна... спільнота» [3, 8]. Вона перебуває в епіцентрі пропонованої розвідки, бо інакше вести мову про «селянство» вкрай складно.

Історики рідко звертали увагу саме на «людське наповнення» урбанізаційних процесів, тобто сільських людей, які переважно вимушено, через життєві обставини ставали городянами. У намаганні заповнити цю прогалину, нагадаємо, що «будь-яких урядових заходів, пов'язаних із ліберальними еволюційними тенденціями аграрних відносин, активізацією індустріальних та урбанізаційних процесів, напередодні реформ 1860-х рр. селяни не чекали» [3, 110]. З цим твердженням важко не погодитися ще й тому, що йдеться про факт «історичного зіткнення» двох історичних епох – традиційної та модерної. У середині ХІХ ст. лише близько 11% населення Наддніпрянщини були городянами, але і їх важко визнати урбанізованими. Приміром, абсолютна більшість мешканців повітових Черкас були ще «людьми з горами» [3, 113].

Нашу увагу привертають дослідження Т. Портнової. Вони цікаві тим, що присвячені двом «сторонам» пореформеної урбанізації – і селу, і місту, до того ж виконані на основі соціокультурного підходу, який передбачає висвітлення історії особи, суспільства, культури [2]. Авторка ґрунтовно проаналізувала проблему селянин – цивілізація, по суті – взаємодію міської і сільської культур. Вона справедливо вважає, що в той період єврейське, вірменське, а насамперед польське та російське місто було вороже налаштоване до українського села; між цими мікросвітами існувала «прірва культур». Переїзд до міста передбачав зміну не лише місця проживання та професійних навичок селянина, а його манер, звичок, поглядів, імовірно навіть способу сприйняття світу й себе в ньому, до чого людина не була готовою. Також українська інтелігенція не бачила позитиву в перспективі «перетворення селян на городян» [6, 315]. Вона не підтримувала ідеї пролетаризації села, що було логічно з погляду самої народницької ідеології і настроїв сільських мешканців. Усе ж міське життя дедалі більше втягувало у свою орбіту селян. З потраплянням у місто людина опинялася перед новими реаліями і, траплялося, «нетривалого досвіду неземлеробської праці та легких міських заробітків... було достатньо, аби відвернути від бажання бути хліборобом» [2].

Серед науковців дотепер тривають дискусії навколо питання – наскільки масово українське селянство переселялося до міста, якою мірою це відбувалося добровільно, з усвідомленням потреби й доцільності такої «міграції»? На наш погляд, однозначної відповіді на це питання давати не варто. Річ у тім, що багато чого тут залежало від самих людей –

адже одна справа, коли вони ще жили й працювали на землі, суттєво інша, коли персонально «скуштували» переваги урбанізації. Тож, праві і ті історики, які пишуть про неготовність селянства до урбанізації «за власним бажанням», і ті, котрі стверджують, як легко й невимушено його представники ставали городянами. У першому випадку мотивом поведінки була традиційна культура, яка аж ніяк «не сприяла будь-яким змінам у житті», у другому, відносно комфортніші умови, про що власне свідчать цитовані джерела [3, 42].

Окремі історики не уникають спокуси сказати щось про «свідомий вибір» селян (якого насправді або не було, або він був не настільки свідомим). На цій основі деякі з них (О. Міллер) беруться заперечувати «особливу прив'язаність... селян до «української» землі» [7, 192–194, 232]. Своєю чергою, уникаючи ідеологічні (анти)симпатії, А. Гуревич колись зазначав: «Зв'язаність селянина з землею навряд чи потрібно уявляти собі так, що він був нероздільно з'єднаний зі своїм наділом. Люди шукали зручні для поселення місця і легкі для обробки землі» [8, 58]. А вже принагідно «всіляко гіперболізували своє господарське минуле» [9, 29–30]. Виходить так, що наддніпрянський селянин тяжів до своєї землі тому, що усвідомлював її родючість не як «українську», а як таку. Доречно зауважити: А. Гуревич увійшов в історію як видатний учений європейського рівня, тоді як О. Міллер не отримав такого визнання через надмірну політизацію своїх наративів.

Привабливість міста також сприймалася по-особливому, насамперед як «зручніші побутові умови». Багатьом вихідцям із села знайомство з містом чи не вперше відкривало зразки «ліпшого, бажанішого життя» [2]. Інколи їм навіть ставало соромно за те, що вони «колишні селяни». Т. Портнова, коли пише про принади міського життя, які відкривалися перед ними, то робить висновок, що «більша свобода поведінки часто виявлялася сильнішою за «владу землі»» [2]. Насправді ж селяни не стояли перед таким вибором, оскільки робили його раніше, коли наважувалися «залишити землю». На це аргументовано вказує запорізький історик Ф. Турченко [5, 50].

Тепер «послухаємо» героїню роману П. Мирного «Повія», яка переселилася із села в місто й працювала там куховаркою: «Та в городі тільки й жити! Там вільно, там людно... Там ніхто тебе не примічає, ніхто не пиляє, не точить та золить, як тут... Робота моя не важка – витоплю піч, зварю їсти, віддаш – і вільна на увесь день і на всю ніч...» [2]. Як бачимо, у той час місто не справляло всебічного впливу на абсолютну більшість новоспечених городян – «селянин, обертаючись лише в соціальних низах..., міських культурних звичаїв навіть не помічав» [2].

Дещо уточнимо. По-перше, думку української інтелігенції про звикання вихідців із села до міського життя треба визнати вповні адекватною, бо вона підтверджується багатьма джерелами, зокрема й спогадами-міркуваннями тих людей, які ставилися до таких явищ нейтрально; по-друге, якщо ці новоспечені городяни потрапляли до маргінальних груп (за ознаками критерію високої культури та мистецтва), то вести мову про їхню свідому відмову від хліборобського способу життя не доводиться, бо тоді виходить, що власне селяни лише тим і жили, що піклувалися про свій побутовий комфорт, який розуміли як користюлюбство; по-третє, сюжет про «систематичне побиття жінки» явно запозичений із російської дійсності, бо хоча в українців такі випадки й траплялися, вони за масштабами, цинізмом, жорстокістю поступалися російським традиціям, де «чоловік дуже часто бив дружину, і жорстоко: батогами, дубиною...» [3, 108].

Добре відомо, що реформи 1860-х рр. відчутно позначилися на перспективах модернізації села. Але ця радикальна історична трансформація більшою мірою спостерігалася на макрорівні, тоді як на мікрорівні вона була набагато скромнішою. Деякі історики навіть вважають, що «злам епох» пройшов повз увагу селян. Більш урбанізовані мешканці міст могли й надалі сприймали їх такими собі наївними простаками, невинуватими селянами-мрійниками. Городян справді дивувала життєва недосвідченість сільських людей, і з роками ця різниця поглядів лише зростала. Своєю чергою, селяни переживали відчуття великого «обману надій», бо запропонований владою та «всім панством» сценарій їхнього звільнення з кріпосної залежності, як і надана під обов'язковий викуп земля, не компенсували наступних поневірянь і страждань [2].

Життя штовхало селянина до заробляння коштів, адже «царське звільнення» ставило його в некомфортні обставини «грошового голоду». Розвиток ринкових (капіталістичних)

відносин виявився неочікуваним і болючим. Однією з відповідей на ці виклики могло бути переселення в місто, яке манило своїми перспективами, але водночас і лякало. Залишити рідну оселю він наважувалися хіба-що в умовах усвідомленої безвиході.

Принагідно маємо підстави дещо інакше поглянути на зміни, які прийнято називати «демографічним вибухом». Нагадаємо, що за сорок пореформених років сільське населення Наддніпрянщини зросло приблизно вдвічі й на початку ХХ ст. ця тенденція зберігалася. Відбулося відоме аграрне перенаселення, яке об'єктивно стимулювало урбанізаційні процеси. Це підтверджують статистичні дані. Згідно з матеріалами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., чисельність жителів міст Наддніпрянщини (порівняно з дореформеним періодом) досягла 3 млн 85 тис. осіб [4, 142]. Оскільки все населення тоді нараховувало 23 млн 430 тис., то це становило дещо більше 13%. При цьому спостерігалася велика різниця в зростанні міст і селищ міського типу, які не мали власне міського статусу.

Особливо слабе зростання міських жителів спостерігалось на Правобережжі – з 9,1% до 9,7% [4, 142]. На Лівобережжі городяни становитимуть 11,4%, на Півдні – 21%. Своєрідним рекордсменом буде Херсонська губернія, у містах якої мешкатиме 29% місцевої людності [4, 143]. До цих статистичних даних не потрапили чимало селян, які на рубежі ХІХ – ХХ ст. проживали в самих містах або передмістях, інколи досить численних, що юридично ще не вважалися власне містами (Нікополь, Кривий Ріг, Кам'янське, Горлівка, Синельникове, Авдіївка) [10, 10 та ін.].

Загалом же перед початком Першої світової війни в містах Наддніпрянщини мешкало лише 16,4% місцевого населення. Для порівняння: в Австро-Угорщині цей показник становив 32,5%, Франції – 37,4%, Німеччині 54,0%, а індустріальній Великій Британії – аж 72,0% [4, 145]. До того ж, селяни переїздили до міст «тихо», тобто цей процес, на відміну від переселення в інші регіони імперії, особливо не регулювався і мало ким контролювався. Ще одна особливість – переїздили здебільшого не сім'ї (родини), а їхні «частини», переважно хтось із дорослих дітей. Вони не надто цікавили владу, як згодом не привертатимуть увагу науковців. Про це дізнаємося з річних звітів губернаторів та досить численної історіографії переселенського руху [11, 151; 12, 126].

Знайомлячись з матеріалами регіональних досліджень, легко перекоонатися, що там, де до початку ХХ ст. зберігалися домодерні устої, темпи урбанізації лишалися низькими. На перший погляд парадоксально, бо, здавалося б, люди з таких сіл мали прагнути швидше долучатися до «цивілізації», але цього не траплялося. В історіографії побутують дещо спрощені пояснення про «низьку продуктивність с/г виробництва», і вже в такому контексті – про «нагромадження негативних явищ» [13, 222]. Так, луцький історик А. Шваб звично пов'язує господарську відсталість з низьким рівнем матеріального становища основної маси селянства Волині. Цікаво, що робить він це в статті, яку присвятив переселенському руху волинян на Далекий Схід, що сукупно з аналогічними розвідками дає нам підстави обґрунтувати власну робочу гіпотезу: оскільки в студіях міграційних процесів автори звикли спиратися на статистичні дані й з часом сформувалася залежність істориків від «магії чисел», то це перешкоджає їм бачити альтернативні переселенські перспективи. Виходить так: раз селяни з Волині (чи якогось іншого регіону) мігрували на Далекий Схід (чи ще кудись), то про інше вони й не думали, що послугувало причиною нехтування істориками урбанізаційними процесами [11, 152; 12, 126–127]. Відтак проблема адаптації та самореалізації селян у містах також виявилася помітно «недооціненою» [14, 112–123].

Переселяючись у місто, селянин фактично потрапляв у світ, де все йому було незвичним, а отже, ризикованим і небезпечним. Це «велике село» вражало самим життєвим ритмом («хтось кудись постійно поспішав»), а ще – рівнем публічності. Чи не все побачене було для селянина новим – освітлені вечорами центральні вулиці, скупчення людей, порівняно «більший галас» (публічні зібрання), [15, 242]. Неспокій, страх, культурна відчуженість – далеко не повний перелік проблем, якими доводилося перейматися.

На переселення до міста впливали й інші чинники. До появи залізниці відстані між селами, волостями, повітами були для селянина ще «надмірно великими», а дороги – «надто довгими» [16, 75]. Долати їх наважувався далеко не кожний. Цьому сприяв негативний стан, у якому зазвичай перебували шляхи сполучень. З цієї нагоди П. Куліш писав (1862):

«Ніде дороги такі не кепські, як в Україні. Це канали, якими цивілізація, перейнята в німців, без будь-якої розбірливості, проведена в різні адміністративні пункти нашого краю» [17, 94]. Додамо, що й на початку XX ст. «аграрний світ» Наддніпрянщини – усе ще локальні осередки життя, кожний із яких лише тією чи іншою мірою відчував «подих урбанізації» [18 та ін.].

Отож, місто насторожувало, лякало й водночас вабило. Його часто презентували конкретні люди – посадовці, про яких селянин дізнавався переважно з поганих чуток. З цього ж приводу львівський історик Я. Грицак слушно зазначає, що для українського селянина не мало значення, яка влада перебувала в місті, бо кожна із них була ворожа за означенням як міська влада, як влада держави-експлуататора.

Усе ж, потрапляння до міста сприяло значному зростанню поінформованості й обізнаності. Тривали процеси засвоєння сільською людиною міського соціального досвіду – учорашній селянин переймав раніше незнані йому практичні навички, що розширювало межі його особистої самореалізації, хоча й не завжди.

Формулюючи проблему «поширеного тиску модернізації» на селян, які потрапляли до міста, варто зважити на політику самодержавства в цьому питанні. Імперська влада абсолютно недостатньо враховувала факт історичної відчуженості «малоросійської людності» від життя в міському середовищі. Ні в джерелах, ні в історіографії авторів не вдалося виявити свідчень чогось протилежного.

Висновки. Основною причиною слабких (тобто неадекватних потребам села й міста) урбанізаційних процесів на Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст. було збереження традиційного (домодерного) устрою, що, з одного боку, позначалося на способах вирішення життєвих проблем самими селянами, зокрема надання пріоритету переселення на «далекі» землі, а не в «сусідні» міста, з другого, знайшло відповідне відображення в історіографії. Ця «подвійна однобічність» засвідчує неготовність людей різних епох і субкультур брати до уваги не лише очевидні й зрозумілі їм речі (події, явища, процеси), а й ментальні, які перебували за сферою уявлень, але таких же важливих для творення й осмислення історії.

Список використаної літератури

1. Ковальчик Р. В. Влияние развития железной дороги на экономическую ситуацию в Польском Королевстве и юго-западных губерниях (Украине) под властью Российской империи до 1914 г. *Модернизационные процессы на Волыни в XIX – на початку XX століття* : зб. наук. пр. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 286–316.
2. Портнова Т. В. Селянство в уявленнях української інтелігенції... URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&
3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. : моногр. Черкаси : «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.
4. Шахов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.) : моногр. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 400 с.
5. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси. Київ : Генеза, 2003. 304 с.
6. Словарь української мови : в 4 т. / Упор. Б. Грінченко. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1996. 496 с.
7. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург : Алетей, 2000. 260 с.
8. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Искусство, 1984. 350 с.
9. Семенченко Д. Голос хлібороба. Хлібороб. 1908. № 20. С. 29–30.
10. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття : моногр. Київ : Критика, 2007. 336 с.
11. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. : моногр. Черкасы : Сіяч, 1993. 252 с.
12. Макарова О. В. Соціальне обличчя селян-переселенців з Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. Черкаси, 2005. № 9. С. 124–127.
13. Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 2. 1906. 605 с.
14. Боженко А. Модерне місто як символ свята : простір дозвілля киян(ок) у другій половині XIX

- на початку ХХ ст. *Живучи в модерному місті : Київ кінця ХІХ – середини ХХ століть* / Упор. О. Беглій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 112–123.
15. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. 334 с.
 16. Жемчужников Л. М. Талант. *Основа*. 1861. Листопад-грудень. С. 75–87.
 17. Кулиш П. А. Поездка в Україну. *Основа*. 1862. Квітень. С. 92–110.
 18. Статистика землевладения. 1905 г. Вып. XXXIII. Харьковская губерния. Санкт-Петербург : ЦТЛ М. Я. Минкова, 1906. 54 с.

References

1. Kovalchuk, R. V. (2018). The influence of railway development on the economic situation in the Kingdom of Poland and southwestern provinces (Ukraine) under the rule of the Russian Empire until 1914. *Modernization processes in Volyn in the 19th and early 20th centuries : a collection of scientific works*. Luts'k. 286–316. (in Ukr.)
2. Portnova, T. V. Ruralism in the ideas of the Ukrainian intelligentsia... URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003962 (in Ukr.)
3. Prysiazhniuk, Yu. (2007). The Ukrainian peasantry of the Naddniproshchyna : socio-mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries. Cherkasy. (in Ukr.)
4. Shakhov, O. B. (2016). Ukraine in the conditions of modernization and aggravation of social conflict (end of the 19th – beginning of the 20th century). Dnipropetrovsk. (in Ukr.)
5. Turchenko, F. G., Turchenko, G. F. (2003). Southern Ukraine : modernization, world war, revolution (end of the 19th century – 1921) : historical essays. Kyiv. (in Ukr.)
6. Dictionary of the Ukrainian language : in 4 volumes (1996) / Compiled by B. Grinchenko. Vol. 1. Kyiv. (in Ukr.)
7. Miller, A. I. (2000). «Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (the second half of the nineteenth century). St. Petersburg. (in Russ.)
8. Gurevich, A. Ya. (1984). Categories of medieval culture. 2nd edition, corrected and supplemented. Moscow. (in Russ.)
9. Semchenko, D. (1908). The voice of the farmer. *Khliborob*. № 20. 29–30. (in Ukr.)
10. Zayarnyuk, A. (2007). Idioms of emancipation. «Liberation» projects and the Galician village in the middle of the 19th century. Kyiv. (in Ukr.)
11. Boyko, Ya. V. (1993). Settlement of Southern Ukraine. 1860–1890. Cherkasy. (in Russ.).
12. Makarova, O. V. (2005). The social face of resettled peasants from the Podilsk province (end of the 19th – beginning of the 20th century). *Ukr. peasant*. Cherkasy № 9. 124–127. (in Ukr.)
13. The number and composition of workers in Russia based on the data of the First General Census of the Russian Empire in 1897 (1906) / Edited N. A. Troinitsky. Vol. 2. (in Russ.)
14. Bozhenko, A. (2016). The modern city as a symbol of the holiday : the leisure space of Kyiv residents in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. *Living in a modern city : Kyiv at the end of the 19th – mid-20th centuries* / Compilers O. Betlii, K. Disa, O. Martyniuk. Kyiv. 112–123. (in Ukr.)
15. Donchenko, O. A., Romanenko, Yu. V. (2001). Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life). Kyiv. (in Ukr.)
16. Zhemchuzhnikov, L. M. (1861). Talent. *Osnova*. November-December. 75–87. (in Russ.)
17. Kulish, P. (1862). A trip to Ukraine. *Osnova*. April. 92–110. (in Russ.)
18. Land ownership statistics. 1905 (1906). Issue. XXXIII. Kharkov province. St. Petersburg. (in Russ.)

PRYSIAZHNIUK Yuriy, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy, Ukraine),
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

A PEASANT IN A MODERN CITY (mental aspects of urbanization second half of the 19th – early 20th century)

Abstract. Introduction. *The history of the peasantry has always been interesting for researchers, including Ukraine, where this «bread-making class» was the majority of the population until the middle of the 20th century. Our attention is drawn to the following questions: when, how, and most importantly, what consequences did the mass resettlement of peasants to cities lead to? The fact that internal migration took place according to the «residual principle» (people left the village*

under the pressure of extreme need) makes the motivation of the exploration clear. A difficult transformation awaited them in the city, which meant a complex and painful socio-psychological evolution. The result of this was the partial preservation of the rural mentality in urban conditions, which was observed even among those immigrants who replenished the environment of marginal groups. Urbanization in Naddniprianshchyna has attracted less attention of researchers than migration. The last reason is quite understandable, since the movement «to the outskirts» of the empire was clearer and easier to analyze. As for peasants in the process of urbanization, most often historians spoke about them in the language of statistics, in the context of socio-economic history, where, as a rule, rural people were assigned the role of «labor force».

Purpose. *The author seeks to find out the understudied (mental, anthropological) aspects of the participation of the Ukrainian peasantry in the processes of urbanization at the stage of the formation of an industrial society in Naddniprianshchyna Ukraine.*

Results. *According to the situation at the beginning of the First World War, the level of urbanization of the Naddniprianshchyna was significantly behind the countries of Central-Western Europe. And this is taking into account the fact that its peasant potential, in relation to the number of the rural population, was much higher. So, it can be assumed that at that time the Ukrainian experience of urbanization did not reach the Western European one, Ukraine will enter the communist era as an agrarian-industrial country. This circumstance will determine the very nature of the Bolshevik experiment with its infamous «Leninisms» – socialist industrialization, cooperation (collectivization) of the countryside, cultural revolution.*

There were also significant regional differences. Lower rates of modernization were observed where patriarchal customs were preserved until the beginning of the 20th century, which was manifested in the slowdown of industrialization and urbanization. Previously, historians were inclined to talk about the backwardness, «poverty» of the bulk of the peasantry, but such an opinion seems biased to us.

Conclusion. *The author offers a working hypothesis about the consequences of the (non)participation of the Ukrainian peasantry of the Naddniprianshchyna in the urbanization of the post-reform decades and the beginning of the 20th century. The noticeable passivity of the peasants is explained by the fact that they held on to their lands until the last. In addition, when, in search of new sources of livelihood, they did leave their places, they envisioned the future and acted in such a way as to remain peasants. This is evidenced by the fact that the peasants managed to maintain their loyalty to agriculture after moving to new places. This significantly outweighed their conscious participation in the processes of urbanization. Our hypothesis is confirmed by the historiography of migration movements in post-reform Ukraine and the Stolypin agrarian reform period, to which the authors paid little attention, as they were usually guided by political-statistical approaches rather than anthropological ones. This brought a mess into the discussion incorrectly expressed by words about some kind of conscious attachment of the peasants to their «Ukrainian» land, which in principle could not be.*

Keywords: *mentality, peasantry, patriarchy, urbanization, city, industrial society.*

Одержано редакцією 23.09.2022

Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94: [316.423.3::63:338.43.02(477.4/.5)«19»(045)]
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-91-104

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА «ПРОГРАМА» СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: КУЛЬТУРНО-ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ, ФОРМА ІСНУВАННЯ І ЗМІСТ (початок XX ст.)

Серед підходів до пояснення революційних подій початку XX ст. в Наддніпрянській Україні – концепція селянської революції. Представлена стаття у межах цієї концепції розкриває історико-культурну основу бачення українським селянством соціально-економічного буття та формування селянської версії господарського ладу, що склали своєрідну «програму» селянської революції.

Програмні засади селянської революції початку XX ст. виникли внаслідок стихійної мобілізації в історичній пам'яті селянства соціального досвіду, пов'язаного із забезпеченням життєдіяльності та традиційними правовими нормами. «Програма» селянської революції підтримувалася всіма прошарками селянства і включала переконання щодо селянського права на землю, обґрунтування моральності своїх претензій та уявлення про справедливий розподіл поміщицького майна і силові засоби досягнення останнього. Об'єктивною основою утвердження таких переконань на початку XX ст. виступала неможливість поліпшення свого становища, крім як за рахунок збільшення площ землекористування. «Програма» революції передбачала задоволення продовольчих потреб селянства на основі традиційного господарювання, була об'єктивно спрямована на збереження селянина як самостійного суб'єкта господарської діяльності, і потенційно відкривала йому шлях до модернізації і товарного виробництва.

Ключові слова: селянство, селянська революція, програма, Наддніпрянська Україна, початок XX ст.

Аналіз стану розробки питання та постановка проблеми. В останні десятиліття серед підходів до пояснення революційних подій початку XX ст. проявила себе концепція селянської революції. Сутність концепції полягає у баченні політичної поведінки селянства впродовж 1902–1922 рр., чи навіть першої третини XX ст., як революційно спрямованої і водночас автономної, самодіяльної і невіддільної контролю інших соціальних верств та політичних партій. Разом з тим, постала й проблема причин, характеру, ідеології, а також існування цілей і програми цієї революції. Серед прихильників концепції селянської революції практикуються наступні підходи до вказаної проблеми. Російські історики наполягають на устремлінні селянства до ліквідації поміщицьких володінь та приватної власності на землю, передачі поміщицької землі селянам і перерозподілі її за зрівняльним принципом. При цьому завдання революції трактується як такі, що вирости у самій хліборобській верстві [1–4]. Так, автор концепції селянської революції 1902–1922 рр. В.П.Данилов зазначав: «Сенс цієї самої масової, істинно народної революції полягав у проведенні широких демократичних перетворень, але головне – у ліквідації поміщицького землеволодіння, у заміні приватної власності загальнонародною з передачею усієї землі тим, хто її обробляє своєю працею» [3, 3].

Вітчизняна історіографія також стверджує про селянські зазіхання на поміщицьку землю [Див., зокрема: 5, 24; 6, 143–144]. Однак, у контексті порушеної теми увагу заслуговують позиції прихильників концепції селянської революції. Так, на пріоритетності земельних проблем у соціально-політичній боротьбі селянства наполягає український історик П.С.Коріненко. Подолання соціальних негараздів, на його думку, селянство бачило в ліквідації поміщицького землеволодіння, приватної власності на землю і безоплатній передачі останньої селянським господарствам [7, 80, 88]. При цьому у свідомості селянства земля

та праця на ній займали центральне місце, були найопікуванішим предметом його роздумів і пошуків смислу буття [8, 86 та ін.].

Н.А.Ковальова – автор дисертації «Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.)» – вказуючи на цілий спектр економічних причин, що призвели до революції, проблему суто селянського бачення і оцінки свого буття спеціально не розглядає. Водночас, за її дослідженнями, «селяни не виявляли бажання викупу поміщицької землі й не вели конструктивних розмов про майбутнє співіснування з поміщиками як суспільною верствою». Автор дисертації наводить й інші дані, що засвідчують радикальність ставлення до соціальної дійсності, непримиренність антагонізму з поміщицьким класом, заможними прошарками та визискувальною політикою держави [9, 20–21].

Водночас інші представники української школи концепції селянської революції, не заперечуючи проблему землезабезпечення, вказують на духовні аспекти устремління селянства. Процес «самоідентифікації» селянства, за версією С.В.Корновенка і О.В.Герасименко, призвів до появи його якісно нового типу – «селянина-ідеомана» – тобто, «схвилюваного ідеями», що і зумовило стремління до революційних перетворень [10, 4–7, 32–38, 62, 141–144 та ін.]. П.С.Коріненко відзначає явище «мілітаризації свідомості» селянства [8, 82–83], яке виглядає рушійним механізмом агресивної боротьби землеробів за усвідомлені ними інтереси.

Підходи, що використовуються дослідниками селянської революції, не дають вичерпного уявлення про проблему цілепокладання та програмні засади революційної поведінки селянства. Очевидно, за революційними виступами селян лежав чималий спектр уявлень і ціннісних орієнтацій та вироблених норм життя. У цьому спектрі устремління до поліпшення землезабезпечення за рахунок поміщицьких ґрунтів було лише підсумком акумульованих у селянському середовищі «духовних» шукань, уявлень і емоційно-психологічного напруження. Проблема малоземелля, відзначена багатьма істориками, не виглядає переконливою без вивчення селянського бачення питань земельного забезпечення та землекористування, тобто – масових господарських уявлень хліборобів. Водночас і розгляд селянства у якості «ідеомана», очевидно, потребує серйозних джерельних підтверджень, поглибленого з'ясування змісту масової культури землеробів відповідного періоду.

В арсеналі української історичної науки маємо праці спеціально присвячені ментально-культурним аспектам селянської життєдіяльності [11–12], які дають широкий спектр наукових даних щодо порушеної теми. Однак, розкриваючи економічну культуру селянства, вони не показують досліджувану проблему в контексті селянської політичної поведінки як самостійної революції. При цьому провідний дослідник соціокультурних аспектів розвитку селянської верстви О.В.Михайлюк вважає недоречним ставити питання про революційну самодостатність селянства. «Саме по собі селянство не здатне на революцію – ні на соціальну, ні на національну, та, власне, вона йому й не потрібна», – вказує він [11, 284–291]. Крім цього, з рядом висновків і навіть фактологічних даних у працях названих авторів не можна погодитися.

Внаслідок вказаних підходів та їх науково-пізнавального ресурсу автор представленої статті вважає проблему структури і змісту соціальної свідомості українських селян у частині, що зумовлювала характер революційної поведінки селянства, недостатньо дослідженою. Існує необхідність представити картину соціально-економічних уявлень українського селянства, поставлену у контекст концепції селянської революції, яка б вказувала на культурно-ідеологічний шлях селян-землеробів до революційних перетворень.

Мета статті – розкрити бачення українським селянством основних проблем соціально-економічного буття, показавши його історичні витоки та культурно-етичну основу, формування селянської версії оптимального господарського ладу та шляхи досягнення останнього, а разом з тим – форму існування «програми» соціально-економічних перетворень, до реалізації якої прагло селянство, та характер економічних результатів селянської революції.

Методологічні застереження. Положення і висновки статті передбачають ставлення до концепції селянської революції як достовірної. Однак, і для прихильників інших підходів

до селянської соціально-політичної активності, бачення селянської політичної поведінки у якості соціального руху, селянських виступів чи керованої з боку політичних партій та міських суспільних верств аграрної революції, результати досліджень, представлені у статті, стануть корисними у поясненні мотивів участі селянства у революційній боротьбі.

При розгляді змісту селянської свідомості не беруться до уваги і розгляду наслідки впливів на неї з боку політичних партій та інших соціальних і політичних сил. Такий підхід дає можливість з'ясувати власний соціальний ресурс селянства у формуванні революційної ідеології, а з тим і правомірність постановки питання про селянство як самодостатню складову революційних потрясінь та самостійну селянську революцію перших десятиріч XX віку.

Термін «програма» у пропонованій статті використовується у значенні ідей, поглядів і позицій селянства, доступних їхній уяві засобів впливу на суспільне життя, обґрунтованих етичними міркуваннями, ціннісними орієнтаціями, усвідомленим соціальним досвідом, які становили частину масової свідомості, і не є загальноприйнятим на сьогодні тлумаченням цього слова. Тому у заголовку та ряді узагальнюючих положень статті це поняття подається у лапках, хоч і має ознаки сформованої послідовності дій, відповідно поясненої і спрямованої на досягнення конкретної мети. На жаль, у джерельній базі теми, у селянському мовному арсеналі не виявлено прийнятного слова-поняття, яке б могло бути використано для позначення соціально-економічних уявлень і прагнень селянства.

Предметом розгляду статті не є висвітлення причин селянської революції початку – першої третини XX ст., конкретики її подій, соціально-економічного становища селянства, а лише проблем пов'язаних з світоглядним потенціалом селянського середовища та його реалізацією.

Виклад основного матеріалу. За характером соціальної свідомості селянство початку XX ст. не становило однорідної маси. Водночас маємо підстави говорити про, так би мовити, загальну платформу селянського світогляду, що визначала його бачення та відчуття дійсності. На останньому наголошують, зокрема, сучасні дослідження, що пов'язують масову культуру землеробів з традиціоналізмом, консерватизмом і патріархальщиною [11–12].

Очевидно, домінація патріархальної культури у селянському середовищі надавала йому культурно-ідеологічної монолітності. Щоправда, рівень патріархальності українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. у нашій науковій літературі явно перебільшений або належно не враховує певні тенденції в його соціокультурному обличчі. Внаслідок модернізаційних впливів на початку XX ст. оформився прошарок селян, що відійшов від традиційних способів господарювання і обрав шлях використання новітніх, як на той час, агротехнологій та форм організації праці. Це був принципово новий соціальний тип селянина – селянина епохи технічної модернізації, товарного виробництва і ринкової економіки. Він був цілком видимим соціальним і культурним явищем, і у тодішній економічній літературі одержав своє понятійне оформлення – одержав назву «нові хлібороби» [див., зокрема: 13, 383–385; 14, 249].

На початку XX ст. активно і широко проявили себе в селянському господарюванні кооперативні форми діяльності. При цьому кооперативна робота не лише створювала новий, пристосований до товарного виробництва соціально-економічний уклад. Вона формувала громадську активність селянства, навички самоорганізації, пробуджувала до конструктивної поведінки у вирішенні проблем, що постали внаслідок економічних зрушень другої половини XIX – початку XX ст. У кооперації селянин формувалася як цілком самостійний і активний суб'єкт суспільного життя, що створювало і потенціал для його політичної поведінки.

У цей же період спостерігався й вихід на арену суспільного життя носіїв нового типу політичної культури. Ульянов-Ленін, якому не можна відмовити у глибині бачення революційних процесів, зазначав: «В російському селі з'явився новий тип – свідомий молодий селянин. Він мав стосунки із «забастовщиками», він читав газети, він розповідав селянам про події в містах, він роз'яснював сільським товаришам значення політичних вимог, він закликав їх до боротьби проти великих землевласників-дворян, проти попів і чиновників» [15, 298]. Можливо, цей «новий тип» селян та «нові хлібороби» були різними проявами однієї соціокультурної групи людей, однак не маємо джерельних підтверджень

такої версії. Якщо ж це такі відносно єдина категорія землеробів, то враховуючи загальні позиції у селянському середовищі «нових хліборобів», є підстави стверджувати про дуже незначну кількість селян, згадуваного Леніним типу – політично «свідомий молодий селянин». Щоправда, для підбурення селян до соціальних виступів та їх організації в умовах «мілітаризації свідомості» потреби у великій масі ініціаторів може й не виникнути. Водночас причини готовності до кривавої боротьби не могли вирости в локальному середовищі прихильників мирного господарювання, мотивованих агрокультурними новаціями, чи серед екзальтованих любителів політичного життя. Остання виростала передусім у товщі традиційної культури, уявлень і засобів вирішення сутнісних проблем.

Наприкінці XIX ст. ряд відомих інтелектуалів вказували на специфіку історично сформованого світосприйняття землеробів. Український вчений-економіст Тадей Рильський попереджав, що селянство досить консолідовано у своїх господарських поглядах, незалежно від рівня заможності, і на існуючий соціально-економічний порядок «не дивиться, як на останній, якийсь абсолютно нерухомий фазис еволюції». «... в основах народного світогляду, – відзначав Рильський, – ... аграрний лад не є підсумковою ланкою ... еволюції суспільних явищ: майбутній розвиток розширить земельні права осіб, що обробляють своєю ... працею землю ...». При цьому, на переконання селянства, «принцип праці ... є головною санкцією права власності», яка обов'язково буде реалізованою. Як він вказував, навіть заможний селянин у стані «спокійного роздуму, що виріс на загальному фоні селянського світогляду» вважав купівлю землі позбавленою сенсу – «марною», оскільки в майбутньому «усі землі будуть наділяти кожному на душу і ... у такому випадку ... йому доведеться отримати і так достатню кількість землі». Водночас участь селянства у процесі продажу-купівлі засобів виробництва мало вимушений характер, і принципово розходилося з селянським баченням прав на землю [16, 2, 4, 24, 26, 53].

Про масові специфічні соціально-економічні уявлення селянства писав відомий економіст і вчений-правознавець Максим Ковалевський. Він стверджував, що у багатьох народів право на землю зумовлюється першістю в її обробітку та регулярному докладанні до неї трудових зусиль. «... не знайдеться на світі більш поширеного звичаю, – вказував вчений, – ніж той, який полягає у визнанні за першим поселенцем права на виняткове користування землею, що раніше була необроблюваною». Такий порядок господарського життя Ковалевський вважав приналежністю й українських селян, знаходячи свою форму у займанщині. Вчений доводив, що цей порядок існував з часів давньої Русі – «ще у ту епоху, коли Київ, що нині став центром Малоросії, знаходився на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика» – і вважав його нормою «досить поширеною, ще і в наші дні, у Малоросії і на Україні, яка має назву *займанщини*» [17, 3, 12, 32 и др.]. Він стверджував, що явище «займанщини», зберігає свою силу на кінець XIX ст., передусім у юридичному аспекті. Однак, історична тривалість використання права на землю на засадах громадської власності та індивідуального господарювання, «аграрний комунізм, – як казав Ковалевський, – у тому вигляді як його практикували малоросійські і українські козаки» [17, 32], однозначно вказували на стає існування масових уявлень про природу і принципи землеволодіння. Не випадково журнал «Украинский вестник» на початку XX ст. писав про селян Херсонської губернії: «... селяни за переказами знають, що колись увесь новоросійський степ належав селянам» [18, 940]. Навіть відомий інтелектуал своєї епохи Сергій Бородаєвський, який відзначав приватновласницькі стремління українських селян, стверджував, що, з їхньої точки зору, у «тих, хто володіє тисячами десятин» земля насправді «нічия» [19, 732].

На початку 1910-х рр. про масові соціально-економічні прагнення селянства та їх можливі наслідки говорили й інформаційні матеріали поліції. За станом на 1912 р., на Правобережній Україні інтенсивно поширювався слух про майбутню передачу поміщицької землі у власність простих землеробів. Водночас відсутність реального втілення таких слухів викликало лише озлоблення селянства проти властей. «... на їхню думку, – зазначалося в одному з документів органів правопорядку, – вони одні мають право на дохід із землі. По мірі того, як подібні ідеали селянства не виповнюються і не знаходять підтримки у Державній Думі, росте невимушене, однак уповні виразне почуття озлобленості проти усіх, хто ... перешкоджає втілитися давній мрії» [20, 12 та ін., 22].

У підсумку, як вказував у 1906 р. журнал «Украинский вестник», усвідомлене селянством устремління до захоплення усіх земельних площ лише чекало сприятливих обставин для своєї реалізації. «... аграрна пристрась завжди існувала у нашому селянстві, – відзначало авторитетне видання. – Вона ... чекала лише сприятливих умов, щоб пробудитися ...» [18, 942].

Згадана «аграрна пристрась» була характерною для усіх прошарків селянства, і не залежала від майнового стану землеробів. Цю обставину засвідчувала активна участь у революційних виступах як знедолених, так і заможних господарів. С.Ю.Вітте доповідав царю, що «у пограбуваннях беруть участь нарівні з селянами малоземельними і навіть чи не у більшій мірі селяни, що мають достатню кількість надільної землі, і навіть такі, які придбали у власність декілька десятків десятин землі» [21, 144]. Чернігівський губернатор відзначав, що «у заворушеннях брали участь селяни, що мали до 100 дес. землі» – тобто добре забезпечені землею [21, 97]. Катеринославський губернатор пояснював причини такої ситуації: «не малоземелля примушує селян до заворушень, а існуюче у них бажання володіти більшою кількістю землі» [21, 97]. За цими словами крилася обставина, яку царський чиновник не зміг вповні усвідомити. Усе селянство – і безземельні, і малоземельні, і заможні селяни – прагло поміщицької землі, яку за своїми поняттями вважало незаконно утримуваною дворянами. Незалежно від свого землезабезпечення селяни вважали поміщицькі ґрунти загарбаними, і за справедливих обставин вони повинні були повернутися у законне селянське розпорядження.

У науковій літературі ця обставина знаходила відображення, однак з часом стала призабутою. Сучасник революційної епохи, історик А.В.Шестаков розглядав ідею відібрання у поміщиків землі консолідуючою основою революційної практики усіх прошарків селянства, їх ясно усвідомленим спільним завданням. Тому «у багатьох випадках, – відзначав він, – ініціаторами руху були не бідняки, а середні і заможні селяни – аж до куркульства, ... зацікавленого в розширенні земельних угідь за рахунок поміщика» [22, 16, 18]. Нині ж, у якості наукового новаторства сучасна історіографія загалом стверджує, що «участь у погромах заможних селян нерідко була продиктована бажанням запобігти руйнувань з боку своїх же сусідів» [6, 113].

Щоправда, у сучасній літературі загальноселянське устремління до «самозахоплення земель» відзначають О.В.Михайлюк і П.С.Коріненко. Історики вказують, що заможні господарі були найбільш активні у самодіяльно-погромному придбанні поміщицького майна, і найбільша його частка діставалася саме їм або фізично сильним землеробам [11, 325; 8, 82–83].

Тобто – малоземелля чи інші матеріальні проблеми, як фактор революційних виступів, могли лише стимулювати і мобілізувати масове уявлення про права на землю. Але справжнє коріння останнього сформувалося не лише в злиднях епохи початку ХХ ст. чи наближених до нього часів. Наукова література переконливо вказує, що і в першій половині ХІХ ст. зазіхання селян на поміщицькі ґрунти були характерним, звичайним явищем, що супроводжувалося відповідним селянським обґрунтуванням своїх претензій [Див.: 23, 130–142]. Очевидно, ще практика селянсько-козацького господарювання на порубіжних землях у ХVІ – ХVІІ ст., на «дикому полі», у часи Хмельниччини і Гетьманщини сформувала уявлення про селянську приналежність землі. М.С.Грушевський відзначав, що селянство у ті часи шукало «гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати» [24, 270]. І сучасна література твердить, що в часи Гетьманщини селянське «право на землю ... продовжуватимуть залишатися недоторканими» [25, 136]. А витoki процесу можуть сягати, за версією Максима Ковалевського, ще часів «коли Київ ... знаходився на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика» [17, 3, 12, 32]. У свідомості селянства земля мала визначену приналежність у порядку звичаєвого права, і процеси майнового розшарування логічно не руйнували у хліборобів претензії на панські ґрунти.

Інше питання – доцільний, за ідеалами буття селянства, порядок володіння чи форма власності та спосіб господарювання. Власне, це питання про те, як мають сполучатися засади громадської власності та індивідуального господарювання. Сучасні дослідження з історії обштинної організації селянства констатують широкий спектр оформлених законодавчо, однак ґрунтованих на традиційних принципах життєдіяльності, форм громадської взаємодії

землеробів у сфері соціально-економічних проблем: перерозподіл земельних площ між сім'ями, утримання громадських продовольчих запасів, притулків для літніх осіб, доріг та місцевої торгівлі алкогольними напоями, благоустрою населених пунктів, поширення племінної худоби, боротьби з хворобами людей і тварин, сприяння шкільництву, надання різноманітних допомог сиротам, погорільцям, родинам мобілізованим [26, 205–229]. Це і був той, згаданий Ковалевським, «аграрний комунізм у тому вигляді як його практикували малоросійські і українські козаки» [17, 32]. Центральне місце в тому «комунізмові» посідало уявлення про колективність землеволодіння та право сільської громади на врегулювання земельних відносин на звичаєвих нормах. І хоча діяльність селянського самоврядування не була бездоганною [26, 215–216, 229 та ін.], вона аж ніяк не зумовлювала питання про недоцільність того «комунізму». Яскравим свідченням цього став процес придбання селянами землі, який тільки у суто формально-юридичному аспекті зумовлював набуття земельних площ у приватну власність. У перше десятиліття існування Селянського банку за 90% угод щодо придбання землі стояли общинно-групові форми купівлі ґрунтів [див.: 27, 68–69]. Практикувалися й колективні оренди, які в європейській частині імперії охоплювали 27 % державних земель, зокрема в Херсонській, Таврійській, Харківській, Катеринославській та інших губерніях [28, 247–248].

Історична пам'ять і традиція господарювання дозволяли сформувати економічну культуру селянства, складовою якої стало і моральне обґрунтування права на панські ґрунти. Небезпідставне уявлення про минуле, у якому не було поміщицького землеволодіння, створювало моральні підстави для претензій на чужу земельну власність у сьогоденні. Характер господарської діяльності на традиційних засадах, тобто коли інтелектуальний сегмент трудової діяльності є консервативно-непорушним, а м'язові зусилля вимагають постійного застосування, сформував культ фізичної праці. Остання, з точки зору селянства, тільки й могла бути підставою для володіння землею, бо лише вона, за логікою землеробів, зумовлювала врожай. Селянство було переконано у відсутності моральних підстав і доцільності існування поміщицького землеволодіння, і водночас відзначалося переконаністю у своєму праві на панські ґрунти.

Разом з переконаністю у своїх правах на поміщицьку земельну власність, виросло й уявлення про її розподіл. Хронічні продовольчі проблеми та здебільшого натуральний характер господарювання виробили уявлення, що земля – це засіб прогодування. Тому поділяти ґрунти між селянськими домогосподарствами можна лише за кількістю їдоків. На початку XX ст. об'єктивною основою уявлень селян щодо приналежності землі, ймовірно, була принципова неспроможність землеробів забезпечувати своє прохарчування та поліпшувати своє матеріальне становище іншим способом, ніж традиційним – за рахунок необхідної земельної площі. У підсумку – на початку XX ст. на історичну арену потрапив селянин, готовий радикальним шляхом змінювати суспільний лад з існуючого на новий, вистражданий практикою життя і духовною культурою землероба.

Отже, українське селянство мало власний, сформований стихійно у своєму соціальному середовищі, ідеал соціально-економічного буття, засадничим принципом якого була відсутність у соціальній структурі дворян-поміщиків та право на землеволодіння винятково за селянськими поняттями. Історична доля подарувала селянській масі якості, що надавали їй тяжіння до встановлення принципово нових суспільних відносин, до справжньої програми революційних перетворень, сформованих у масовій свідомості. Можливо, селян з таким станом свідомості, і очевидно психіки чи перманентного емоційного збудження є підстави назвати «ідеоманами». Однак, враховуючи позаісторичне походження цієї категорії, власне суто академічне її впровадження з усіма притаманними у таких випадках пізнавальними перевагами та водночас недоліками, дозволимо інакше оформити відповідну особливість масових селянських уявлень і почуттів. Слідом за сучасником тієї складної епохи Тадеєм Рильським назовемо соціально-економічні устремління селянства та усвідомлені ним способи їх морального обґрунтування і реалізації частиною (добре відомого явища) «українського народного світогляду».

Відверто-концентровано програма революційних перетворень аграрного ладу прозвучала у травні–червні 1917 р. на Всеукраїнському селянському з'їзді.

Загальнонаціональне представництво українських землеробів, мабуть вперше в історії своєї верстви, оформило загальноприйнятні вимоги до соціально-економічного життя. Матеріали цього форуму не залишають сумнівів щодо селянських економічних прагнень, на які вказували й усі вище згадувані джерела. У резолюції «Про землю» земельні ресурси проголошувалися «власністю всього народу», якою «без викупу» «мають користуватися ... тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками» у межах встановленої норми, яка, у свою чергу, «повинна бути не менше споживчої і не більше трудової». З'їзд виступив за скасування права приватної власності на землю та створення «хліборобських товариств» [цит. за: 29, 23–24]. При цьому з'їзд категорично поставив питання про беззастережність селянських вимог, обов'язковість їх втілення в життя, незалежно від існуючих політико-правових процедур. «Всеросійські Установчі збори все це повинні затвердити», – говорилося у резолюції «Про землю» [цит. за: 29, 23].

Селянство було, очевидно, не проти реалізувати свої соціальні домагання не порушуючи правове поле держави, у формі передбаченій законодавством. Однак, селянська програма революційних перетворень не набула узгодженого з іншими суб'єктами соціально-політичного життя характеру. Неспроможність та небажання існуючих на той час владних інституцій і режимів влади задовольнити соціальні домагання селянських мас призвели до того, що селянство реалізувало констатоване «уповні виразне почуття озлобленості» і стало вирішувати свої проблеми самостійно, і переможно розв'язало аграрне питання на свою користь. При цьому без викоханої у масовій свідомості програми суспільних перетворень останнє було б не можливим. Без усвідомлених понять про справедливість та порядку дій селянське невдоволення щонайбільше могло розродитися тільки у вимоги щодо полегшення тих чи інших видів поборів або завершилося б бунтами, кінцевою метою яких стала б лише реалізація озлобленості і зненависті до оточуючого світу, постраждали у різних формах поміщики та інституції влади, і не більше того.

Революція господарської культури – формування модернізаційних тенденцій у селянському соціумі – хоч і не радикально, могла б послабити позиції, виробленого у товщі масової свідомості, ідеалу соціально-економічного буття та способів його досягнення. Водночас малоімовірно, що успіхи нової агрокультури в селянському господарюванні примусили б землеробів повністю відмовитися від зазіхань на поміщицьке землеволодіння, яке вони, все одно, вважали б своїм. Однак, і без того, просування нової господарської культури було надто повільним, щоб призупинити розгортання, так скажемо, революційної свідомості та її «мілітаризації».

Поставивши метою розкрити бачення селянством оптимальної версії соціально-економічного буття, не можемо оминати розгляду питання про селянські уявлення про спосіб його досягнення. До загальновідомих фактів відноситься історично тривале сподівання селянства на мирне розв'язання земельного питання. Водночас історична дійсність, у тому числі й початку ХХ ст., демонструвала готовність політико-революційними, тобто – силовими методами реалізувати селянську «програму» соціально-економічних перетворень. У цій справі стане у нагоді констатована науковою літературою «мілітаризація свідомості» [див.: 8, 82–83].

Поняття «мілітаризація свідомості», як і поняття «ідеоман», суто академічного походження. Та й явище, яке відображають ці словосполучення, вочевидь виникли не у 1917 р. Воно проявляло себе впродовж віків у формі селянсько-козацьких повстань, опришків, гайдамаків, і коліївщини. З кінця ХІХ ст. почався новий етап мобілізації цієї «свідомості», викликаний злиднями, зневірою у дієздатність існуючих властей вирішувати соціальні питання, російсько-японською і першою світовою війною та загальною революційною обстановкою. Сутність цього явища полягала у готовності силовими методами і докорінно вирішувати проблеми соціального буття, не рахуючись при цьому з інтересами опонентів і супротивників, не зважати ні на небезпеку своєму життю, ні на життя інших, готовність позбавитися і агресивно порушувати вироблені раніше правила і суспільні норми. Близьке до «мілітаризації свідомості» поняття «соціальний бандитизм» [див. тлум. терміну: 11, 342 та ін.], яке, власне, відображає і «мілітаризацію свідомості» і її реалізацію. На початку ХХ ст. явища, які відобразили ці наукові поняття, виступали засобом

досягнення омріяного господарського буття, а саме: передбачали силове повалення існуючого соціально-економічного порядку. У підсумку – останнє й увінчало собою селянське уявлення про справедливе вирішення земельного питання.

Револьюційна пора перших десятиріч XX ст. була елементом у тривалому циклічному наполегливому русі селянських мас до свого соціального ідеалу, постійно викохуваного практикою господарського життя та зумовленою нею економічною культурою. Історична тривалість певних явищ відмічена в науковій літературі. На підтримку своїм висновкам скористаємося положеннями інших істориків, які присвячували себе чи присвячують нині дослідженню аналогічних проблем. Серед них був всесвітньовідомий радянський вчений М.М.Покровський. Незважаючи на його лінійно-стадійне уявлення про хід історії, він наполягав на існуванні т.зв. «стержнів» історичного процесу – визначальних суспільних проблем чи тенденцій, що проявляють себе впродовж тривалого історичного часу, впродовж століть, і становлять національну своєрідність історичного поступу у тих чи інших народів і держав. Серед таких «стержнів» Покровський вважав устремління селянства до самостійного господарювання без поміщицької опіки. «... устремління ... селянина стати дрібним самостійним виробником ...» – «Це є стержень усієї руської аграрної історії, починаючи ... з XVI століття, якщо не раніше», – говорив історик. Саме це устремління виросло у стабільну періодичність спроб селянства на східнослов'янських землях заволодіти панською землею. «... розгортається ...», – словами Покровського, – довга череда селянських революцій: Смутний час, революція Хмельницького на Україні, повстання Степана Разіна ... Пугачовський бунт» [30, 8–9], а далі проявляється через «увесь XIX» вік та початок XX-го у селянських виступах та «нарешті в остаточному зриві кріпосницької держави в 1917 та 1918 рр.» [31, 41].

У сучасній історіографії переконливо показано зв'язок революційної боротьби селянства з його історичною пам'яттю, чи вірніше – історично сформованою культурою та історичною практикою, у докторській дисертації В.С.Лозового. Його дослідження засвідчує самотність селянського світогляду, складові якого мобілізувалися з історичного минулого і в часи революції, як він пише, «Для селянської свідомості особливу притягальну силу мав «козацький ідеал». Політична поведінка українських селян, значною мірою, ігнорувала встановлені державною владою норми і правила життя. Поряд із офіційно запровадженими інститутами влади, селяни створювали свої «Ради селянських депутатів і селоспілки», які «мали стати основними органами організованого селянства щодо формування і контролю ... усіх владних структур та установ». У судочинстві землероби воліли використовувати «не державно-правові акти, а норми звичаєвого права». Контрольовані селянами «Сільські і волосні комітети, – за даними дисертації В.С.Лозового, – ухвалювали протиправні постанови, проводили арешти, чинили свавільні дії (які з точки зору селянської моралі здавались їм справедливими), усували суддів і самі чинили правосуддя» і «були спрямовані на втілення ... селянських інтересів, а не інтересів держави та суспільства». При цьому «Резолюції селянських з'їздів» виступали найвищою нормою суспільних відносин – «Селянський рівень правосвідомості надавав цим резолюціям статусу місцевих законів», – відзначає вчений [32, 18–19, 26 та ін.]. Дослідження В.С.Лозового красномовно засвідчує, що участь селян у революційних подіях це не лише реакція на поточну ситуацію, яка склалася в сучасну для них епоху. Це – реалізація усього їхнього культурно-історичного єства, усього накопиченого у віках потенціалу домінантної частини світогляду українського селянства.

Зрештою, у сучасній науковій думці Г.М.Георгізовим поставлено питання про селянський соціум як особливу форму людської цивілізації, з характерними, як і для усіх цивілізаційних утворень, сталими в історичному часі культурними тенденціями [33, 30–38]. Тому стабільність селянських уявлень про приналежність землі, що пройшли крізь століття з їх різними епохами, можна вважати цілком вірогідною.

Наслідки революційної боротьби початку XX ст. у сфері аграрних відносин проявляють себе як продукт селянської самодіяльності, власне – як результат саме селянської революції, яка виявилася спроможною реалізувати землеробський ідеал господарського життя. При цьому процес революційних перетворень, самодіяльно здійснений селянами, виявив здатність відобразитися в матеріалах офіційної статистики УСРР. Саме остання найкраще

показує цілком самостійне заволодіння селянами землею. Навесні 1922 року Центральним статистичним управлінням було проведено анкетне обстеження селянських господарств з метою з'ясування «у кого і як землю відбирали». Дані анкетування охопили мешканців 91 повіту, 854 волостей, 3189 населених пунктів усіх губерній УСРР та 1075155 селянських господарств, які складали 24,4% від загальної їх кількості. Вже вступні зауваження цього унікального джерела констатують самостійно-самодіяльний характер участі селян в аграрних перетвореннях. «Боротьба за землю у період 1917–1920 р.р., – сказано в ньому, – відбувалася, та й не могла не відбуватися, чисто у стихійній обстановці» і «не мало стихійного вкладено місцями і в розподіл земельних фондів, оскільки розподіл цей проводився «своїми силами» і не був завершений землевпорядними роботами». 89% анкет вказують, що земля у власників селянами «відбиралася» впродовж 1917–1920 років, у деяких повітах ще і в 1921 р. У 27% випадків це здійснювалося «шляхом одноосібних або групових захоплень», а «за допомогою земельних комітетів» – 62%. При цьому земельні комітети тільки на кінець 1917-го взяли на себе керівництво процесом передачі землі селянам, однак не вповні контролювали його – «змінити захватного порядку не змогли, а лише спрямовували його у більш спокійне русло» – тобто самі ж санкціонували свавільне захоплення ґрунтів. У Пулинській волості Волинській губернії, наприклад, земельні комітети існували, але, врешті-решт, «поміщицькі землі перейшли до рук населення шляхом захоплень, без участі земельних органів». У Безпальчевській волості Золотоніського повіту на Полтавщині «розподіл землі спочатку вівся в страшному безладі: один одержував вдвічі більше визначеної норми і кращі ділянки землі, а другому не діставалася і норма. Були випадки, коли одна і та ж земля наділялася одночасно декільком домогосподарствам ...». Загальна динаміка відбирання селянами землі «колишніх власників» виглядає так. На 1917 р. припало 30,1% відповідних акцій, на 1918-й – 27%, на 1919-й – 14%, на 1920-й – 11% [34, 1–3, 25–27].

Дані радянської статистики колоритно підтверджує аналіз стану селянського землеволодіння, зроблений у 1922 р. відомим теоретиком і популяризатором агрономічного обслуговування селянських господарств Аристархом Терниченком. Характеризуючи характер землеволодіння на Київщині, він констатував «хаотичне розв'язання аграрного питання» та «стихийний розподіл нетрудових земель». Терниченко відзначав, що «Перша стадія революційної боротьби на селі ... проявилася у масових захопленнях ... покинутих нетрудовими власниками земель. Це стихійне захоплення не завершилося до цих пір», – тобто, ще і на початку 1920-х, коли радянська влада вже загалом поборолася усіх своїх політичних конкурентів, земельне питання цілком контролювалося силою селянської самодіяльності. Терниченко вказував, що земельні площі розподіляються і перерозподіляються селянами у самодіяльному порядку. «Земля переходить із рук у руки із самих різних мотивів, – писав він, – у силу наявності або відсутності живого і мертвого інвентарю, посівних матеріалів, робочої сили». Отже, з суто селянських господарських міркувань, а не заходів чи законів державної влади [35, 5–6].

Такий «стихийний розподіл нетрудових земель» за селянськими уявленнями і діями, за спостереженням Терниченка, призвів до формування нової мережі розселення землеробів та їх житлової агломерації, що диктувалася місцем розташування захоплених панських ґрунтів. Він писав, що «на колишніх нетрудових землях з'явилося багато селянських забудов, а нерідко і в полі, поблизу доріг, на колишніх поміщицьких землях, можна зустріти землянки і примітивні курені, де оселилися оригінальні «хуторяни», часто із безземельних або переселенських сімей» [35, 6], – це теж наочна картина реалізації соціально-економічної «програми» селянської революції.

Про самодіяльно-стихийний характер заволодіння селянами землею, а не зумовлений прийняттям офіційних актів, зокрема «Декрету про землю», свідчить проблема землевпорядження, що постала у пореволюційний період. Органи радянської влади наполегливо проводили заходи із впорядкувати землекористування з метою подолання далекоземелля, запровадження правильних сівозмін, боротьби з приховування реального стану землеволодіння та кількості їдоків [див.: 36, 15]. Цілком очевидно, що причиною цього став саме неконтрольований з боку міських владних органів, і водночас цілком самодіяльний характер контролю над землею з боку землеробів, що склався у результаті революційних

подій. Селяни дуже неохоче йшли на зміни в порядку землеволодіння, який склався за наслідками селянської революції. Через десятиліття після революції, наприкінці 1920-х років, журнал «Український землевпорядник» констатував, що питання землевпорядження залишаються до кінця не вирішеними, і земельні володіння хліборобів характеризуються «величезною заплутаністю та земельною неорганізованістю» і «їх поки що обходять, ніби побоюючись зачепити» [37, 5].

Висновки. Українське селянство початку XX ст. у культурно-світоглядному відношенні не було монолітним. У його середовищі відбувався глибокий трансформаційний процес, який полягав у розкладі традиційних уявлень та появи нового соціокультурного типу селянина, виявлявшого готовність до подолання стереотипів мислення та запровадження новацій в організації господарської діяльності і суспільному житті. Однак, загалом селянство дотримувалося споконвічних цінностей і логіки життєдіяльності, які у певній мірі були характерними і для модернізаційно налаштованого прошарку хліборобів. До загальновизнаних у селянському соціумі норм належала переконаність у праві селян на земельні маєтності поміщиків та високому суспільному значенні своєї трудової діяльності. Селянське уявлення про приналежність землі – уявлення виховане віками, ґрунтоване на звичаєвому праві та цілком органічне як до приватновласницьких, так і громадських інтересів землеробів, а також незалежне від майнового становища та особливостей тих чи інших соціокультурних груп селянського соціуму. Головним у питанні приналежності землі було переконання у незаконності і аморальності власності поміщиків на землю та водночас усвідомлення своїх історичних прав на ґрунти і віра у справедливість перебування землі лише у тих, хто її обробляє фізичною працею заради прохарчування. На таких культурно-ціннісних та культурно-історичних засадах ґрунтувалося селянське бачення оптимальних перспектив аграрних перетворень, яке в умовах початку XX ст. оформилося у, так би мовити, «програму» селянської революції. Вона виникла внаслідок стихійного формування відповідного змісту економічної культури селянства, збереження в історичній пам'яті найсуттєвіших елементів позитивного для себе соціального порядку і досвіду життєдіяльності, та їх актуалізації в умовах початку XX ст.

«Програма» радикальних соціально-економічних перетворень постала у формі соціальних устремлінь селянства та їх обґрунтування у масовій свідомості, і мала такі складові: відповідні переконання щодо справжнього господаря землі, пояснення моральності своїх претензій чи їх виправдання, устремління до заволодіння поміщицьким майном, уявлення про справедливий розподіл його та засоби досягнення останнього, налагодження господарювання на відібраних у поміщиків землях з метою прохарчування. Оскільки, за версією селянства, велике землеволодіння мало несправедливе походження, і виникло за рахунок відібрання селянських ґрунтів, то в уявленнях землеробів справжня законність ґрунтувалася на своєму історичному праві на землю, звичаєвих нормах, та факті докладання своєї праці до землі. Останнє і давало, з точки зору селян, моральні підстави претензій на поміщицькі маєтності, повернення землі до справжнього її власника – до селянства. Засоби такого повернення могли бути різними, як мирного, так і силового характеру. Порядок землекористування виходив з логіки продовольчого забезпечення та трудових і господарських можливостей. Земля за уявленнями селянських мас спільна (громадська, общинна), ймовірно – у межах сформованих практикою життєдіяльності і відомих селянам певної території чи населеного пункту місцевих земельних масивів, з якими вони взаємодіяли. Водночас земля повинна ділитися за кількістю суб'єктів споживання харчових ресурсів та у залежності від їх спроможності і бажання обробляти певну земельну площу. Усунення з соціально-економічної арені поміщика, як великого землевласника, надавало помислам і діям селянських мас, спрямованим на захоплення і розподіл поміщицької власності, революційного характеру.

Крім сформованого протягом століть ідеалу соціально-економічного буття, комплекс проблем початку XX ст. проявляв себе як підтвердження правильності селянських помислів щодо земельного питання. Адже шлях модернізації сільгоспвиробництва загалом був недоступними для сприйняття і втілення. Купівля чи оренда також були недоступними внаслідок відсутності коштів. У результаті – селянство не уявляло інших способів поліпшення

свого становища, крім як за рахунок збільшення площ землекористування шляхом захоплення чужих ґрунтів, переходу поміщицьких маєтностей у селянське розпорядження.

За революційною «програмою» селян-землеробів стояли традиції натурального господарства, архаїчні для початку ХХ ст. господарські уявлення і устремління. «Програма», глибоко пов'язана з історичним минулим, очевидно, не могла не мати рудиментного характеру. Вона передусім спрямовувалася на задоволення продуктово-фізіологічних потреб, а не втілення соціального прогресу. Водночас – будучи продуктом натурального господарювання і реалізуючи його завдання, ця «програма» була об'єктивно спрямована на збереження селянина у якості самостійного суб'єкта господарювання, і таким чином відкривала йому потенційну можливість до модернізації і товарного виробництва. Векторно селянська революція спрямовувала селянство (і 1920-ті роки служать тому підтвердженням) до перспектив індивідуального господаря-товаровиробника та кооперативного господарювання. Рудиментна форма соціальних уявлень та відповідної їй практики життя, що вилилася в селянську революцію, мала історичний шанс і право наповнитися модернізаційним змістом, щоб у підсумку, з часом витворити новий спосіб свого ідейного, ціннісного і культурно-етичного забезпечення.

Вироблена у товщі неосвічених мас землеробів «програма» соціально-економічних перетворень виявилася цілком життєздатною, придатною для втілення у практику суспільного життя. Вона була реалізована силами самих же селян на основі їхніх господарсько-етичних уявлень і соціально-політичної активності.

Список використаної літератури

1. Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии. URL: <http://ladim.org/st008.php>
2. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. URL: <http://ladim.org/st007.php>
3. Данилов В.П. Судьбы сельского хозяйства в России URL: <http://ladim.org/st006.php>
4. Кондрашин В.В. Крестьянство и власть в России: опыт взаимодействия в условиях индустриальной модернизации. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf>
5. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.96. Київ: Логос, 2013. 37 с.
6. Кудінов Д.В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 464 с.
7. Коріненко П.С. Історія українського селянства. Тернопіль: вид. відділ ТНПУ, 2014. 296 с.
8. Коріненко П.С. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. 522 с.
9. Ковальова Н.А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2020. 40 с.
10. Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.
11. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.
12. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
13. До нових хліборобів. *Хлібороб*. 1911. №7. С.383–385.
14. Гладченко А.С. Отчего так малы крестьянские урожаи? *Южное хозяйство*. 1914. №7. С.248–253.
15. Ленін В.І. Доповідь про революцію 1905 року. *Повне зібрання творів*. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1972. Т.30. С.289–309.
16. Рильський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения. Киев: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1903. 53 с.
17. Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.3–35.
18. Херсонєц. Аграрные очерки. *Украинский вестник*. 1906. №14. С.940–947.
19. Бородаевский С. Из поездки по Украине. *Украинский вестник*. 1906. №10. С.731–737.
20. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. Ф.442. Оп.861. Од.зб.259. Частина 1. 156 арк.
21. Революция 1905–1907 гг. Документы и материалы. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Книга первая. Часть первая. 1147 с.
22. Шестаков А. Крестьянская революция 1905–1907 гг. Москва; Ленинград: Госиздат, 1926. 121 с.

23. Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С.130–142.
24. Грушевський М. Історія України–Руси. В 11-х кн., 12-ти тт. Т.VII. К: Наук. думка, 1995. 628 с.
25. Присяжнюк Ю. Відображення земельного чинника в ментальності українських хліборобів (друга половина XVII – середина XIX ст.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали восьмих всеукраїнських історичних читань. Черкаси, 2001. С.134–141.
26. Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси: вид. Ю.Чабаненко, 2018. 397 с.
27. Скалон В.Ю. Крестьянский банк и его недоимщики (Очерк деятельности банка в первое десятилетие (1883–1892 гг.)). *Очерки по крестьянскому вопросу*: собр. ст. Москва: Издание Д.С.Горшкова, 1904. Вып. II. С.1–71.
28. Левитський В.Ф. К решению аграрного вопроса. *Аграрный вопрос*: сб. ст. Москва: Беседа, 1907. Т.II. С.237–260.
29. Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 1992. 36 с.
30. Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг. Москва: Красная новь, 1924. 223 с.
31. Покровский М.Н. [Доклад на Втором Всероссийском съезде пролеткультов. 18 ноября 1921 г.]. *Бюллетень 2-го Всероссийского съезда пролеткультов*. 1921. №1. С.40–54.
32. Лозовий В.С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 36 с.
33. Георгізов Г.М. Селянство – природна форма цивілізації. *Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 року*. Черкаси: Вертикаль, 2014. С.30–38.
34. Якиманський В.А. К итогам аграрной революции на Украине по данным анкетного обследования 1922 года. Харьков: Типо-литограф. В-РС УВО им. Фрунзе, [1924]. 85 с.
35. Терниченко А. Очередные задачи социалистического землеустройства на Киевщине. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. №2–4. С.3–10.
36. Корнгольд Б. К вопросу о крестьянском землепользовании. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. ноябрь. С.15–16.
37. Помаленький Ф. Основні моменти землевпорядження та землекористування. *Український землевпорядник*. 1928. №1. С.1–5.

References

1. Danilov, V.P. *Origins and beginning of village tragedy*. URL: <http://ladim.org/st008.php> (in Russ.)
2. Danilov, V.P. *Peasant revolution in Russia, 1902-1922*. URL: <http://ladim.org/st007.php> (in Russ.)
3. Danilov, V.P. *Fate of agriculture in Russia*. URL: <http://ladim.org/st006.php> (in Russ.)
4. Kondrashin, V.V. *Peasants and power in Russia: the experience of interaction in the conditions of industrial modernization*. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf> (in Russ.)
5. Shcherbatiuk, V.M. (2013). *Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography*: Abstract Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.06. Kyiv. (in Ukr.)
6. Kudinov, D.V. (2015). *Peasant movement in Dnipro Ukraine in 1900 - February 1917: historiography*: Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.06. Kyiv. (in Ukr.)
7. Korinenko, P.S. (2014). *History of the Ukrainian peasantry*. Ternopil. (in Ukr.)
8. Korinenko, P.S. (2022). *The land issue in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A look through the ages*. Ternopil (in Ukr.)
9. Kovaleva, N.A. (2020). *Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)*: Abstract Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.01. Cherkasy (in Ukr.)
10. Kornovenko, S.V., Gerasimenko, O.V. (2017). *Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917*. Cherkasy. (in Ukr.)
11. Mikhailuk, O.V. (2007). *The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes*. Dnepropetrovsk. (in Ukr.)
12. Prysiashniuk, Yu.P. (2007). *The Ukrainian Peasantry of Nadnipriansk Ukraine: A Sociomental History of the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries*. Cherkasy. (in Ukr.)
13. (1911). To the new farmers. *Khliborob [Grain grower]*, 7, 383–385. (in Ukr.)

14. Gladchenko, A.S. (1914). Why are peasant harvests so small? *Yuzhnoe khazaistvo [Southern Farming]*, 7, 248–253. (in Russ.)
15. Lenin, V.I. (1972). Report on the revolution of 1905. In: V.I. Lenin. *Complete Works*, vol. 30 (pp. 289–309). Kyiv. (in Ukr.)
16. Ryl'skyi, F. (1903). *To the study of the Ukrainian national worldview. Economic relations*. Kyiv. (in Russ.)
17. Kovalevskyi, M. (1892). Labor as a source of land ownership in Little Russia and Ukraine. *Yurydycheskyi vestnyk [Juridical Herald]*, XI (1–2), 3–35. (in Russ.)
18. Khersonets. (1906). Agrarian essays. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 14, 940–947. (in Russ.)
19. Borodaevsky, S. (1906). From a trip to Ukraine. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 10, 731–737. (in Russ.)
20. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 861, storage unit 259 (1)*. (in Russ.)
21. (1957) *Revolution of 1905–1907 in Russia. Documents and materials, book 1, part 1*. Moscow. (in Russ.)
22. Shestakov, A. (1926). *Peasant Revolution of 1905–1907 years in Russia*. Moscow, Leningrad. (in Russ.)
23. Kryzhanivska, O. (2007). Social moods and perceptions of the peasants of Right Bank Ukraine in the 20s - 50s pp. 19th century *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 2, 130–142. (in Ukr.)
24. Hrushevskyi, M. (1995). *History of Ukraine-Rus*, vol. VII. Kyiv. (in Ukr.)
25. Prysiashniuk, Yu. (2001). Reflection of the land factor in the mentality of Ukrainian farmers (the second half of the 17th - the middle of the 19th century). In: *Ukrainian Cossack state: origins and ways of historical development: materials of the eighth all-Ukrainian historical readings* (pp. 134–141). Cherkasy (in Ukr.)
26. Verkhovtseva, I.G. (2018). *Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th - beginning of the 20th century)*. Cherkasy (in Ukr.)
27. Skalon, V.Yu. (1904). Peasant's Bank and its defaulters (An outline of the bank's activities in the first decade (1883–1892)). In: *Essays on the peasant question: a collection of articles, vol. II* (pp. 1–71). Moscow. (in Russ.)
28. Levytskyi, V.F. (1907). To the solution of the agrarian question. In: *Agrarian question: collection of articles, vol. II* (pp. 237–260). Moscow. (in Russ.)
29. Khmil, I.V. (1992). *The First All-Ukrainian Peasants' Congress (May 28 - June 2, 1917)*. Kyiv. (in Ukr.)
30. Pokrovskyi, M. (1924) *Essays of Russian revolutionary movement during XIX - XX centuries*. Moscow. (in Russ.)
31. Pokrovskyi, M.N. (1921). [Report at the Second All-Russian Congress of proletarian culture leaders. November 18, 1921]. *Byulleten' 2-ho Vserossyiskoho s'ezda proletkul'tov [Bulletin of the 2nd All-Russian congress of proletarian culture leaders]*, 1, 40–54. (in Russ.)
32. Lozovyi, V.S. (2010). *The attitude of the peasantry of Ukraine to the government during the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)*: Abstract Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.01. Kyiv. (in Ukr.)
33. Georgizov, H.M. (2014). The peasantry is a natural form of civilization. In: *The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific papers following the theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013* (pp. 30–38). Cherkasy (in Ukr.)
34. Yakimansky, V.A. (1924). *To the results of the agrarian revolution in Ukraine according to the questionnaire survey of 1922*. Kharkov. (in Russ.)
35. Ternychenko, A. (1922). Next tasks of socialist land management in Kyiv region. *Zhurnal Kyivskoho hubernskoho ekonomicheskoho soveshchanyia [Journal of the Kiev provincial economic meeting]*, 2–4, 3–10. (in Russ.)
36. Korngold, B. (1922). To the question of peasant land use. *Zhurnal Kyivskoho hubernskoho ekonomicheskoho soveshchanyia [Journal of the Kiev provincial economic meeting]*, November, 15–16. (in Russ.)
37. Pomalenkyi, F. (1928). The main points of land management and land use. *Ukrainskyi zemlevporiadnyk [Ukrainian land surveyor]*, 1, 1–5. (in Ukr.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

**SOCIO-ECONOMIC “PROGRAM” OF THE PEASANT REVOLUTION IN
NADDNIPRAINSKAUKRAINE: CULTURAL AND ECONOMIC FOUNDATIONS,
FORM OF EXISTENCE AND CONTENT (BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

Abstract. Introduction. *In recent decades, among the approaches to the explanation of the revolutionary events of the beginning of the 20th century the concept of peasant revolution is used in Ukraine. The essence of the concept consists in seeing the political behavior of the peasantry of the specified period as self-active and not subject to the control of other social forces and political parties. Among the problems developed by supporters of this concept is the problem of the content of the social consciousness of Ukrainian peasants, which determined the independence of their revolutionary behavior.*

Purpose of the articles is to reveal the historical and cultural basis of the Ukrainian peasantry's vision of the main problems of socio-economic life and the formation of the peasant version of the optimal economic system and ways to achieve the latter.

Results. *The Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century was not monolithic in terms of cultural outlook. However, in general, it adhered to ancient values, led a traditional way of life. Historically long-standing and characteristic of all strata and socio-cultural groups of the peasantry was the belief in one's right to the landowners' land holdings and the determining social significance of one's own labor activity. The peasantry considered landlords' ownership of land illegal and immoral. The reason for this was the historical memory of the ownership of all land by peasants, the developed customary right to land areas, and the belief in the justice of the land being held only by those who cultivate it with physical labor for sustenance. Such mass ideas were the cultural and ideological basis of the political behavior of Ukrainian peasants at the beginning of the 20th century, which resulted in the phenomenon of the peasant revolution. The program of actions of this revolution became the solution of the agrarian question by force, and the transfer of landlord estates to the peasantry. The removal of large landowners from the socio-economic life gave the thoughts and actions of the peasant masses a revolutionary character.*

The “program” of socio-economic transformations developed among uneducated farmers turned out to be suitable for implementation in practice. It was carried out by the peasants themselves on the basis of their economic and ethical ideas and social and political activity.

Originality. *A special study of the formation and form of existence and content of peasant aspirations regarding the transfer of landlord land holdings into the possession of peasants was conducted. The issue of the general peasant character of the belief in the illegality of landlord ownership of land and the desire of all strata of the peasantry to seize it has been updated. It was shown that peasant claims to landed estates are the product of a long historical development, recording in the social memory of peasant ownership of land holdings.*

Conclusion. *Program principles of the peasant revolution of the beginning of the 20th century arose as a result of the spontaneous mobilization in the historical memory of the most essential elements of the peasants' social experience, connected with the provision of livelihood and traditional legal relations. The “program” of the peasant revolution included beliefs about the peasants' right to land, substantiation of the morality of their claims, and ideas about the fair distribution of landed property and the forceful means of achieving the latter. The objective basis for the formation of such beliefs was the impossibility of improving one's position, except by increasing the area of land use. However, such a “program” of the revolution was objectively aimed at preserving the peasant as an independent economic entity, and potentially opened the way to modernization and commodity production.*

Key words: *peasantry, peasant revolution, program, Dnipro Ukraine, beginning of the 20th century*

Одержано редакцією 21.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 061.22:94(477.43/44)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-105-112

КАДЕНЮК Олександр Степанович,
доктор історичних наук, професор кафедри
права, професійної і соціально-гуманітарної
освіти Закладу вищої освіти «Подільський
державний університет»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-605>
e-mail: akadenyuk@gmail.com,

НЕСТЕРЕНКО Валерій Анатолійович
кандидат історичних наук, доцент кафедри
права, професійної і соціально-гуманітарної
освіти Закладу вищої освіти «Подільський
державний університет»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7360-1067>
e-mail: nesterenko66@ukr.net

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ОСЕРЕДОК НАУКОВОЇ ДУМКИ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Анотація. У статті аналізується та досліджується діяльність наукових товариств на Поділлі, зокрема у Кам'янці-Подільському. Зазначено, що початком діяльності наукових товариств є те, що в період з 1911 і по 1916 рр. було організовано «Товариство подільських природодослідників і любителів природи» на чолі з визначним науковцем, колишнім професором Новоросійського університету Петром Бучинським. В дореволюційний період чималу роботу у вивченні історичних старожитностей і артефактів Подільської губернії відіграло «Подільське церковне історико-археологічне товариство» на чолі з Миколою Яворовським та Юхимом Сіцінським.

У грудні 1919 р. на базі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету було створене наукове товариство, яке було одним із перших в Україні наукових осередків, для якого проблеми української літератури, мовознавства, історії України вийшли на перший план. Робочою мовою товариства була українська. У середині листопада 1920 р. на Поділлі утвердилась радянська влада, що змусило деяких активних членів наукового товариства залишити місто над Смотричем. Одні, активні учасники українських національно-визвольних змагань (Л. Білецький, В. Біднов, С. Бачинський) емігрували за межі радянської України, інші (як професор Є. Тимченко) виїхали до центральних наукових центрів УСРР (Києва, Одеси). Проте, незважаючи на суттєві кадрові втрати наукове товариство продовжило своє існування, хоча фактично воно поділилось на дві організації: історико-філологічне товариство та товариство точних наук.

Ключові слова: Поділля, наукове товариство, університет, інститут народної освіти, галузі науки.

Постановка проблеми. В умовах трансформації вищої освіти в сучасній Україні та пошуків нових методів проведення дослідницької роботи важливо вивчити ті форми організації наукового життя, які були характерні для попередніх часів. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. велику роль у здійсненні наукової роботи проводили спеціалізовані товариства. Зокрема, у Кам'янці-Подільському з 1911 по 1916 рр. плідно працювало «Товариство подільських природодослідників і любителів природи» на чолі з визначним науковцем, колишнім професором Новоросійського університету Петром Бучинським. В дореволюційний період чималу роботу у вивченні історичних старожитностей і артефактів Подільської губернії відіграло «Подільське церковне історико-археологічне товариство» на чолі з Миколою Яворовським та Юхимом Сіцінським. Їхня діяльність добре висвітлена в сучасній українській історіографії та в працях краєзнавців [1]. Менше відомо про працю наукового товариства, що було утворено у грудні 1919 р. на базі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету (далі – КПДУУ). Воно стало «дітищем» Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Тому на відміну від попередніх

подібних товариств, які не виходили за межі офіційної імперської наукової парадигми та друкували свої праці російською мовою, воно було одним із перших в Україні наукових осередків, для якого проблеми української літератури, мовознавства, історії України вийшли на перший план. Робочою мовою товариства була українська.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча ця проблематика ще не стала об'єктом спеціального дослідження, однак у численних працях О. М. Завальнюка, Л. В. Баженова, Комарніцького О. Б. та інших розповідається про тих визначних вчених, які працювали у науковому університетському товаристві [2]. Проте, дослідники головну увагу зосередили на подіях 1919-1920 рр., в той час як діяльність наукового товариства при Інституті народної освіти на початку 1920-х років не стала об'єктом його спеціального вивчення.

Метою дослідження є висвітлення діяльності наукових товариств, особливостей їх організації у Кам'янці-Подільському на початку 1920-х рр. Для досягнення цієї мети потрібно вирішити такі завдання: проаналізувати основні етапи в діяльності товариства, висвітлити життєвий та науковий шлях тих активних його членів, про яких нечасто згадується у вітчизняній історичній літературі: М. М. Семенова, Є. Д. Сташевського, С. Ю. Гаєвського та інших. Джерельна база представлена документами, які дозволяють розкрити зазначену наукову проблему. Провідну роль серед них відіграють архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів Вінницької (далі ДАВО) та Хмельницької областей (далі ДАХО). Зокрема, у фондах Ф. 1421. Кам'янець-Подільський історичний музей, Ф.р.6. Кам'янець-Подільський повітовий відділ народної освіти (1920-1923 рр.), Ф.р. 302 Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, Ф. р. 5. Кам'янець-Подільський окружний відділ народної освіти (1923- 1930 рр.). Використаний комплекс джерел та дослідницької літератури дає можливість розкрити мету наукової публікації.

Виклад основного матеріалу. Наукове товариство при Кам'янець-Подільському університеті було засновано 10 грудня 1919 р. Воно спочатку складалось з двох цілком автономних секцій: історико-філологічної та секції точних наук. У подальшому планувалось створити ще дві секції, але цей задум у життя втілений не був, 20 грудня 1919 р. відбулось установче засідання секції точних наук. До нього прийняли тих науковців міста, спеціалістів з математики, фізики, природничих наук, які вже мали друковані праці. На початку 1920 р. секція налічувала 20 дійсних членів та одного наукового співробітника. Її головою було обрано визначного українського вченого, колишнього професора Новоросійського університету, а пізніше Кам'янець-Подільського Державного Українського університету (КПДУУ) Петра Бучинського [3]. Його заступником було обрано професора М. Федоріва, а секретарем – декана сільськогосподарського факультету, активного учасника революції, колишнього заступника Трудового Конгресу України С. В. Бачинського [4].

На першому засіданні секції колишній прес-аташе президента ЗУНР Є. Петрушевича, учасник Західноукраїнської революції Нестор Гаморак прочитав біографію відомого українського вченого Івана Верхратського та розповів про його внесок про розвиток природничих наук. Активним учасником секції був астроном О. Аленич. Уродженець Катеринослава, він згодом закінчив фізико-математичний факультет Московського університету. Видав кілька наукових праць. У 1915. повернувся до Катеринослава, де викладав фізику і математику в різних міських навчальних закладах. Під час бурхливих революційних подій йому пропонували роботу у Пермському університеті, але О. Аленич вирішив працювати в українському університеті і в січні 1919 р. посів посаду асистента на кафедрі фізики К-ПДУУ, де викладав астрономію. У лютому 1920 р. на засіданні секції точних наук він висунув пропозицію про створення університетської обсерваторії [3]. Часто на засіданнях секції виступав Сергій Бачинський. Зокрема, 12 лютого 1920 р. він виголосив доповідь «Вищі технічні школи і університет» [5].

Співробітники секції точних наук взяли посильну участь у створенні Українського технічного товариства, яке розпочало свою працю в Кам'янці-Подільському 28 травня 1920 р. Його головою було обрано Віктора Леонідовича Злотчанського [6]. Він був випускником фізико-математичного факультету Юр'ївського (Дерптського) університету. В часи революції вступив до УСДРП, працював вчителем Кам'янець-Подільської гімназії. Будучи гласним міської думи від української фракції, входив до складу комісії з створення у

місті університету. Під час антигетьманського повстання очолив міський осередок Українського Національного Союзу, а на початку 1919 р. – обраний депутатом Трудового конгресу від української інтелігенції Подільської губернії.

Крім нього, до складу товариства увійшли І. Романкевич (у майбутньому – керівник міського хімічного технікуму), математик Віктор Бернацький та інші.

Сьомого грудня 1919 р. під головуванням професора КПДУУ Є. К. Тимченка розпочала діяти історико-філологічна секція наукового товариства [7]. Євген Костянтинівич Тимченко, уродженець Полтави, наприкінці XIX ст. був членом Братства Тарасівців та Старої Громади. Пізніше, після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету працював в редакції часопису «Киевская старина», викладав у Варшавському університеті. Під час революції – депутат Центральної Ради від «Просвіти», наприкінці 1918 р. – голова постійної комісії ВУАН для складання історичного словника української мови. У 1919 р. починає працювати у Кам'янець-Подільському університеті. Його авторитет серед наукової спільноти міста був величезний і саме його обрали головою секції, незважаючи на те, що в КПДУУ у 1920 р. працювало чимало знаних вчених.

На першому засіданні історико-філологічної секції, що відбулось 7 грудня 1919 р. з науковими доповідями виступили приват-доценти Л. Білецький та П. Клепатський, а 14 грудня – професор В. Біднов та приват-доцент М. Драй-Хмара [7]. Особливий інтерес та дискусію серед присутніх викликала доповідь Л. Білецького «Нові дані до шкільних років І. Котляревського і його походження».

Упродовж 1920 р. історико-філологічна секція часто проводила свої засідання. Зокрема, слухачі могли прослухати і взяти участь в обговоренні наступних доповідей: професора Л. Білецького «Про початок історії української писемності»,

«До питання про переклад Біблії Т. Шевченком», приват-доцента П. Клепатського «Литовсько-руські літописи», «Гайдамаки Т. Шевченка у світлі історії», «Місцеві і монастирські літописи», «Синодики та їх значення», «Антонович як історик», «Мемуари чужеземців про Степана Разіна», приват-доцента П. Клименка «Грамоти Міндовга», «Закони історичного розвитку території Поділля», «Поділля і Корона Польська», приват-доцента М. Васильківського «Релігійність в творчості Т. Шевченка» та інших [8, 1-20.].

Загалом праця наукового товариства у 1920 р. у Кам'янці-Подільському проходила у важких умовах: деякі науковці, уродженці Галичини, у перші місяці 1920 р зазнали репресій з боку польської військової адміністрації. Аж ніяк не сприяли його плідній діяльності політична нестабільність та важке матеріальне становище викладачів та студентів університету.

У середині листопада 1920 р. на Поділлі утвердилась радянська влада. Деякі активні члени наукового товариства залишили місто над Смотричем. Одні, активні учасники українських національно-визвольних змагань (Л. Білецький, В. Біднов, С. Бачинський) емігрували за межі радянської України, інші (як професор Є. Тимченко) виїхали до центральних наукових центрів УСРР (Києва, Одеси). Проте, незважаючи на суттєві кадрові втрати наукове товариство продовжило своє існування, хоча фактично воно поділилось на дві організації: історико-філологічне товариство та товариство точних наук. Останнє час від часу проводило свої засідання. Так, 28 травня 1921 р. воно заслухало доповідь відомого вченого В. Геріновича «Клімат Кам'янецьчини» [9]. Статус даного товариства, проте, був невизначений. Пізніше його члени більше уваги приділяли науковій праці в Інституті народної освіти чи в сільськогосподарському інституті, тому поступово його праця звелась майже нанівець. Засідання проходили рідко.

Дещо активніше працювала філологічно-історична секція. На початку 1921 р. місцевою владою було затверджено її статут. Метою діяльності секції визначалось дослідження на основі місцевих архівів історії, літератури, археології України взагалі і на Поділлі зокрема. Важлива увага приділялась також «підготовці молодих наукових сил до дослідницької роботи» [8, 108].

На початку 1921 р. секцію очолив Євген Григорович Сташевський. Він народився в с. Зінків Подільської губернії у 1871 р.. Після закінчення Тульської гімназії навчався в Київському університеті на юридичному та історико-філологічному факультетах. Останній

закінчив у 1908 р. і був залишений на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Тоді ж став лектором Київського комерційного інституту. Згодом обраний приват-доцентом Київського університету і вищих жіночих курсів. У 1913 р. захистив дисертацію на тему «Нариси з історії царювання Михайла Федоровича. Московське суспільство і держава перед Смоленською війною» й одержав ступінь магістра російської історії. Під час революції працював професором Київського університету, входив до складу Інституту по вивченню економічної кон'юнктури України УАН, очолював Близькосхідний інститут. У 1920 р. починає працювати приват-доцентом Новоросійського інституту. Київ він залишив не в останню чергу через те, що у липні 1919 р. був заарештований чекістами за «контрреволюційну діяльність», але швидко звільнений. На початку 1921 р. Є. Сташевський стає ординарним професором Інституту народної освіти в Кам'янці-Подільському [10, 15]. Викладав економічну історію, нову історію Англії та Росії.

Враховуючи величезний досвід, саме Євгена Сташевського було затверджено головою секції. Певну роль відгравала і та обставина, що він не був помічений в українському національно-культурному процесі, українською мовою не володів, а в анкетах називав себе «великоросом» [10, 48]. Цим він відрізнявся від діячів українського національно-визвольного руху: П. Клименка, П. Клепатського, М. Драй-Хмари та інших, до яких місцева влада ставилась з підозрою. Разом з тим, працюючи в Кам'янець-Подільському ІНО, часто критикував комуністичні методи управління вищої освіти, вважаючи їх не ефективними [11, 4].

У Кам'янці Є. Сташевський з головою поринув у дослідницьку діяльність. Він ґрунтовно і ретельно досліджував кам'янецькі архіви. Результатом цієї праці стали доповіді вченого на засіданнях товариства: «Інвентарі подільських маєтків (на підставі джерел Кам'янець-Подільських архівів)», «Люстрація Подільських старостів 1798 року», «Перехід від натурального господарства до грошового», «Експлуатація корисних копалин в епоху кріпацтва» [8, 109].

На початку 1921 р. замість вибулих членів історико-філологічної секції товариства до нього було кооптовано філологів Костя Копержинського та Миколу Семенова. Зокрема, уродженець Подільської губернії К. Копержинський виступив у 1921 р. із доповідями «Джерела до творів В. Суражського» та «Творчість М. Достоєвського під оглядом загальної теорії творчості» [8, 110].

Про наукову діяльність професора Миколи Матвійовича Семенова мало відомо широкому колу дослідників, тому висвітимо його життєвий та творчий шлях докладніше. Він народився 12 жовтня 1893 року в сім'ї лікаря [12, 116]. Після закінчення Московської гімназії вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Розпочав свої наукові дослідження під керівництвом відомих професорів М. М. Покровського та С. В. Рождественського. Отримав срібну медаль за написання наукової роботи «Синтаксис Менандра», а весною 1918 р. був залишений професорським стипендіатом Московського університету. Проте, у вересні М. Семенов переїжджає до Києва, де стає викладачем класичної філології жіночих вечірніх курсів, а одночасно – професорським стипендіатом Київського Українського університету Св. Володимира. З квітня 1919 р. М. Семенов – співробітник Української Академії наук зі спеціальності «Українська мова». У липні 1919 р. працював секретарем історико-філологічного факультету Київського Українського Університету. У квітні 1920 р. через нестабільну ситуацію залишає Київ. Був відряджений до Одеського університету, а у вересні цього ж року стає приват-доцентом кафедри класичної філології Кам'янець-Подільського державного українського університету [12, 113]. Викладав вступ до мовознавства, історію української мови, латинську мову і стилістику та інші спеціальні курси.

Після реорганізації університету в Інститут теоретичних наук деякий час працював в Одесі, але потім повернувся до Кам'янця-Подільського, де очолив факультет професійної освіти місцевого ІНО та став активним співробітником місцевого наукового товариства. У 1921-1922 рр. він виступив на засіданнях історико-філологічної секції із доповідями «Впливи війни та революції на розвиток української мови», «Український переклад «Александрії», «Мрія про золотий вік у всесвітній літературі», «Сапфо: життя і творчість», «Про життя

книги» та інші. Всього у 1919-1923 рр. науковець підготував близько 30 наукових праць [12, 113-114].

На початку 1921 р. до міського наукового товариства було зараховано галичанина Антона Григоровича Бориса, 1880 р. народження [12, 200]. Він закінчив гімназію у Перемишлі, у 1905 р. – філософський факультет Віденського університету. Працював у різних навчальних закладах Галичини. Під час першої світової війни у 1915-1916 рр. служив рядовим в корпусі Українських січових стрільців. Потім повернувся до вчительської роботи у Рогатинській гімназії. Взяв участь у революційних подіях в Західній Україні із-за чого переслідувався польською владою. Улітку 1919 р., залишивши дружину та двох своїх дітей у Галичині, він переїжджає до Кам'янця-Подільського. З січня 1920 р. викладав вступ до педології та основи фізіологічної психології в університеті, одночасно працював учителем в гімназії ім. Степана Руданського [13, 201]. Брав активну участь в політичних подіях. Розділяв комуністичні погляди, вступив до лав кандидатів в КП(б)У. У вересні 1920 р. А. Г. Борис був секретарем та архіваріусом Галицького ревкому (Галревкому), який був створений в Києві у липні 1920 р. для організації радянської влади на території Західної України [12, 200]. Його головною метою було утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Головою Галревкому був Володимир Затонський. Спочатку Галревком мав певні успіхи і навіть намагався провести вибори постійних органів радянської влади та скликати загальногалицький з'їзд Рад. Проте 15 вересня 1920 року у зв'язку з відступом Червоної армії з території Західної України під тиском контрнаступу польського війська Галревком покинув Тернопіль. А 21 вересня 1920 року припинив існування.

Після цього А. Г. Борис став одним із керівників Галицького бюро при ЦК КП(б)У, що мало намір продовжити боротьбу з Польщею та поширювати революцію далі на європейські держави. У грудні 1920 р. він був задіяний при 41-й полковій дивізії, яка ставила своїм завданням організацію радянської влади в Галичині. Одночасно працював в Раді народного господарства у Кам'янці-Подільському. Після підписання Ризького мирного договору 1921 року Галбюро ліквідували. А. Г. Борис починає викладати у Кам'янець-Подільському ІНО вступ до педології, основи фізіологічної психології [13, 200].

Загалом же, у діяльності наукового товариства у 1921-1922 рр. помітно тенденцію до зменшення кількості слухачів наукових доповідей. Вони все більше мали закритий характер.

Наприкінці 1922-1923 рр. чимало активних членів наукового товариства при Кам'янець-Подільському ІНО через різні причини залишають місто. І серед них активні члени товариства: Є. Сташевський, П. Клепатський, К. Копержинський, П. Клименко, С. Гаєвський, М. Драй-Хмара, М. Васильківський та деякі інші. Кадровий потенціал наукової організації значно послабився.

Перше засідання реорганізованого товариства відбулось 17 липня 1923 р. На ньому головою історико-філологічної секції замість Є. Сташевського було обрано М. Семенова, а його заступником – тодішнього директора історичного музею О. Неселовського [7, 8]. Крім того, новими членами товариства стали колишній заступник Подільської «Просвіти», а пізніше один із провідників українізації освітніх закладів на Поділлі, С. Іваницький, завідувач міської художньо-промислової школи В. Гагенмейстер та аспіранти утвореної у 1922 р. науково-дослідної кафедри історії, економіки та культури Поділля В. Герасименко, В. Зборовець, М. Карачківський, В. Свідзінський, Ф. Шумлянський, Ю. Філь. У Кам'янці-Подільському вони робили свої перші наукові кроки. У подальшому вони стали відомими науковцями. Зокрема, М. Карачківський став відомим істориком, працював у Києві під керівництвом визначного історика України, академіка М. С. Грушевського. В. Свідзінський пізніше став визначним українським поетом.

У 1923 р. історико-археологічна секція наукового товариства при ІНО провела кілька своїх засідань. Зокрема, 24 липня Юхим Сіцинський у своїй доповіді прорецензував праці О. Прусевича «Кам'янець-Подільський» та польського історика Л. Б'ялковського «Поділля в XVI ст.» [8, 1]. Цікаво, що у дискусії Ю. Сіцинський висловив думку проте, що відомості про Кам'янець-Подільський з'являються тільки з XIV ст.. Отже знаний дослідник подільської історії підтримував литовську версію заснування міста. В серпні було заслухано доповіді М. Курневича «Основні принципи психології Рібо та його метод», М. Суслопарова «Нариси

з історії бібліотечної справи на Україні» та доповідь М. Семенова «Про соціальні фактори в житті мови» [8, 21]. Проте, вони не викликали великого резонансу в науковому та культурно-освітньому середовищі міста.

У серпні 1923 р. під керівництвом професора М. Федоріва відбулось засідання секції точних наук. Заслуховувалась доповідь асистента В. Бржосньовського «Стан сільського господарства Кам'янецької округи по даних 1923 р.» [8, 9]. В обговоренні взяли участь викладач сільськогосподарського інституту О.Мельник та майбутній ректор інституту народної освіти В. Герінович.

Загалом же упродовж року помітно була тенденція поступового занепаду діяльності наукового товариства при ІНО. Остаточоно воно припинило існувати після виїзду М. Федоріва та М. Семенова з Кам'янця-Подільського наприкінці 1923 р.. Якщо М. Федорів у подальшому зробив блискучу наукову кар'єру в центральних науково-дослідних закладах та установах СРСР, то доля М. Семенова була складнішою. Він у 1920-ті роки працював професором Одеського університету. Написав ряд статей про історію окремих прийменникових конструкцій, головним чином у мові старовинних грамот і творів І. Котляревського, а також оглядів правописних проблем і літератури з мови кримських татар. Був репресований. Після звільнення працював у Воронізькому Університеті. З 1944 р. в еміграції, помер 1963 р. в Нью-Йорку.

Ю. Філь, пояснюючи причини припинення діяльності наукового товариства при ІНО, відмічає, що йому «так і не пощастило об'єднати наукові сили і воно розпалося» [14, с. 92]. Деякий час науково-дослідницька праця учених міста концентрувалась навколо науково-дослідної кафедри при ІНО, а у червні 1925 р. на базі Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчого музею було створено наукове товариство при ВУАН. Воно складалась з п'яти секцій: краєзнавчої (керівник Ю. Сіцинський), історико-філологічної (О. Неселовський), соціально-економічної (Т. Недужий), педагогічної (В. Зборовець), природничо-математичної (В. Храневич). Воно багато в чому продовжило діяльність попереднього наукового товариства. Але його робота не входить в предмет нашого дослідження.

Висновки. Аналізуючи діяльність Кам'янець-Подільського наукового товариства можна виділити два основних етапи:

Перший - грудень 1919 р. – грудень 1920 р. – коли воно діяло на базі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету (КПДУУ). У цей час воно об'єднувало навколо себе визначних науковців, деякі з яких були активними учасниками українських національно-визвольних змагань. Не дивно, що на першому плані були дослідження із історії, етнографії України, українського мовознавства та літературознавства;

Другий – початок 1921-1923 рр., коли товариство функціонувало при інституті народної освіти (ІНО). Це був період початку комуністичного ідеологічного впливу на тематику наукових досліджень. Проте, жорсткої цензури ще створено не було. Тому навіть в цих умовах членам товариства удалось підготувати кілька цікавих українознавчих досліджень. Проте, через велику плінність кадрів та невизначеність свого становища наприкінці 1923 р. наукове товариство при ІНО припинило своє існування.

На завершення відзначимо, що дана стаття далеко не вичерпує усіх аспектів даної проблематики. Тому, що починаючи з 1925 року Всеукраїнська академія наук розпочала реорганізацію та створення нових наукових товариств в різних регіонах України, що потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Список використаної літератури

1. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцинський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Хмельницький: Мельник А. А., 2009. 300 с.: портр.
2. Завальнюк О. М. Вихідці із Поділля - викладачі Кам'янець - Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.). *Наукові праці Кам.-Поділ. держ. пед. ун-ту: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 6 (8). С. 300-317; *Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 620 с.; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ—ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 479 с.; фото;

3. Секція точних наук наукового товариства при Університеті. *Наш шлях*. 1920. 12 лютого.
4. До відкриття обсерваторії в нашому університеті. *Наш шлях*. 1920. 2 березня.
5. Каденюк О.С., Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Подільський державний аграрно-технічний університет. Хронологія подій. Документи. Кам'янець-Подільський. 2009. 100 с.
6. Бачинський С. Вищі технічні школи і університет. *Наш шлях*. 1920. 12 лютого.
7. *Наш шлях*. 1920. 2 червня.
8. *Наш шлях*. 1919. 16 грудня.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф.1421. Оп. 1. Спр.1. *Протоколи засідань історико-філологічної секції наукового товариства при Кам'янець-Подільському ІНО (1920-1923 рр.)* 124 аркуші.
10. З діяльності товариства точних наук при Кам'янець-Подільському університеті. *Вісті Кам'янець-Подільського ревкому та Кам'янецького бюро компартії України*. 1921. 28 травня.
11. ДАХМО. Ф. р. 6. Оп.1. Спр. 120. *Автобіографії викладачів вищих навчальних закладів (ІНО, СГІ) Кам'янець-Подільського та заяви про прийом їх на роботу (1921-1922 рр.)* 359 арк.
12. ДАХМО Ф. р. 302. Оп.1. Спр. 24. *Списки викладачів, академічного персоналу Інституту народної освіти їхні характеристики, заяви про прийняття їх на роботу (1922 р.)* 188 арк.
13. ДАХМО - Ф.р. 302. – Оп.1. – Спр. 407. Спр. 407. *Списки викладачів, академічного персоналу Інституту народної освіти їхні характеристики, заяви про прийняття їх на роботу (1922 р.)* 120 арк.
14. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. *Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства при Українській академії наук*. Кам'янець-Подільський, 1928. Т. 1. С. 91—99.

References

1. Trembitsky A. M. (2009). *Yevfimiy Sitsinsky (1859-1937): scientific and public activity*. Khmelnytskyi. (in Ukr.)
2. Zavalniuk O. M. (2007). Natives of Podillia - teachers of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918-1920). *Scientific works of Kamenetz-Podolsk State Pedagogical University: historical sciences*. Kamenetz-Podolsk, T. 6 (8). 300-317. Zavalniuk O. M. (2006). *History of Kamenetz-Podolsk State Ukrainian University in names (1918-1921)*. Kamenetz-Podolsk. (in Ukr.). Bazhenov L.V. (1993). *Podillya in the works of researchers and local historians of XIX-XX centuries: Historiography. Biobibliography. Materials*. Kamianets-Podilsky. (in Ukr.)
3. Section of exact sciences of scientific society at the University. *Our way*. (1920). February 12. (in Ukr.)
4. To the opening of the observatory at our university. *Our way*. (1920). March 2. (in Ukr.)
5. Kadeniuk O.S., Aleshchenko M.I., Nesterenko V.A. (2009). *Podilsky State Agrarian and Technical University. Chronology of events. Documents*. Kamianets-Podilskyi. (in Ukr.)
6. Bachinsky C. Higher technical schools and university. *Our way*. (1920). February 12. (in Ukr.)
7. *Our way*. (1920). June 2. (in Ukr.)
8. *Our way*. (1919). December 16. (in Ukr.)
9. State Archives of Khmelnytsky region (hereinafter - SAHMO). Ф.1421. Оп. 1. Files 1. *Minutes of the meetings of the Historical and Philological Section of the Scientific Society at the Kamianets-Podilsky INO (1920-1923)*. 124 sheets. (in Ukr.)
10. On the activities of the Society of Exact Sciences at Kamenetz-Podolsk University. *News from the Kamyanets-Podilsky Revolutionary Committee and the Kamyanets bureau of the Communist Party of Ukraine*. (1921). May 28. (in Ukr.)
11. SAHMO. F. r. 6. Op. 1. Dp. 120. *Autobiographies of teachers of higher educational institutions (INO, SGE) of Kamianets-Podilskyi and applications for their employment (1921-1922)* 359 p. (in Ukr.)
12. SAHMO. F. r. 302. Op.1. Fil. 24. *Lists of teachers, academic staff of the Institute of Public Education, their characteristics, applications for employment (1922)* 188 p. (in Ukr.)
13. SAHMO. P. 407. DachmO - F.r. 302. - Op. 1. - D. 407. *Lists of teachers, academic staff of the Institute of Public Education, their characteristics, applications for employment (1922)* 120 p. (in Ukr.)
14. Fil Y. (1928). To the history of the Kamianets-Podilskyi Scientific Society at the UAS. *Notes of the Kamianets-Podilskyi Scientific Society at the Ukrainian Academy of Sciences*. Kamenetz-Podolsk, Vol. 1. P. 91-99 (in Ukr.)

KADENIUK Oleksandr, ScD (History), Professor of the Department of Law, Professional and Social and Humanitarian Education of the Higher Educational Institution “Podillia State University”,
e-mail: akadenyuk@gmail.com
NESTERENKO Valerii, Ph.D (History), of the Department of Law, Professional and Socio-Humanitarian Education of the Higher Educational Institution “Podillia State University”
e-mail: nesterenko66@ukr.net

SCIENTIFIC SOCIETIES IN KAMIANETS-PODILSKYI - THE CENTER OF SCIENTIFIC THOUGHT IN PODILLIA IN THE FIRST QUARTER OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract. Introduction. *The article analyzes and investigates the activities of scientific societies in Podillia, in particular in Kamianets-Podilskyi, which became the main center of formation of scientific societies in Podillia in the first quarter of the twentieth century.*

Methods. *The use of systemic and source analysis, synthesis and special historical methods made it possible to analyse some aspects in the process of formation, establishment and genesis of scientific societies in Podillia in the first quarter of the twentieth century.*

Results. *The article analyzes and investigates the activities of scientific societies in Podillia, in particular in Kamianets-Podilskyi. From 1911 to 1916, the “Society of Podillia Naturalists and Nature Lovers” was founded here, headed by a prominent scientist, ex-professor of Novorossiysk University Petro Buchynskyi. In the pre-revolutionary period, a significant work in the study of historical antiquities and artifacts of Podillia province was played by the “Podillia Church Historical and Archaeological Society” headed by Mykola Yavorovsky and Yukhym Sitsinsky. In December 1919, a scientific society was organized on the basis of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. It arose as a result of the Ukrainian national-democratic revolution of 1917-1921. Therefore, unlike previous similar societies, which did not go beyond the official imperial scientific paradigm and published their works in Russian, it was one of the first scientific centers in Ukraine, for which the problems of Ukrainian literature, linguistics, history of Ukraine came to the fore. The working language of the society was Ukrainian. In mid-November 1920, Soviet power was established in Podillia. Some active members of the scientific society left the city over Smotrych. Some active participants of the Ukrainian national liberation struggle (L. Biletskyi, V. Bidnov, S. Bachynskyi) emigrated from Soviet Ukraine, others (like Professor E. Tymchenko) moved to the central scientific centers of the USSR (Kyiv, Odesa). However, despite significant staff losses, the scientific society continued to exist, although it was actually divided into two organizations: Historical and Philological Society and the Society of Exact Sciences.*

Conclusion. *In the activities of the Kamianets-Podilskyi Scientific Society, three main stages can be distinguished: the first - from 1911 to 1916; the second - from December 1919 to December 1920, during which time it operated on the basis of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, uniting outstanding scientists, some of whom were active participants in the Ukrainian national liberation struggle. The priority areas were research on the history, ethnography of Ukraine, Ukrainian linguistics and literary studies; the third stage - the beginning of 1921 and until 1923 - the activities of the Society at the Institute of Public Education. At this time, the communist ideological influence on the subject of scientific research became noticeable. However, due to the high turnover of staff and the uncertainty of its position at the end of 1923, the scientific society at the INO ceased to exist.*

Keywords: *Podillia, scientific society, university, institute of public education, branches of science.*

Одержано редакцією 11.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94:271.2-41(477.62)"192/193"(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-113-119

ФЕСЕНКО Андрій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
філософії Національного технічного університету
України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com

ЛУКОВЕНКО Ілля Генадійович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціальних дисциплін Національної музичної
академії України ім. П. Чайковського,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЧЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню проблеми державно-церковних відносин у 1920-1930х роках ХХ ст. Автори аналізують та узагальнюють особливості проведення кампанії з націоналізації церковних цінностей, репресивну антицерковну політику радянської влади на території Донеччини у міжвоєнний період. Дослідники зазначають, що вплив православної церкви на суспільно-політичне життя Донеччини ще не був предметом спеціального дослідження і тому вивчення ролі православ'я у 1920-1930-х рр. надасть можливість заповнити існуючі фактологічні прогалини у взаєминах державної влади і православної церкви в Україні.*

Ключові слова: *православна церква, радянська влада, репресії, антицерковна політика, державно-церковні взаємини.*

Постановка проблеми. Друге десятиліття ХХІ ст. стало періодом глибоких і великомасштабних соціально-економічних і політичних перетворень в Україні. Їх супроводжували процеси духовного відродження й демократизації суспільства. У період нового національного відродження в Україні поряд з розвитком національної ідеї, ідеї української державності, відроджується й релігійна ідея. Потяг людей до гуманізації суспільного життя, намагання утвердити пріоритет загальнолюдських цінностей спричинили масове зростання інтересу українського народу до духовно-культурної спадщини православної церкви. Виникає жвавий інтерес до вітчизняної історії, питань про місце і роль релігії, православної церкви в духовному житті країни.

Зараз православна церква відокремлена від держави, але не ізольована від суспільства і його проблем, у вирішенні яких вона покликана зіграти благородну та консолідуючу роль. Проте сьогодні вона також переживає важкі часи: поділена на ряд гілок, кожна з яких претендує на роль духовного пастиря українського народу. З труднощами українське православ'я стикається не вперше, адже за всіх часів воно перебувало під впливом тих "хвороб", на які страждало світське суспільство. Особливою сторінкою в церковній історії є трагічні 1920–1930-і роки ХХ ст. – період, коли закладалися основи взаємовідносин православної церкви з більшовицькою партією та органами радянської влади, які відобразилися на характері українських державно-церковних взаємин в наступні десятиліття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З розпадом СРСР розпочався новий період у вивченні політики радянської держави щодо православної церкви, коли зникають старі ідеологічні штампи й запроваджується в науковий обіг новий масив матеріалів. Праці А.М. Колодного, В.С. Єленського, О.Н. Сагана, Б.І. Андрусишина, Б.М. Бондарюка, В. Вериги, І. Ісиченка, О. Нестулі, В.І. Ульяновського та інших, написані на основі багатого джерельного матеріалу, який раніше приховувався і не вводився до наукового обігу.

Значний внесок у дослідження проблеми відносин держави та православної церкви на Донеччині зробили сучасні історики. Праці К.Ю. Хюреніної, М.М. Кузьменка, О.Р. Никифорова, І.Г. Луковенка, В.М. Нікольського, А.М. Фесенка, О.Д. Форостюка та інших розкривають сутність антирелігійної політики радянської влади у 1920-1930-х роках на території Донеччини, методи її проведення та наслідки.

Мета. Мета даного дослідження полягає у комплексно-історичному аналізі місця православної церкви в антирелігійній політиці радянської влади у міжвоєнний період на території Донеччини.

Виклад основного матеріалу. На момент встановлення радянської влади Всеросійська православна церква (тихонівська) на Донеччині була представлена трьома єпархіями: Катеринославською і Маріупольською (таку назву вона носила протягом 1911-1921 рр., з 1921 р Катеринославською і Новомосковською) в межах Бахмутського, Маріупольського та частково Слов'яносербського повітів, Харківською і Охтирською (в межах Ізюмського повіту) та Донською і Новочеркаською (в межах Таганрогського округу ОВД).

Нові реалії призводять до кризи церковного управління як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні. Намагання впорядкування православного життя обумовлювалися організаційним колапсом, що був спричинений репресіями влади. Бойові дії та політична криза, що вирувала тоді в Україні, боротьба різних партій в середині церкви, зростання національної церковної опозиції торкнулися і ситуації в церковному керівництві. Намагання заповнення лакун в управлінні спричинило практику заснування вікаріатств, як альтернативи за умов обмеженості, чи взагалі неможливості безпосереднього керівництва з боку єпархіальних архієреїв. Було засновано два вікаріатства – Маріупольське і Бахмутське Катеринославської і Маріупольської єпархії, до якої входили Бахмутський і Маріупольський округи Донецької губернії УСРР [1, 128].

Це тим більше було важливо для цієї єпархії, бо у 1919 р. (коли було засноване Маріупольське вікаріатство) вона фактично була без керівництва: архієпископ Катеринославський та Маріупольський Агапіт (Вишневецький, 1867-1923 рр.) був активним прибічником української автокефалії (22 січня 1919 р. саме він відправив молебень під час урочистого проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР), а згодом прийняв безпосередню участь у розбудові помісної української церкви, ініційованої П. Скоропадським. Достеменно невідомо, чи керував єпархією його наступник, єпископ Димитрій (Вербицький, 1869-1932 рр.), і чи справді він керував цією кафедрою, але в тому ж 1919 р. єпископом Катеринославським стає єпископ Гермоген (Максимов, 1861-1945 рр.), але вже згодом він емігрував за кордон. Така ж сама ситуація склалася і в 1921 р. (коли було засноване Бахмутське вікаріатство): єпископ Євламій (Краснокутський, пом. у 1922 р.) керував Катеринославською єпархією недовго, а його наступник єпископ Володимир (Соколовський-Автономов, 1852-1931 рр.) отримав можливість прибути до Катеринослава тільки у 1922 р.

За таких умов призначення хоча б вікарних архієреїв у такий непростий регіон, як Донбас, здається виправданим. Зауважимо, що у дорадянські часи цей регіон не мав власних правлячих архієреїв (за винятком хіба що митрополита Ігнатія Гозагіно, який очолював громади переселенців з Криму у 1780-х рр.).

Маріупольське вікаріатство проіснувало у період з 1919 р. по 1926 р. У 1922 р. вікарним архієреєм був єпископ Андрій (Одінцов, 1862-1941 рр.), у 1924 р. його змінив єпископ Антоній (Панкєєв, 1892-1938 рр.), який формально керував до 1933 р. Керівництво і справді було формальним. По суті, він управляв із заслання: спочатку з Харкова (місця заслання багатьох архієреїв). Але вже у 1926 р. він взагалі був заарештований та утримувався у Бутирській в'язниці у Москві. Згодом він був засланий до Соловків, а після цього відбував заслання у Єнисейську (був розстріляний у 1938 р. у сані єпископа Білгородського). При всьому цьому офіційно він продовжував керувати вікаріатством аж до його ліквідації у 1933 р. Себто, про хоча б якесь нормальне керівництво годі й казати.

Бахмутське вікаріатство проіснувало ще менше: з 1921 по 1925 рр. Спочатку на нього було призначено єпископа Іоаннікія (Соколовського, 1889-1938 рр., він був розстріляний у 1938 р.). Проте, після того, як він стає фактичним керівником тихонівців в Україні, у

1924 р., то після себе призначає на кафедру єпископа Йоасафа (Попова, 1874-1937 рр., розстріляний у 1937 р.), місцевого уродженця (з с. Ольховатка). Йому був присвоєний титул «Бахмутський і Донецький». Втім, вже наступного 1925 року, після того, як єпископ (на той час вже архієпископ Катеринославський та Донецький Української соборно-єпископської православної церкви) Іоаннікій (Соколовський) стає одним з організаторів Української соборно-єпископської православної церкви, єпископ Йоасаф складає повноваження. І з цього часу можна казати про припинення існування Бахмутського вікаріатства.

З цього видно, що практика заснування вікарних єпископств себе не виправдала. По суті, вона так і не почалася через репресії щодо єпископів. Увесь час діяльності вікаріатств їх існування було, за великим рахунком, формальністю. Офіційно ж після 1933 р. тихонівських єпископів, що безпосередньо керували б тихонівськими парафіями на Донеччині, не було зовсім. Формально громадами керували єпархіальні архієреї, звідси, що наскільки це взагалі було можливо за умов організаційного колапсу православної церкви.

Обмеження діяльності позначилося на закритті всіх церковних організацій, що діяли до 1917 р.: були закриті всі духовні училища, церковно-парафіяльні школи, братства (ще влітку 1919 р. припинило діяльність Юзівське Свято-Преображенське братство), ліквідовані всі благодійні установи. У жовтні 1922 р. був ліквідований Святогірський Успенський монастир. На його території було організовано будинок відпочинку (санаторій) ім. Артема. З 12 храмів монастиря шість було знищено у подальші роки.

Паралельно із тихонівськими існували громади обновленської Української автокефальної православної синодальної церкви, яка у 1925 р. отримала автокефалію від Москви та стала називатися Всеукраїнською. На чолі її стояв Митрополит всієї України Пімен (Пегов, 1875 або 1876-1942 рр., помер у в'язниці) [2, 76]. Структури цієї церкви стали формуватися в регіоні відразу ж появою самої церкви, у 1922 р.

Першим обновленським єпископом став колишній вікарний єпископ Маріупольський тихонівської церкви Андрій (Одінцов). Цього року він був заарештований за протидію вилученню церковних цінностей, був завербований ДПУ та після звільнення очолив Донецьку (Донську) обновленську кафедру (з титулом «Донецький і Бахмутський»).

Обновленство на Донеччині не було значною силою. Його присутність в регіоні була аморфною. Так, у 1925 р., після адмінреформи, на базі старої Донецької, утворилося кілька нових єпархій: Сталінська, Артемівська (у 1924 р. в Артемівськ було перейменовано місто Бахмут) та Маріупольська.

Сталінську обновленську єпархію очолювали: у 1926-1928 рр. єпископ Макарій (Бистров, 1892-1942 рр., у 1933 р. він зрікся сану), у 1929-1937 рр. – єпископ Йоакім (Пухальський, 1868-?, у 1926-29 рр. він був єпископом Артемівським, його доля після 1937 р. невідома).

У 1924-1929 рр. функціонувала Артемівська єпархія (кафедральний храм – Свято-Троїцький собор м. Бахмут). Її очолювали – у 1924-1926 рр. архієпископ Артемівський та Донецький Олександр (Мігулін, 1887-1938 рр., розстріляний у 1938 р.), у 1926-1929 рр. єпископ Артемівський і Луганський Йоакім (Пухальський).

Маріупольська єпархія проіснувала найдовше, з 1925 по 1935 рр. Кафедральним храмом був переданий обновленням Свято-Харлампіївський собор. Архієреями були: у 1925-1926 рр. Августин (Разумовський, з титулом «Маріупольський і Бердянський»), у 1926-1930 рр. Амвросій (Нагорський, 1865-?, після 1937 р. даних про нього немає), у 1930-1935 рр. Рафаїл (Прозоровський, 1870-?, з 1933 р. архієпископ, був арештований у 1937 р., подальша доля невідома). У 1935 р. вікаріатство було ліквідоване. Рафаїл (Прозоровський) після ліквідації вікаріатства ще кілька місяців був настоятелем Свято-Харлампіївського собору до його знищення у 1936 р.

На Донеччині утворилися структури також і Соборно-Єпископської церкви. Предстоятелем цієї церкви був єпископ Павло (Погорілко, 1869-1937 рр.), а з 1929 р. з титулом «Митрополит всієї України» Феофіл (Булдовський, 1865-1944 рр.). Згадуваний нами вище єпископ Іоаннікій (Соколовський), який став фактично керуючим українським екзархатом тихонівської церкви, був одним з лідерів автокефального крила церкви та у червні 1925 р. став одним з організаторів Всеукраїнського Церковного собору (який тихонівська церква донині іменує «Лубенським розколом»). На соборі, як відомо, був утворений орган

управління парафіями в Україні – Собор єпископів України. Саме цей орган претендував на альтернативне керівництво тихонівською частиною Всеросійської православної церкви на території України, відмежовуючись від Москви. На цьому Соборі він був затверджений правлячим архієпископом Катеринославським та Донецьким, хоча реально жив у м. Харкові. Коли у 1927 р. архієпископ Іоаннікій (Соколовський) був переведений до Росії, парафії цієї церковної структури увійшли до складу Луганської та Донецької єпархії на чолі із архієпископом Августиним (Вербицьким, помер у 1933 р. та похований у м. Луганську). Після його смерті у 1933-1937 рр. громадами на Донбасі керував безпосередньо предстоятель митрополит Феофіл (Булдовський), який з 1933 р. проживав у м. Ворошиловград (м. Луганську).

Зовсім малою була присутність Української автокефальної православної церкви). В ці роки громади УАПЦ були у Слов'янську, Олексіїво-Дружківці, Костянтинівці та деяких інших населених пунктах (у 1925 р. зафіксовано 5 громад). З 1926 р. громади цієї церкви підпорядковувалися Харківсько-Донецькій єпархії, яка у 1926 р. змінила назву на Харківсько-Слобожанську [3, 146-147].

Говорячи про православну мережу, треба також згадати і невеличкі катакомбні (йосиплянські) громади. З 1928 р. їх очолював колишній вікарний тихонівський Бахмутський єпископ Іоасаф (Попов). Переважно вони були сконцентровані в Артемівському районі. Були також незначні групи і інших течій катакомбників. Ці громади від самого початку існували у підпіллі, у 1930-х рр. піддавалися постійним репресіям. Так, хвиля арештів у 1930 р. майже знищила громади стефанівців, які існували у Макіївці, Слов'янську, Сталіно, Артемівську, Костянтинівці, Дебальцевому, у 1931 р. хвиля арештів священників пройшла по Сталіно, Дебальцевому, Маріуполу тощо.

Репресії влади щодо церков торкнулися і мережі існуючих храмів. Закриття церковних споруд розпочалися вже у першій половині 1920-х рр., було закрито близько 40 церков, розпочалися арешти священнослужителів [4, 58].

За період з 1920 по 1941 рр. мережа православних громад всіх православних церков, що діяли на території Донеччини була ліквідована. На момент початку радянсько-німецької війни на території Донецької області не залишилося жодної діючої громади. Трагічна доля спіткала і самі культові споруди. Якщо на момент встановлення радянського режиму на території області існувало 301 храм (міські собори, сільські парафіяльні церкви, молитовні будинки при робітничих, залізничних селищах тощо), то за два міжвоєнні десятиліття було фізично знищено 191 храм, тобто 63% [5, 108].

Початок 20-х рр. позначився і вилученням церковних цінностей. Описи храмового майна перетворювалися на його вилучення, влада йшла на відкрите грабіжництво (у 1922 р. це йшло під гаслами вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим). Для більшовицької влади голод став зручним приводом, щоб завдати православній церкві жорстокого удару і одночасно поповнити спустошену за роки війни та революції державну казну. Прикриваючись страшною бідною, можна було провести конфіскацію церковних цінностей, не налаштовуючи проти себе віруючих людей. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 21 січня 1922 р. ухвалює постанову, в якій зазначалося: “Дати директиву губкомам п’яти голодуючих губерній (Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській) провести агітацію за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих”. 23 лютого 1922 р. ВЦВК, а 8 березня ВУЦВК ухвалили постанову про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим. В протоколі засідання 12 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У підкреслюється необхідність “поставити завдання перед партійними й радянськими установами губерній провести енергійну кампанію збирання золота й срібла з церков на користь голодуючих, використовуючи кон’юнктуру, що склалася у зв’язку з боротьбою між автокефалістами і єкзархістами” [6, 12, 50].

У Донецькій губернії реалізація декрету про вилучення коштовностей з церков почалася з березня 1922 р., відповідна губкомісія створена в квітні, а вилучення тривало до кінця липня 1922 р., хоча цінності з місць продовжували надходити й пізніше. Сам процес позбавлення релігійних громад цінностей нагадував воєнні дії, що ретельно готувалися і велися за єдиним планом, спираючись на попередню розробку, раптовість та технічне

забезпечення. Все приховувалося від місцевого населення. Для проведення вилучень були мобілізовані партійні та профспілкові працівники, фахівці–техніки, ювеліри.

Аналізуючи документи, слід зазначити, що кампанія по вилученню церковних цінностей на Донеччині у травні 1922 р. отримала найбільше поширення. В інформаційному звіті Донецького губвідділу ДПУ по вилученню дорогоцінностей з церков Донецької губернії за період з 3 по 10 травня 1922р. подається наступне: “Маріупольський повіт... Селянство повіту постановило церковні коштовності вилучити. Відкритих виступів немає. 3 травня по місту вилучено 3 золотника та 36 долів, срібла – 16 пудів 16 фунтів 78 золотників. А також 2 діаманти і 9 алмазів, 14 перлин, 3 рубіна. У повіті з 11 церков: срібла – 18 пудів 21 фунт 56 золотників. Крім того, вилучено та передано до Наросвіту повіту 6 грамот, наданих царицею Катериною II та Олександром I грекам, вихідцям із Криму. Гришинський повіт... 3 22 квітня 1922 р. у повіті почали вилучати церковні цінності. Духовенство та релігійні селяни вороже віднеслися до цього. Зібрано срібла 7 пудів 5 фунтів 86,5 золотника. Золота – 1 і 3/8 золотника. Таганрозький повіт... Поширюються провокаційні чутки. Надіслано в повіт 16 представників комісії. 5 травня почалось вилучення церковних цінностей. Зібрано срібла 14 пудів 6 фунтів 10 золотників. Золота сімдесят шостої проби – 17 золотників і 30 долів. А також 5 діамантів, алмазів 3 штуки. Луганський повіт. Закінчено вилучення церковних цінностей. З церков зібрано 10 пудів 10 фунтів та 80 золотників срібла. Шахтинський повіт... По місту з церков вилучено срібла 17 пудів 17 фунтів 28 золотників. У містечку Каменському вилучено срібла 273 фунта” [7, 97].

В цілому вилучення церковних цінностей по території Донеччини у 1922 році дало 582 пуда 22 фунта срібла, 5 фунтів золота, 8749 штук коштовного каміння, золотих та срібних монет на суму 2136 карбованців золотом [8, 106].

Отже, головне завдання, яке ставила радянська влада під час вилучення цінностей з храмів та монастирів, – це скомпрометувати православну церкву в очах її вірних, але православна церква залишилася одною з головних інституцій українського суспільства. Держава не одержала від реалізації заходів, передбачених кампанією по вилученню церковних цінностей, тих ресурсів, які б суттєво поліпшили економічну ситуацію в країні і врятували від голоду сотні тисяч знедолених людей. Ця кампанія також не сприяла зміцненню контактів між радянською владою і українським народом, збільшенню авторитету влади, особливо серед селянських мас. Але якою насправді була реальна картина допомоги голодуючим областям України, зараз дуже важко встановити.

Репресії щодо духовенства, які почалися у 1920-х рр. і тривали до початку радянсько-німецької війни, виражалися у арештах священнослужителів: у 1920-1936 рр. було арештовано 37 священників. Більшість із них звинувачували у антирадянській агітації, шпигунстві, контрреволюційній діяльності та була засуджена на терміни ув’язнення від 3 до 25 років таборів або заслання. Мав місце лише один випадок засудження до розстрілу. І тільки у одному 1937 р. стався пік масових репресій, коли було ув’язнено 50 священників, причому 35 з них були розстріляні. У наступному 1938 р. був арештований та розстріляний тільки один священник. Загалом у 1920-1941 рр. було репресовано 89 священників, з них 37 було розстріляно [9, 24-25]. Але судові та позасудові переслідування священнослужителів тривали й надалі. Як розмах, так і жорстокість репресій стосовно служителів культу, порівняно з кінцем 1920-х років, дещо зменшується. Політика репресій проти релігії та церкви була закономірною в руслі загальної політики сталінської адміністративно-ідеологічної системи.

Висновки. Таким чином, спираючись на фактологічний матеріал дослідження, можна констатувати, що більшовицький уряд з перших років перебування при владі на території Донеччини заявив про прагнення вести боротьбу за ствердження комуністичних політичних та світоглядних ідеалів у суспільстві, нав’язуючи власні соціальні та духовні цінності народу. Для нової влади православна церква постала політичним та ідеологічним супротивником, і як наслідок – політичним ворогом.

До певної міри процеси, що відбувалися в Україні впродовж 1920–1930х рр. за часів радянської влади, повторюються і сьогодні. Досвід тієї епохи безперечно є актуальним. Якщо в інших сферах життя за 90 років відбулися зміни, модернізація, то церква як

найконсервативніша інституція зазнала їх мінімально. Саме тому досвід релігійної політики у міжвоєнний період як позитивний, так і негативний, на наш погляд, має привертати якнайпильнішу увагу. Його врахування могло б уберегти нас від численних помилок, поспішних рішень і, що найголовніше, — від намагань перенести практику швидкісних змін у світському політичному житті на церковний організм, який за своєю сутністю не сприймає таких раптових змін і живе за власними, цілком усталеними законами. Цей досвід показує, що політичні вподобання моменту й тиск політичних діячів будь-якого напрямку завжди були і є руйнівними силами для церкви як духовної інституції. Водночас історичний досвід державно-церковних взаємин в Україні впевнено засвідчує, що ідеал обопільного визнання й цілком самостійного існування церкви та держави досі неможливий. Тому мають бути вироблені гнучкі принципи їх співіснування.

Список використаної літератури

1. Рубан М. Інституційний розвиток православної церкви на Донеччині 1920-1930 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія "Історія"*, Вип. 2. Частина 2. 2016. С. 127-130.
2. Фесенко А. М. Розвиток обновленського руху в східному регіоні України у 20-х рр. XX ст. *Схід*. 2006. №3. С. 76-82.
3. Майстренко В. Українська автокефальна православна церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926–1930 рр.). *ВХНУ*. 2008. № 816: Історія. Вип. 40. С. 145–159.
4. Войналович В., Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ. 2014. 304 с.
5. Луковенко І.Г. Православні храми Донеччини XVII — початку XX ст.: Довідник. Київ : Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Видавництво Руслана Халікова,. 2021. 354 с.
6. Протоколи № 3, 4, 6–26; 28–56 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 12, 50.
7. Статистичні відомості про діяльність українських православних парафій. (1922 р.). *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 97.
8. Месячные отчеты, организационный план, доклады о работе Донецкого губкома КП(б)У. (30 июля 1921 – август 1922 г.). *ДАДО* (Держ. архів Донецької області). Ф. 76. Оп. 1. Спр. 432. Арк. 106.
9. Никольский В. Православное духовенство Донеччины, репрессированное в 1920-1950-х годах (в документах и материалах). Донецьк: вид-во ДонНУ. 2013. С.24-25.

References

1. Ruban M. (2016) *Institutional development of the Orthodox Church in Donetsk region 1920-1930*. Ternopil. (in Ukr.).
2. Fesenko A. M. (2006) *The development of the renewal movement in the eastern region of Ukraine in the 20s of the 20th century*. Donetsk. (in Ukr.).
3. Maistrenko V. (2008) *The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the history of Slobozhanshchyna and Donbass (1926–1930)*. Kharkiv. (in Ukr.).
4. Voynalovych V., Kochan N. (2014) *The religious factor of ethno-political processes in Donbas: history and modernity*. Kyiv. (in Ukr.).
5. Lukovenko I.H. (2021) *Orthodox churches of Donetsk region of the 17th and early 20th centuries. Handbook*. Kyiv. (in Ukr.).
6. Protocols No. 3, 4, 6–26; 28–56 meeting of the Politburo of the Central Committee of the CP(b)U. (1922 p.). Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Kyiv. (in Russ.).
7. Static information on the activity of Ukrainian Orthodox parishes. (1922). Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Kyiv. (in Ukr.).
8. Monthly reports, organizational plan, reports on the work of the Donetsk Provincial Committee of the CP(b)U. (July 30, 1921 - August 1922). State archive of Donetsk region. Donetsk. (in Russ.).
9. Nikolsky V. (2013) *Orthodox clergy of Donetsk, repressed in 1920-1950s (in documents and materials)*. Donetsk (in Ukr.).

FESENKO Andrii, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of philosophy of the National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”,
e-mail: fanandsv@gmail.com

LUKOVENKO Illia, Associate Professor of the Department of Social Sciences of the Pyotr Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine,
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

THE POSITION OF THE ORTHODOX CHURCH IN THE TERRITORY OF THE DONETSK REGION DURING THE INTERWAR PERIOD

Introduction. *At the beginning of the 21st-century third decade, the Orthodox Church separated from the state, but not isolated from society and its problems, in the solution of which it is called to play a noble and consolidating role. However, it still going through difficult times today: it is divided into several branches, each of which claims the role of the spiritual shepherd of the Ukrainian people. A special page in church history is the tragic 1920s-1930s of the 20th century — the period when the foundations of the Orthodox Church's relations with the Bolshevik Party and Soviet authorities were formed, which were reflected in Ukrainian state-church relationship in the following decades.*

Purpose. *The purpose of the research is a complex-historical analysis of the place of the Orthodox Church in the anti-religious interwar period Soviet government policy on the territory of the Donetsk region.*

Main Results of the research. *The article is devoted to the study of the problem of state-church relations in the 1920s-1930s of the 20th century. The authors analyse and summarize the peculiarities of the campaign for the nationalization of church values, and the Soviet authority's repressive anti-church policy on the territory of the Donetsk region in the interwar period.*

Originality of the research results. *The authors note that the influence of the Orthodox Church on the social and political life of the Donetsk region has not yet been the subject of a special study, and therefore the study of the role of Orthodoxy in the 1920s and 1930s will provide an opportunity to fill the existing factual gaps in the relationship between the state authorities and the Orthodox Church on the territory of Donetsk region.*

Conclusion and proposition of the authors. *Based on the factual material of the study, it can be stated that the Bolshevik government from the first years of being in power on the territory of the Donetsk region, declared its intention to fight for the affirmation of communist political and worldview ideals in society, imposing its own social and spiritual values on the people. For the new government, the Orthodox Church became a political and ideological opponent and, as a result, a political enemy.*

Keywords. *orthodox church, soviet government, repression, anti-church policy, state-church relations.*

Одержано редакцією 31.03.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94 (477) «1941–1945» – 0.58.244
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-120-126

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

ТІТІКА Олена Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ЖИТЛОВОГО ФОНДУ УРСР В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ 1943–1945 рр.

У статті з урахуванням масштабів руйнування і знищення сільського житлового фонду проаналізовано процес його відновлення в період відбудови 1943–1945 рр., визначено проблеми, які мали місце у вирішенні цього завдання, охарактеризовано заходи спрямовані на фінансове, матеріально-технічне та кадрове забезпечення відбудовних робіт, оцінені темпи обсяги проведених робіт та їх результати.

Ключові слова : сільський житловий фонд, відбудова житла, заходи щодо забезпечення відбудови житла, житлові умови, результати відновлення сільського житлового фонду.

Постановка проблеми. Серед важливих проблем історії українського села періоду Другої світової війни особливе місце належить тим, що пов'язані з відбудовою зруйнованої в роки окупації й війни сільської соціально-побутової сфери. У рамках цього процесу зусилля насамперед спрямовувалися на відбудову житла, адже необхідно було створити елементарні житлово-побутові умови для мільйонів сільських мешканців, які або зовсім залишилися без даху над головою, або знайшли притулок у малопридатних для проживання спорудах. У контексті зазначеного актуальним є аналіз здійсненого в республіці в 1943–1945 рр. процесу відбудови сільського житлового фонду й визначення його результатів. Окремі сюжети розглянутої проблеми можуть стати корисними у зв'язку з ліквідацією шкоди завданої сільському житловому фонду російськими агресорами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії є невелика кількість праць, в яких висвітлено означену проблему. У масштабах всієї республіки вона розглядається у монографії О.Г. Перехреста та статті Т. Нагайка, а на регіональному рівні у статті та дисертації Т.В. Терещенко [1]. Однак є нагальна потреба з метою актуалізації означеної проблеми розглянути її з урахуванням нових теоретико-методологічних засад, застосовуваних до вивчення історії України періоду Другої світової війни.

З огляду на зазначене, **метою** заявленої публікації є комплексний аналіз процесу відбудови сільської житлової сфери в Україні в 1943 – 1945 рр. та його результатів. Матеріали дослідження доповнять знання з вітчизняної історії воєнної доби загалом й історії українського села цього періоду зокрема.

Виклад основного матеріалу. У період німецько-радянської війни українське село зазнало масштабного нищення та руйнування житлових будівель. Беззаперечним є те, що головна вина за втрати, завдані житловому фонду українського села, лежить на німецьких загарбниках та їхніх союзниках, які були першоджерелом цього лиха та здійснили величезні нищення і руйнування під час окупації та відступу з території України. Водночас реальністю є й те, що втрати житлового фонду на селі були й з інших причин. Їх спричинили широкомасштабні бойові дії, що двічі вогняною лавою прокотилися територією республіки.

До руйнувань призводили дії радянських партизанів та формувань ОУН і УПА на окупованій території під час їхньої боротьби з ворогом та між собою. Багаточисленними вони були під час польсько-українського військово-політичного протистояння на Волині та у західних областях України, мали місце й у ході внутрішньоукраїнської боротьби між бандерівцями й мельниківцями, бандерівцями й бульбівцями. Вже після визволення території України від нацистських загарбників масові нищення селянських жител відбувалися під час боротьби між загонами УПА і підрозділами радянських каральних органів та військових частин Червоної армії.

Про кількість виміри цієї трагедії українського села свідчить те, що лише окупанти зруйнували 1808 тисяч житлових будівель [2, 157]. Про її якісні виміри певну уяву можна скласти, скориставшись даними обстежень проведених за програмою Українського інституту комунальної гігієни під керівництвом його директора академіка АМН СРСР О.М. Марзєєва влітку 1945 р., згідно яких в селах, які зазнали руйнувань, більше половини жител було зруйновано й збереглося лише 46,8%, унаслідок чого втратили житло сотні тисяч селянських сімей і без даху над головою залишилося декілька мільйонів сільських мешканців [3, 142 – 143].

І перед кожною селянською сім'єю, житло якої було спалено або зруйновано, постало наповнене трагізмом питання, де жити? Куди подітися з малими дітьми, стариками, хворими? Адже їх життя та здоров'я опинилися під загрозою. При цьому полум'я, яке в лічені хвилини позбавило їх даху над головою, у більшості випадків забрало з собою й ті небагаті пожитки, які були в злидінних селянських оселях, і невибагливий одяг та взуття, яких й до цього було обмаль, і ощадливо збережені невеликі запаси продовольства та багато іншого, нажитого роками тяжкою селянською працею. У значній кількості уцілілих селянських сімей вирішення цих питань лягло на плечі жінок.

Матеріали вже названого обстеження показують, як сільське населення, що залишилося без даху, розв'язало питання щодо свого житла. Поселилися в уцілілих будинках шляхом підселення – 40,2%; у збудованих землянках – 38,3%; у тимчасово пристосованих будівлях – 16,3%; невідомо де – 5,2% [3, 143]. Як видно із наведених даних, велика кількість постраждалого сільського населення проживала в землянках, де умови для цього були найбільш несприятливими. Землянки були невеликими за розмірами: загальна площа дорівнювала 14,0–15,0 м²; площа, що припадала на одну проживаючу особу – 3,1 м²; висота середня – 2,2 м, мінімальна – 1,5 м, що в основному становило на одного проживаючого 7 м². Землянки на 1,0–1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення, у 87% із них була підвищена вологість [3, 151].

Поширеним явищем було проживання в одній землянці двох сімей. У таких антисанітарних умовах в землянках селянські сім'ї змушені були проживати роками. У використовуваних для проживання господарських приміщеннях – льохах, хлівах, стайнях, фермах умови проживання були не кращими, а пристосовані приміщення – лазні, клуби, комори та інші не мали елементарних побутових умов. Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначалося на здоров'ї людей, особливо дітей.

То ж при здійсненні невідкладних заходів по відновленню сільської соціально-побутової інфраструктури, розпочатої відразу після визволення від окупантів, зусилля насамперед спрямовувалися на відбудову житла, адже необхідно було створити елементарні житлові умови для постраждалих. Однак на початковому етапі відбудови їх обсяги і темпи були далекими від реальних потреб. Зумовлювалося це низкою факторів: в умовах війни держава не мала можливості здійснити необхідне фінансування відбудовних робіт (у 1943 р. союзний уряд спромігся асигнувати на відбудову житлових будинків та індивідуальне житлове будівництво сільським мешканцям східних областей республіки лише 5 млн руб., а сума, надана для кредитування сільського житлового та господарського будівництва й придбання худоби колгоспниками, становила 10 млн руб.) [4, 368], а в селян потрібних коштів не було; першочергова увага зверталася на відбудову господарсько-виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС; не вистачало будівельних матеріалів, особливо деревини у безлісних регіонах, півночі Литви та залізо-скобельних виробів; обмеженість трудових ресурсів, які могли б бути залучені до відбудови житла. То ж за таких умов ремонт і будівництво нового житла в селах щойно визволених регіонів здійснювалися в основному силами самих постраждалих селян, які змушені були власноруч заготовляти необхідні будівельні матеріали й виконувати більшу частину будівельних робіт. Багатьом селянським родинам, чоловіки з

яких воювали або загинули, це виявилось непосильним завданням. Створювані ж у цей час у колгоспах і радгоспах будівельні бригади були малочисельними й складалися переважно з людей похилого віку, жінок та підлітків, на яких не поширювалася постанова уряду про обов'язкову трудову повинність, та й зайняті вони були в основному на відбудові господарських приміщень та об'єктів громадського призначення. Колгоспи у зв'язку гострою нестачею трудових ресурсів не виділяли на допомогу забудовникам необхідну кількість працівників. До того ж, останні не були зацікавлені брати участь у таких роботах, оскільки за них не нараховувалися трудовні. У багатьох випадках ремонт та будівництво житла проводилися лише завдяки селянській взаємодопомозі – одній із форм соціальної солідарності, що стала основою стратегії виживання сільських мешканців у період війни та важкі повоєнні роки.

Проблеми, що мали місце в справі забезпечення житлом сільських мешканців, змушували владні структури вживати заходи щодо їх розв'язання. 11 жовтня 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили спеціальну постанову «Про надання допомоги лісоматеріалами колгоспам і населенню, що постраждали від німецької окупації, у спорудженні господарських і житлових будівель», якою рекомендували партійним і радянським органам визволених областей України вважати невідкладним завданням організацію відбудови і зведення нових житлових будинків з місцевих будматеріалів та надання допомоги забудовникам [4, 369]. Виконання цих та інших вказівок місцеві органи влади в свою чергу покладали на голів сільрад і колгоспів. Однак останні, зосереджуючись на вирішенні головним чином господарських проблем, не маючи в своєму розпорядженні ні матеріальних ресурсів, ні коштів, ні достатньої кількості робочих рук, були не в змозі належним чином організувати відбудову житлового фонду в підпорядкованих їм селах. У кращому випадку колгоспи сприяли своїм членам у будівництві виділенням лісу на пні, або, в окремих випадках, місцевих будівельних матеріалів і наданням в обмежених обсягах тяглової сили. За таких обставин значна кількість селян, які втратили житло, так і не змогла впродовж 1943 р. його поновити. Подібна ситуація мала місце у визволених регіонах республіки й у 1944 р.

Уявлення про реальний стан з відбудовою житла в українському селі в перший період після його визволення від окупантів можна скласти на основі даних лише в декількох районах однієї області – Кам'янець-Подільської. Так, до кінця 1944 р. на території Ляховецького району з 675 зруйнованих селянських хат було відбудовано 180, Меджибіжського – із 835–240, Кам'янець-Подільського – із 574–145, Славутського – із 330–81, Ярмолинецького – із 260–70, Миньковецького – із 222–102, Солобківського – із 93–31, Ізяславського – із 2725–685, Городківського – із 198–75, Волковинського – із 143–57 [5, 9–20]. Подібна картина була характерною і для інших областей України.

Ціною надзвичайних зусиль протягом 1943–1944 рр. у визволених районах республіки було відновлено та побудовано нових лише 205 060 житлових селянських осель, що становило 34,7% від загальної кількості повністю знищених та зруйнованих до непридатного для проживання стану житлових будівель [4, 151].

Сприятливіші можливості для відбудови сільського житлового фонду склалися після визволення території республіки від окупантів й особливо після закінчення війни. У 1945 р. збільшилося державне фінансування та кредитування з цією метою. Для потреб житлового та господарського будівництва в колгоспах урядом республіки було виділено 1,5 млн м³ деревини [6, 22]. Постановою РНК УРСР від 14 травня 1945 р. обласні контори сільгоспбанку західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей зобов'язувалися видавати кредити строком на 5 років бідняцько-середняцьким господарствам (під 3,5% річних) на відбудову і нове будівництво житлових будинків і господарських будівель у розмірі до 5000 крб. на одне господарство. Загальна сума кредиту на вказані цілі, а також на придбання робочої і продуктивної худоби та сільськогосподарського реманенту, становила 14,5 млн руб. [7, 130–131]. А постановою РНК СРСР від 21 липня 1945 р. сім'ям загиблих на фронті, інвалідам війни, у яких були знищені або зруйновані житлові будинки, а також позичальникам із сімей військовослужбовців рядового та сержантського (старшинського) складу, які одержували допомогу від держави, надавалася відстрочка в погашенні кредиту, взятого на будівництво, капітальний ремонт житла й господарське облаштування переселенців, терміном до 5 років [8].

У справі відбудови сільського житлового фонду певну роль відіграла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих приміщень в колгоспах та культурно-побутових споруд на селі». Зокрема нею визначалося, що будівництво житлових будинків колгоспникам повинно здійснюватися силами і коштом колгоспів з наступною виплатою колгоспниками вартості побудованих будинків шляхом відрахувань з їхнього річного виробітку трудоднів, а для здійснення будівельних робіт належало створити в колгоспах будівельні бригади [9].

Однак перше із названих завдань було декларативним, адже переважна більшість економічно слабких колгоспів, які зникали під тягарем непосильних планів заготівель сільгоспродукції в умовах післявоєнної розрухи в господарствах, не могли повністю взяти на себе будівництво житла для своїх членів. Виняток складали найбільш постраждалі та нужденні сім'ї колгоспників та німецьких інвалідів війни. А в процесі виконання другого вже станом на 1 вересня 1945 р. у 21 050 колгоспах (80% від наявних на цей час) були створені колгоспні будівельні бригади, в яких працювало 177 973 колгоспників [6, 20].

У 1945 р. у регіонах України активізувалася робота зі створення матеріальної бази для потреб сільського будівництва на основі використання місцевої сировини. Згідно з рішенням директивних органів, упродовж року в сільській місцевості здійснювалися заходи по введенню в дію відбудованих та збудованих наново 1500 цегельних, 500 черепичних і 300 вапновипалювальних підприємств, котрі мали виробити 150 млн шт. цегли, 25 млн шт. черепиці й 50 тис. т вапна. Крім того, відновлювалася робота колишніх та організовувалася робота нових колгоспних підприємств і цехів по видобутку каменю, ракушняку, вапняку, гіпсу, мергелю, виробництву шлакоблоків, саману та ін. [6, 21]. На початок весни 1946 р. у селах республіки вже працювало понад 4 тис. будівельно-допоміжних підприємств [10].

У зв'язку з гострою нестачею пічного литва та залізо-скобельних виробів вживалися термінові заходи щодо організації їх виробництва. Так, на підприємствах союзного підпорядкування, розташованих на території республіки, у другому півріччі 1945 р. їх планувалося виробити відповідно 1330 т і 1763 тис. шт., а на підприємствах Наркомату місцевої промисловості, Укооппромади й Укоопінради лише в третьому кварталі року 650 т пічного литва й на 700 тис. крб. скобельних виробів [6, 24].

У республіці було розгорнуто роботу з підготовки кадрів для сільського будівництва. За короткий строк було підготовлено кілька тисяч бригадирів і майстрів колгоспних будівельних бригад, організовані в усіх районах республіки численні короткотермінові курси будівельників. Загалом же і в 1945 р. відбудова сільського житлового фонду відбувалася в складних умовах. Як і в попередні роки, для цього гостро не вистачало коштів, будівельних матеріалів, робочих рук, не всі створені колгоспні будівельні бригади були укомплектовані кваліфікованими робітниками, багато з них були малочисельними, використовувалися на будівництві та ремонті господарських та інших об'єктів. То ж, як і раніше, відновлення селянами втраченого житла залишалося здебільшого їхньою особистою справою зі сподіваннями на взаємодопомогу односельчан.

Та все ж, хоча й з величезними труднощами, процес відбудови та нового будівництва сільських жител набирав все більшого розмаху. Важливим чинником, який позитивно позначався на процесі відбудови сільського житлового фонду було те, що до нього залучалися демобілізовані після війни фронтовики. Упродовж 1945 р. було відновлено й побудовано ще 155 840 житлових будинків, унаслідок чого загальна кількість відновленого сільського житлового фонду досягла 61,1% від кількості повністю знищеного й зруйнованого до нежитлого стану за роки війни та окупації [4, 151]. Загальний обсяг введеної в республіці в користування житлової площі колгоспами, колгоспниками, сільською інтелігенцією та іншими групами сільського населення за період з 1 липня 1941 р. до кінця 1945 р. становив 9478 тис. м² [11, 401]. Досягнуте дозволило до певної міри зменшити гостроту житлової проблеми, однак радикально поліпшити житлово-побутові умови сільських мешканців, які залишилися без даху над головою, не вдалося. Величезна кількість селян продовжувала проживати в землянках та інших непристосованих приміщеннях. Часто землянки, залишені селянами, яким вдалося збудувати хати, заселялися іншими безхатченками, а також з'являлися нові землянки, котрі будували на згарищах своїх осель люди, що поверталися в рідні села з фронту, полону, госпіталів, евакуації. Станом на кінець 1945 р. ще 179 573 сім'ї

сільських мешканців не мали власного житла, з яких 61 836 сімей проживали в землянках і 117 674 – на чужій площі. Принагідно зазначимо, що житловий фонд у сільських місцевостях був в основному відновлений лише в 1948 році, тобто через 5 років після початку визволення території України від окупантів і через 3 роки після закінчення війни [4, 151].

Ведучи мову про стан справ з відновленням сільського житлового фонду, необхідно звернути увагу на його низьку якість. Переважна більшість побудованих у цей час житлових будівель мали примітивне планування, складалися з сіней, комори та однокамерного жилого приміщення розміром 20–30 м², значну частину якого займала піч, з низькою стелею, глиняною або земляною долівкою. Нерідко поряд з житловим приміщенням частину будівлі займав хлів для худоби. Для спорудження стін у різних регіонах використовувалися наявні там місцеві матеріали: деревина, цегла, камінь, ракушняк, очерет, глина. Зокрема у безлісих районах вони робилися з саману або глиняно-хмизові, переважно без фундаменту, з невеликими вікнами, дах покривався очеретом або соломою. Нерідко за відсутності скла вікна вцілілих та новозбудованих осель були забиті дошками або затуплені соломою, очеретом чи ганчір'ям. У багатьох селах гнітючу картину убогого житла доповнювала майже повна відсутність на садибах селян дерев, які були зрізані та використані для опалення у роки війни.

Висновки. Викладене вище дозволяє констатувати, що відновлення зруйнованого під час окупації й війни житлового фонду українського села розпочалося відразу ж із звільненням регіонів республіки від загарбників. Однак обсяги і темпи вирішення цього складного завдання на початковому етапі були далекими від реальних потреб. Це зумовлювалося відсутністю у селян необхідних коштів, неспроможністю держави в умовах війни здійснити необхідне фінансування та матеріально-технічне забезпечення відбудовних робіт, нестачею будівельних матеріалів, обмеженістю трудових ресурсів. За таких умов ремонт і будівництво нового житла здійснювалися в основному силами самих селян та завдяки селянській взаємодопомозі. Ціною надзвичайних зусиль упродовж 1943 – 1944 рр. вдалося відновити лише третину зруйнованих осель. Після визволення території республіки, й особливо після закінчення війни, завдяки вжитим союзними і республіканськими органами влади заходів щодо збільшення фінансування на потреби відбудови сільського житлового фонду, організації виробництва будівельних матеріалів, створення в селах спеціальних будівельних бригад, а також залучення демобілізованих фронтовиків обсяги і темпи вирішення проблеми значно зросли, що дозволило до кінця 1945 р. поновити понад 61 відсотка зруйнованого житла. У результаті вдалося певною мірою зменшити гостроту житлової проблеми, однак радикально поліпшити житлові умови сільських мешканців не вдалося, оскільки тисячі селянських сімей не мали власного житла і продовжували проживати в землянках та інших пристосованих приміщеннях, та й відбудоване житло було низької якості.

Список використаної літератури

1. Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.; Нагайко Т. Сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України в період 1943 – 1945 рр. *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 353–370; Терещенко Т. До питання про відновлення житлового фонду у селах Центральної України. *Соборність України: історична спадщина і виклики часу* / НАН України, Ін-т історії України. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 3. С. 445–452; Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.) : дис.... канд. іст. наук. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. 2007. 249 с.
2. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. В 3-х т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой отечественной войны (1944 – 1945) / Авт. кол.: Н. А. Буцько, Н. М. Власов, П. И. Денисенко и др. 461 с.
3. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача. Киев : Здоровье, 1965. 175 с.
4. Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-338. Оп. 14. Спр. 1. Арк. 9 – 26.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1847. 48 арк.
7. Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. Київ : Політвидав України, 1945. № 4–5 С. 130 – 131.
8. Известия. 1945. 23 липня.
9. Правда України. 1945. 8 травня.
10. Правда України. 1946. 27 квітня.
11. Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. / Кер. авт. кол. Д. А. Вертніков, упор. В. В. Семченко, О. Є. Пенто. Київ: Політвидав України, 1974. 884 с.

References

1. Perekhrest, O. (2011). Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation. Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Cherkasy. (in Ukr.); Nagayko T. (2004). Rural housing construction and living conditions of the rural population of Ukraine in the period 1943 – 1945. Ukrainian historical collection. 7, 353-370. Kyiv. (in Ukr.); Tereshchenko T. (2005). To the issue of restoration of the housing stock in the villages of Central Ukraine. The Church of Ukraine: historical heritage and challenges of time / NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. 3, 445-452. Pereyaslav-Khmelnytskyi (in Ukr.); Tereshchenko T. (2007). Social and household sphere of the villages of the central regions of Ukraine during the period of reconstruction (1943 – 1950). Candidate's thesis. Cherkasy National University named after B. Khmelnytsky. Cherkasy. (in Ukr.)
2. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945], vol. Soviet Ukraine in the final period of the Great Patriotic War (1944-1945). Kyiv. (in Russian)
3. Marzeev A. (1965) Notes of a sanitary doctor. Kyiv. (in Russian)
4. Perekhrest, O. (2011). Ukrainian village in 1941 – 1945: economic and social situation. Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Cherkasy. (in Ukr.)
5. State archive of Khmelnytskyi region. Fund R-338, Inventory 14, File 1 (in Ukr.)
6. Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 1, Inventory 23, File 1847 (in Ukr.)
7. Collection of decrees and orders of the Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. 1945. 4-5, 130-131. Kyiv. (in Ukr.)
8. Izvestia 1945. July 23.
9. The truth of Ukraine. 1945. May 8.
10. The truth of Ukraine. 1946. April 27.
11. The national economy of the Ukrainian SSR in 1973 (1974), 884. Kyiv. (in Ukr.)

PEREKHREST Olexander, Doctor of history, Professor, Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail : kaf.vsesvit@ukr.net,

TITIKA Olena, candidate of Historical Sciences, associate Professor of the
Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy,
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

RESTORATION OF THE RURAL HOUSING FUND IN UKRAINIAN SSR IN THE PERIOD OF RECONSTRUCTION 1943-1945

Abstract. Introduction. One of the important problems of the history of the Ukrainian village during the Second World War is the problem of rebuilding its residential sphere, which was destroyed during the Nazi occupation and the war. The importance of solving this problem was determined by the need to provide housing for millions of rural residents who lost it. In view of the above-mentioned reproduction of large-scale measures implemented in the republic aimed at revitalizing the rural housing stock, a comprehensive analysis is required.

Purpose. In view of the above, the author aims to analyze the process of reconstruction of the rural residential sphere in 1943-1945 and its results.

Results. The large-scale destruction and destruction of the housing stock in the Ukrainian countryside during the Nazi occupation and during the war, as a result of which millions of villagers were left homeless and forced to live in unfit buildings, led to the beginning of immediate measures for its reconstruction immediately after the liberation from the occupiers. However, at the initial stage, the volumes and pace of solving this complex task were far from real needs due to the fact that the peasants did not have the necessary funds for this, and the state, in the conditions of the ongoing war, did not have the opportunity to provide the necessary financing and logistical support for reconstruction works, limited labor resources that could be involved in housing reconstruction.

Also, under such conditions, the repair and construction of new housing in the villages of the newly liberated regions was carried out mainly by the forces of the affected villagers themselves, who were forced to procure the necessary building materials and perform most of the construction work themselves. For many peasant families, whose men fought or died, this turned out to be an overwhelming task. In many cases, the repair and construction of housing was carried out only thanks to peasant mutual aid. Under such circumstances, a significant number of peasants who lost rye were unable to renew it during 1943. At the cost of extraordinary efforts during 1943-1944, only 205,060 residential peasant settlements were restored and built in the liberated areas of the republic, which was 34.7% of the total number of residential buildings destroyed and destroyed to the point of being uninhabitable.

More favorable opportunities for the reconstruction of the rural housing stock arose after the liberation of the territory of the republic from the occupiers, and especially after the end of the war. In accordance with the decisions of the Union and republican authorities, state financing and lending for the needs of rural housing construction increased, work on creating a material base for it based on the use of local raw materials, organizing the production of furnace cast iron and iron and hardware products was intensified, construction teams were created in collective farms, which were used in the construction and repair of residential facilities. An important factor that had a positive effect on the reconstruction of the rural housing stock was the fact that the front-line soldiers demobilized after the end of the war were involved in it. In general, even in 1945, the reconstruction of the rural housing stock took place in difficult conditions. As in previous years, there were not enough funds, building materials, and labor for this, the vast majority of economically weak collective farms, which were languishing under the burden of overwhelming plans for harvesting agricultural products in the conditions after the occupation devastation in the farms, could not fully undertake the construction of housing for their members. The exception was the most affected and needy families of collective farm workers and infirm war invalids. And yet, albeit with enormous difficulties, the process of rebuilding and building new villages was gaining momentum. During 1945, another 155,840 residential buildings were restored and built, as a result of which the total number of restored rural housing stock reached 61.1% of the number completely destroyed and destroyed to an uninhabitable state during the years of war and occupation. What was achieved made it possible to reduce the severity of the housing problem to a certain extent, but it was not possible to radically improve the living conditions of the villagers, a huge number of villagers continued to live in dugouts and other unsuitable premises. As of the end of 1945, 179,573 families of rural residents did not have their own housing, of which 61,836 families lived in dugouts and 177, 674 - on someone else's square. The housing stock in rural areas of the republic was mostly restored only in 1948, but most of it was of low quality.

Originality. *The scientific novelty of the research lies in the fact that the materials presented in it, in the context of the stated goal, complement the national historiography of the period of the Second World War in general, and the historiography of the Ukrainian peasantry of this period in particular.*

Conclusion. *The above allows us to state that immediately after the liberation from the occupiers, the work on the reconstruction of the destroyed rural housing stock began, but at its initial stage, due to the lack of funds for the villagers and the inability of the state to provide the necessary financing and material and technical support and limited labor resources, the pace and scope of the solution this complex task did not meet real needs. During 1943-1944, with the incredible efforts of the peasants themselves, with peasant mutual aid, it was possible to restore only a third of the destroyed settlements. After the complete liberation of the territory of the republic, and especially after the end of the war, thanks to the measures taken by the allied and republican authorities to increase funding and organization of material and technical support, as well as the involvement of demobilized front-line soldiers, the process of rebuilding housing in the village intensified, as a result of which by the end of 1945 the volumes of the restored housing stock already amounted to almost two-thirds of the total number of destroyed ones. This made it possible to reduce the severity of the housing problem to some extent, but it was not possible to radically improve the living conditions of the villagers, since thousands of peasant families did not have their own housing and continued to live in dugouts and other adapted premises, and the majority of the rebuilt housing was of low quality.*

Keywords: *rural housing stock, housing reconstruction, measures to ensure housing reconstruction, housing conditions, results of rural housing stock restoration.*

Одержано редакцією 16.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94:351.853/.855-049.65(477.46)''1950/1980''(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-127-133

АНТОНЮК Софія Леонтіївна,
аспірантка кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки Черкаського
національного університету
ім. Богдана Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6009-2689>,
e-mail: sofileon@ukr.net

ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ЧЕРКАЩИНІ (1950-1980 рр.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено спроби реалізації пам'яткоохоронних та історико-культурних програм на Черкащині в 1950-х – 1980-х рр. З'ясовано, що певні кроки в площині системного розв'язування проблем охорони пам'яток історії і культури простежуються з 1950-х років, коли на різних рівнях приймалися рішення, які стосувалися як історико-культурних комплексів, так й окремих найбільш важливих пам'яток. Прослідковано, що така практика набувала поширення, насамперед, при підготовці довгострокових і масштабних пам'яткоохоронних заходів в основному у зв'язку із вшануванням видатних людей і подій та відзначенням ювілейних дат. Показано, що активну участь у збереженні пам'яток історико-культурної спадщини на Черкащині брало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Акцентовано увагу на тому, що ключові кроки в популяризації пам'яток історії та культури, системних заходах щодо увічнення важливих подій та шанування історичних постатей здійснювались з позицій тогочасної ідеології. Доведено, що розвиток пам'яткоохоронної роботи на Черкащині в 1950-1980 рр. носив суперечливий характер: з одного боку здійснювалася значна за обсягом робота щодо охорони і збереження пам'яток радянського часу, з іншого – поза увагою залишалось багато історико-культурних пам'яток, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу, іншими ідеологічно несприйнятними подіями вітчизняної історії.

Ключові слова: Черкащина, історико-культурна спадщина, пам'ятка історії та культури, історико-меморіальний об'єкт, пам'яткоохоронна діяльність, історико-культурна програма.

Постановка проблеми. Черкащина є осередком концентрації пам'яток історико-культурної спадщини, нетлінних свідчень подій та процесів, які мали вплив на хід не тільки української, а й загальноєвропейської та світової історії. Збереження історико-культурної спадщини регіону є важливою складовою відродження національної та історико-культурної самоідентифікації українського соціуму. Вивчення історичних аспектів розв'язання питання охорони і збереження пам'яток історії та культури сприяє більш повному усвідомленню важливості внеску в теорію та практику цієї роботи державників та сподвижників радянської доби попри тогочасний ідеологічний та політичний тиск.

Історіографія питання. Питання охорони й збереження вітчизняної історико-культурної спадщини як важливої складової відродження національної та культурної ідентичності українського народу привертало і надалі привертають увагу науковців. В основному увага дослідників сконцентрована на аналізі становища й розвитку пам'яткоохоронної, заповідної, музейної, краєзнавчої та туристичної справи в загальноукраїнському контексті, торкаючись вивчення регіонального перебігу цих процесів лише опосередковано. Все ж дослідницький інтерес викликають, зокрема, напрацювання В. Акуленка, С. Заремби, В. Піскуп [1]. Певний пласт ґрунтовних наукових розвідок стосується безпосередньо питань становища в сфері збереження історико-культурної спадщини на Черкащині. Цікавими для дослідження стали

наукові розвідки В. Мельниченка, О. Мельниченко, М. Поставничої та ін. [2]. Проте все ж маємо констатувати, що аналіз історичного дискурсу щодо вирішення питань охорони пам'яток історії та культури на Черкащині ще не був окремим предметом наукового пошуку у вітчизняному історіописанні, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Мета статті полягає у висвітленні змісту вирішення питань охорони пам'яток історії та культури на Черкащині та аналізі спроб реалізації пам'яткоохоронних та історико-культурних програм в області протягом 1950-1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Спроби системного розв'язування проблем охорони пам'яток історії і культури простежуються з 1950-х років, коли на різних рівнях приймалися рішення, які стосувалися як історико-культурних комплексів, так й окремих найбільш важливих пам'яток. Така практика набувала поширення, насамперед, при підготовці довгострокових і масштабних пам'яткоохоронних заходів, як правило, у зв'язку із вшануванням видатних людей та подій і відзначенням ювілейних дат. Одним з перших програмних документів такого спрямування стала прийнята 18 липня 1950 р. постанова Ради Міністрів УРСР «Про благоустрій Канівського державного музею-заповідника «Могила Т. Шевченка» [3, 423-424]. На її виконання в листопаді того ж року було затверджено конкретні заходи з кошторисом на роботи по впорядкуванню території заповідника.

Питання благоустрою і підтримання належного стану шевченківських місць та спорудження меморіальних об'єктів на Черкащині і надалі посідали провідне місце в пам'яткоохоронних заходах, що розроблялися як на загальнодержавному, так і на обласному рівні. Ця робота поживалася і нерідко велася в авральному порядку напередодні святкування шевченківських дат, на які прибувало багато делегацій, в тому числі і зарубіжних.

Зокрема, значний обсяг пам'яткоохоронних, будівельних та опоряджувальних робіт було виконано у 1961 р. до 100-річчя від дня смерті Т. Шевченка і у 1964 р. до 150-річчя від дня його народження. Ці дати широко відзначалися на республіканському і союзному рівнях, а ім'я Тараса Шевченка було внесено до календаря ЮНЕСКО «Ювілеї великих людей і подій на 1964 рік» [4, 398-399].

Відсутність в населених пунктах області інфраструктури, необхідної для прийому значної кількості гостей та туристів, змушувала спрямовувати зусилля на будівництво доріг, благоустрій та виконання інших робіт не пам'яткоохоронного профілю. У 1961 р. і 1964 р. в Каневі, Моринцях, Шевченковому і Будищах, окрім меморіальних, було споруджено чимало соціально-побутових об'єктів – магазинів, їдалень, готелів. За рівнем забудови і благоустрою Моринці у 1970 р. було визнано одним з найкращих сільських населених пунктів СРСР [4, 2].

Активну участь у вшануванні на Черкащині пам'яті Т. Шевченка брало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), правління якого у 1978 р. внесло конкретні пропозиції щодо цього. Зокрема, пропонувалося провести реставрацію пам'ятника Т. Шевченку на його могилі, замінити скульптуру Кобзаря біля будинку культури у с. Шевченкове та пам'ятник у м. Звенигородка, встановити нові пам'ятні знаки про перебування Т. Шевченка в Чигирині, Шполі, Вільшані, Лисянці, Корсунь-Шевченківському та інших населених пунктах Черкащини. Пропонувалися також провести заходи щодо реконструкції та благоустрою території на Тарасовій горі у Каневі, спорудження об'єктів соціально-культурного призначення у місцях, пов'язаних з життям та діяльністю Т. Шевченка [4, 81-86].

З метою поліпшення благоустрою могили Т. Шевченка у Каневі Рада Міністрів УРСР 14 листопада 1978 р. прийняла постанову, за якою до цієї роботи залучалися міністерства і відомства, творчі спілки та громадські організації. За їх участю у 1980-1981 рр. було здійснено впорядкування території, відремонтовано приміщення музею. Всього було виконано різнопланових робіт на суму близько 850 тис. руб.

Характер довгострокової масштабної програми мало створення у 1968-1974 рр. меморіального комплексу на честь перемоги радянських військ у Корсунь-Шевченківській

операції, що відбулася на території Черкащини у січні – лютому 1944 р. Об'єкти, які входили до меморіалу, споруджувалися відповідно до постанови, яка була прийнята на підтримку звернення Черкаського обкому КПУ та виконкому обласної ради депутатів трудящих про увічнення героїзму воїнів у Корсунь-Шевченківській операції.

У реалізації заходів по створенню меморіалу умовно можна виділити два етапи: перший (1968-1969 рр.), під час якого було встановлено 22 монументи, обеліски та пам'ятні знаки, урочисто відкриті 16 лютого 1969 р., до 25-річчя завершення операції; та другий (1973-1974 рр.) – встановлено 7 монументів, обелісків та пам'ятних знаків, які були відкриті 16 лютого 1974 р. до наступної ювілейної дати – 30-річчя завершення операції [5, 33].

Визначаючи місця для встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків, автори проекту спільно з працівниками музею історії Корсунь-Шевченківської битви запропонували два кільця меморіалу, які мали уособлювати подвиги воїнів Червоної Армії в боях на внутрішньому і зовнішньому фронтах при розгромі угруповання нацистських військ. Всі об'єкти були прив'язані до місцевості з урахуванням пішохідних та автобусних екскурсій.

Одночасно з розробкою проекту та підготовчими роботами обласна, міські та районні організації УТОПК проводили збір коштів на створення меморіалу. У його будівництві взяли участь багато промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ та навчальних закладів [6, 4-17].

Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс отримав високу оцінку учасників операції та громадськості і у поєднанні з музейними експозиціями став важливим об'єктом військово-патріотичного виховання. У 1970 – 1980 рр. його щорічно відвідувало понад 100 тисяч екскурсантів із тодішніх союзних республік СРСР і зарубіжних країн. Для утримання пам'ятників і пам'ятних знаків комплексу у належному стані позитивне значення мало шефство над ними трудових колективів і навчальних закладів. Разом з тим, на прикладі створення Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу досить виразно проявився такий характерний для радянського періоду підхід у реалізації масштабних пам'яткоохоронних проектів як жорстка прив'язка термінів виконання робіт до визначних дат, що в більшості випадків позначалося на їх якості.

Важливу групу історико-культурних пам'яток, які в досліджуваному періоді потребували особливої уваги, складали пам'ятки, пов'язані з державотворчими процесами та національно-визвольною боротьбою українського народу середини XVII ст. і наступних періодів, більшість з яких зосереджувалася в Чигиринському районі. Ще у 1927 р. ці місця Черкаською окружною комісією з охорони пам'ятників були рекомендовані для туристичних маршрутів. Зокрема, в одному з маршрутів виділено «місцевий матеріал освітнього значення й пам'ятники культури й природи: Чигиринські війни XVIII ст. (Бужин – Чигирин), Чигирин – столиця гетьманська у XVIII ст. й історичні події тих часів (Чигиринське Замковище, Руїни Замковища й старі козачі могили з кам'яними хрестами під горою), Суботів – Версаль українських гетьманів, Суботівська Іллінська церква – місце поховання Богдана Хмельницького, «Великий острів» на Тясмині – стоянка доісторичної культури, Медведівський монастир (колишній), Ляшська могила, Мотренський монастир» [7, 64].

Однак перехід від епізодичної популяризації цих пам'яток до відносно системних заходів щодо увічнення подій та історичних постатей національно-визвольної боротьби починається лише у 1950-х роках і, зрозуміло, здійснюється з позицій тодішньої ідеології. Так, у 1954 р. до «300-річчя возз'єднання України з Росією» у Чигирині на честь цієї дати було встановлено пам'ятний знак. Тоді ж у с. Суботів було відкрито пам'ятник Богдану Хмельницькому, встановлено пам'ятний знак на місці його резиденції у Чигирині. У цьому ж селі споруджено й пам'ятник «Три криниці», який мав символізувати дружбу українського, російського і білоруського народів у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. У 1967 р. в дні декади російської літератури і мистецтва на Богдановій горі у Чигирині відкрито

пам'ятник Богдану Хмельницькому як складову частину монументальної композиції на честь «українсько-російської дружби» [8, 581-582].

Щодо інших пам'яток та історичних місць, пов'язаних з історією козацтва та національно-визвольної боротьби українського народу, то вони залишалися поза увагою.

Наступний сплеск активності щодо увічнення подій цього періоду на Черкащині припадає на кінець 1960-х рр. і приурочується до ювілейної дати – 200-річчя повстання Коліївщини. Ініціатором відзначення ювілею цієї події виступило правління УТОПК, яке 28 вересня 1967 р. прийняло постанову з цього питання. Нею, окрім підготовки і проведення наукових і просвітницьких заходів, передбачалося внесення пропозицій ЦК КПУ і Раді Міністрів УРСР щодо відзначення 200-річчя Коліївщини на загальнодержавному рівні [9, 99-102]. У 1968 р. під час відзначення 200-річчя Коліївщини у Чигиринському районі, на території якого у 1768 р. спалахнуло це повстання, було встановлено 10 пам'ятних знаків. Зокрема, у місцях формування гайдамацьких загонів та їх бойових дій, на могилах Йосипа Шелеста та інших полеглих повстанців [8, 582].

На початку 1970-х рр., коли в Україні за підтримки тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста склалася атмосфера розуміння проблем національно-культурного відродження, керівництво Черкаської області робить спроби комплексного вирішення проблем охорони та збереження пам'яток Чигиринщини. У квітні 1971 р. керівники області у листі до ЦК КПУ просили, «враховуючи загальнодержавну цінність пам'ятних місць Чигиринщини як національних святинь українського народу», розглянути питання про їх увічнення. Зокрема, у листі пропонувалося «відтворити вигляд Чигирини і його фортеці як типового стародавнього міста, реконструювати гетьманську резиденцію, створити панораму спільної оборони міста українськими козаками і російськими солдатами». В Холодному Яру на базі Мотронинського монастиря пропонувалося створити музей гайдамацького руху [9, 264]. Однак, у зв'язку зі зміщенням з посади П. Шелеста та розв'язанням нової кампанії боротьби з «українським націоналізмом», ці та інші пропозиції керівництва Черкаської області залишилися без уваги. А питання впорядкування історичних місць Чигиринщини, як і раніше, вирішувалися на місцевому рівні.

Не увінчалася успіхом і наступна спроба Черкаського обкому КПУ привернути увагу партійного керівництва республіки до вирішення пам'яткоохоронних проблем Чигиринщини. У червні 1978 р. перший секретар Черкаського обкому КПУ І. Лутак у листі на адресу ЦК КПУ зазначав, що «назріла потреба провести значні роботи з благоустрою Замкової гори в Чигирині, замінити у місті пам'ятні знаки, присвячені подіям визвольної боротьби 1648-1654 рр., пов'язані з перебуванням тут Б. Хмельницького, Т. Шевченка, ... завершити реставрацію Іллінської церкви – усипальниці Б. Хмельницького в с. Суботів, яку вже понад 8 років здійснюють науково-реставраційні майстерні Держбуду УРСР» [9, 366]. Але й цього разу на пропозиції і клопотання обласних інстанцій не було позитивного реагування.

В 1970-х рр. до пам'яткоохоронних заходів на Черкащині починають включатися роботи, які передбачали реставрацію та реконструкцію історико-меморіальних об'єктів. Прикладом застосування на практиці методу реставраційної реконструкції може бути натурне відтворення садиби в селі Моринці, де народився Т. Шевченко, та хати в селі Шевченкове, де пройшли його дитячі роки [10, 89].

Як і в інших випадках, роботи з реставрації та реконструкції цих об'єктів зводилися і супроводжувалися міжвідомчою та бюрократичною тяганиною. Ще в лютому 1971 р. президія правління УТОПК прийняла рішення про реконструкцію садиби Т. Шевченка в селі Моринці за кошти товариства. Але Міністерство культури УРСР не підтримало пропозицію, мотивуючи це відсутністю плану чи малюнка садиби [11, 90-95].

Тільки у 1978 р. постановою уряду організацію та виконання робіт в Моринцях, а також в Шевченковому, було доручено забезпечити УТОПІК, президія якого 27 грудня того ж року прийняла рішення про виділення на це коштів на 1980 – 1983 рр. в сумі 30 тис. крб., а виконання робіт покладалося на спеціалізовані науково-реставраційні майстерні товариства [12, 67]. Однак пройшов рік, а Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) навіть не спромігся видати архітектурно-планувальне завдання по відтворенню об'єктів в Моринцях і Шевченковому [13, 6]. Роботи з реставрації і реконструкції меморіальних об'єктів на батьківщині Т. Шевченка велись повільно, а в 1982 р., як зазначалося у листі Черкаського облвиконкому до Ради Міністрів УРСР, «з невідомих причин правління Республіканського УТОПІК відмовилось від укладання договору і розпочаті роботи припинило...» [14, 122-124].

Та все ж таки відтворення родових місць Т. Шевченка було завершено. Цьому передували ґрунтовні історико-бібліографічні та архівні дослідження. З цією метою автори проекту Ю. Хохол та З. Гудченко звернулися до зразків традиційного народного зодчества Черкащини, вивчили особливості селянського житла ХІХ ст., конструктивно-технічні та архітектурно-художні прийоми його будівництва. На основі цього була реконструйована садиба і хата Я. Бойка (діда Т. Шевченка по матері) у Моринцях та хата в Шевченковому [10, 90-93].

У 1989 р. експедиціями Інституту археології АН УРСР розпочато комплексні дослідження пам'яток, пов'язаних із життям та державотворчою діяльністю Б. Хмельницького у с. Суботів Чигиринського району. Ця робота набула комплексного характеру вже у роки української незалежності.

Висновки. Таким чином, діяльність у сфері охорони і збереження пам'яток історії та культури протягом 1950-1980 рр. носила суперечливий характер: з одного боку здійснювалася значна за обсягом робота щодо охорони і збереження пам'яток радянського часу, з іншого – поза увагою залишалося багато історико-культурних пам'яток, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу, іншими ідеологічно несприйнятними подіями вітчизняної історії. Проявом нігілістичного ставлення до культурних цінностей було зняття з обліку значної кількості культових приміщень. Позитивний вплив на організацію пам'яткоохоронної роботи справило утворення обласної організації УТОПІК, що дало змогу поєднати державні і громадські форми охорони пам'яток.

Список використаної літератури

1. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990 рр.). Київ : Вища школа, 1991. 276 с.
2. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ : Аратта, 2002. 204 с.
3. Заремба С. З. УТОПІК. Історичний нарис. Київ : Логос, 1998. 244 с.
4. Піскун В. М. Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х – початок 90-х років ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1995. 204 с.
5. Мельниченко В. М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. Черкаси : Вертикаль, 2010. 191 с.
6. Мельниченко О. В. Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2007. 225 с.
7. Поставнича М. В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-х – 90-х роках ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Харків, 2002. 18 с.
8. Тарас Шевченко: документи і матеріали (1814-1963). Київ : Держполітвидав України, 1963. 566 с.
9. Шевченківський словник: в 2 т. Київ : УРЕ, 1978. Т. 2. 412 с.
10. Меморіал Корсунь-Шевченківський. *Малий енциклопедичний словник Корсунщини*: в 2 т. / відп. ред. Степенькіна П. Я. Корсунь-Шевченківський, 2003. Т. 2. 335 с.
11. Борщ М. І. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс. *Пам'ятники України*. 1974. № 1. С. 4–17.
12. Протоколи засідань окрплану № 10, № 11 (29.03. 1925 р. – 19.05. 1926 р.). ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 69.

13. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник / гл. ред. П. Т. Тронько. Київ : Наукова думка, 1987. 736 с.
14. Збережемо твою славу. *Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст.* Збірник документів і матеріалів. Київ : Рідний край, 1997. 474 с.
15. Прибега Л. В. Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній праці України. *Праці Центру пам'яткознавства НАН України*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 84–93.
16. Переписка з ЦК Компартії України, Радою міністрів УРСР про створення нових музеїв, про стан і організацію роботи музеїв республіки. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 19. Спр. 36. Арк. 153.
17. Листи та інформації правління товариства в ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР про актуальні питання дослідження, охорони, пропаганди пам'яток історії та культури (3.01. – 20.12. 1979 р.). ЦДАВО України. Ф. 4760. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 67.
18. Звіт Черкаського обкому Компартії України про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» від 23 жовтня 1979 р. ДАЧО. Ф. П-4619. Оп. 26. Спр. 92. Арк. 104.
19. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про спорудження пам'яток історії та культури в Українській РСР (4.01. – 28.12. 1982 р.). ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 6049. Арк. 122–124.

References

1. Akulenko V.I. (1991). Protection of cultural monuments in Ukraine (1917-1990). Kyiv: Higher School [in Ukrainian].
2. Zaremba S.Z. (2002). Essays on the history of Ukrainian monument studies. Kyiv: Aratta. [in Ukrainian].
3. Zaremba S.Z. (1998). UTOPIK. Historical essay. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].
4. Piskun V.M. (1995). Problems of protection and use of cultural heritage in Ukraine (mid-70s – early 90s of the 20th century). Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Melnychenko V.M. (2010). Local history of Cherkasy: pages of history. Cherkasy: Vertical. [in Ukrainian].
6. Melnychenko O.V. (2007). Museum affairs and monument protection work in Cherkasy region in the second half of the 20th – at the beginning of the 21st century. Candidate's thesis. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Postavnycha M.V. (2002). Development of historical local studies in Cherkasy region in the 1950s - 1990s. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Taras Shevchenko: documents and materials (1814-1963). (1963). Kyiv: Derzhpolitvydav of Ukraine. [in Ukrainian].
9. Shevchenko dictionary: in 2 vols. (1978). Kyiv: URE. 2. [in Ukrainian].
10. Korsun-Shevchenkivsky Memorial. Small encyclopedic dictionary of Korsun region: in 2 volumes. (2003). resp. ed. Stepenkina P.Ya. Korsun-Shevchenkivskiy. T. 2. 335 [in Ukrainian].
11. Borscht M.I. (1974). Korsun-Shevchenkiv memorial complex. Monuments of Ukraine. 1. [in Ukrainian].
12. Minutes of meetings of okrplan. No. 10, No. 11 (March 29, 1925 - May 19, 1926). DACHO. F. R-65. Op. 1. Ref. 33. 69 sheets. [in Ukrainian].
13. Monuments of the history and culture of the Ukrainian SSR. Directory directory. (1987). Ch. ed. P.T. Tronko. Kyiv: Naukova dumka. 736. [in Ukrainian].
14. Let's keep that glory. Public movement for the perpetuation of the history of the Ukrainian Cossacks in the second half of the 1950s – 1980s of the 20th century. Collection of documents and materials. (1997). Kyiv: Native region. 474 [in Ukrainian].
15. Prybieha L.V. (1993). Restoration reconstructions in monument protection work of Ukraine. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva NAN Ukrainy [Proceedings of the Center for Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]*. Kyiv. 2. 84-93. [in Ukrainian].
16. Correspondence with the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the Council of Ministers of the Ukrainian SSR about the creation of new museums, about the state and organization of the republic's museums. TsDAVO of Ukraine. F. 5116. Op. 19. Case 36. 153 sheets. [in Ukrainian].
17. Letters and information from the board of the society to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on current issues of research, protection, and promotion of monuments of history and culture (January 3 – December 20, 1979). TsDAVO of Ukraine. F. 4760. Op. 1. Ref. 286. Ark. 67. [in Ukrainian].

18. Report of the Cherkasy Regional Committee of the Communist Party of Ukraine on the implementation of the resolution of the Central Committee of the CPSU "On further improvement of ideological, political and educational work" dated October 23, 1979. DACHO. F. P-4619. Op. 26. Case 92. 104 sheets. [in Ukrainian].
19. Correspondence with union, republican and regional organizations about the construction of historical and cultural monuments in the Ukrainian SSR (January 4 – December 28, 1982). TsDAVO of Ukraine. F. 2. Op. 14. Case 6049. Ark. 122-124. [in Ukrainian].

ANTONIUK Sofia, graduate student of the department of archeology and special branches of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: sofileon@ukr.net

RESOLUTION OF ISSUES OF PROTECTION OF MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE IN CHERKASY REGION (1950-1980): HISTORICAL ASPECT

Introduction. Cherkasy region is a center of concentration of monuments of historical and cultural heritage, imperishable evidence of events and processes that had an impact on the course of not only Ukrainian, but also European and world history. Preservation of the historical and cultural heritage of the region is an important component of the revival of the national and historical and cultural self-identification of the Ukrainian society. The study of historical aspects of solving the issue of protection and preservation of historical and cultural monuments contributes to a more complete awareness of the importance of the contribution to the theory and practice of this work by statesmen and associates of the Soviet era, despite the ideological and political pressure of the time.

The purpose. The purpose of the article is to highlight the content of solving the issues of protection of historical and cultural monuments in Cherkasy Oblast and to analyze attempts to implement monument protection and historical-cultural programs in the region during the 1950s-1980s.

Results. The article highlights the attempts to implement monument protection and historical and cultural programs in Cherkasy in the 1950s - 1980s. It is found that certain steps in the plane of the systematic solution of the problems of protection of historical and cultural monuments can be traced from the 1950s x years, when decisions were made at various levels that related to both historical and cultural complexes and some of the most important monuments. It was observed that this practice became widespread, first of all, during the preparation of long-term and large-scale monument protection measures, mainly in connection with the commemoration of outstanding people and events and the celebration of anniversaries. It is shown that the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments took an active part in the preservation of monuments of historical and cultural heritage in Cherkasy Oblast. Attention is focused on the fact that the key steps in the popularization of historical and cultural monuments, systematic measures for the immortalization of important events and the veneration of historical figures were carried out from the standpoint of the ideology of the time. It has been proven that the development of monument protection work in Cherkasy region in 1950-1980 was of a contradictory nature.

Conclusion. Thus, activities in the field of protection and preservation of historical and cultural monuments during 1950-1980 were controversial. Although significant in scope was carried out regarding the protection and preservation of monuments of the Soviet era, many historical and cultural monuments remained overlooked. These monuments were connected with the national liberation struggle of the Ukrainian people and other ideologically unacceptable events of the national history.

Keywords: Cherkasy region, historical and cultural heritage, historical and cultural monument, historical and memorial object, historical and cultural program.

Одержано редакцією 22.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

УДК 94:[378.4.091.8(477.46-25)ЧНУ::331.103.5:624]”196/198”(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-134-140

МАЗУР Оксана Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>
e-mail: ksuha8875@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗАГОНІВ ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1960-1980-х рр.)

У статті досліджено діяльність студентських будівельних (СБЗ) і сільськогосподарських (ССЗ) загонів Черкаського державного педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією (ЧДПІ) в 1960-1980-х рр. Наголошується на важливості, якої радянське партійне керівництво надавало проведенню у вузах країни т. зв. «третього трудового семестру», сприймаючи його як форму безпосередньої участі студентства у комуністичному будівництві. Визначено основні форми участі студентів ЧДПІ у трудовому семестрі: участь у ремонті корпусів інституту та гуртожитків, праця в СБЗ та ССЗ, у складі педагогічних загонів вожатими в піонерських таборах та вихователями за місцем проживання дітей і підлітків. Про масштаби цього молодіжного трудового руху в ЧДПІ свідчать значні обсяги робіт, які виконувало студентство, та вражаючи розміри освоєних ними капіталовкладень. Стверджується, що досвід СБЗ та ССЗ стане корисним і актуальним після перемоги України над російським агресором в період післявоєнної відбудови, тому що саме студентські молодіжні будівельні загони, ефективно вмотивовані та зацікавлені, можуть стати авангардом масштабних програм відбудови нашої держави.

Ключові слова: Черкаський державний педагогічний інститут, третій трудовий семестр, студентський будівельний загін, студентський сільськогосподарський загін, освоєні капіталовкладення.

Постановка проблеми. Сучасна історична наука проявляє дедалі більший інтерес до такого колоритного напрямку соціальної історії як історія повсякденності. Нічого краще не розкриває сутність епохи, ніж індивідуальний світ людини (її думки, переживання, звички, вподобання, побут), котра була безпосереднім свідком подій, явищ, процесів.

Особливий інтерес викликає повсякдення радянського студентства, котре було особливою соціальною групою, яка вважалася майбутньою опорою пануючої ідеології і майбутніми будівниками комунізму, саме тому для їхнього повсякдення було характерним тотальне ідеологічне наповнення. Але саме ці студенти 1960-1980-х рр., ця інтелектуальна еліта в подальшому проголошує самостійність України і починає розбудовувати незалежну українську державу.

Комуністичний режим надзвичайно вимогливо ставився до проведення т. зв. «третього трудового семестру» у вузах. Він сприймався як форма безпосередньої участі у комуністичному будівництві і був загальнообов'язковим для всіх студентів. Студентство Черкаського державного педагогічного інституту (ЧДПІ) також в обов'язковому порядку залучалося до трудового семестру. Незважаючи на, по суті, примусовість, часто мінімальну оплату їхньої праці, значна частина студентів з ентузіазмом вливалася в цей молодіжний трудовий рух. Для більшості учасників студентських будівельних (СБЗ) та сільськогосподарських (ССЗ) загонів вони стали корисною школою життя, світом зі значними стимулами та можливостями для самореалізації, умовами для розкриття здібностей і творчого потенціалу. Вивчаючи досвід СБЗ та ССЗ 1960-1980-х рр., уникаючи тогочасних ідеологічних гасел, обґрунтовуючи потрібність і важливість праці, мотивуючи матеріально, можна ефективно стимулювати сучасних студентів до трудової діяльності. Саме сьогоднішня молодь буде відбудовувати Україну в післявоєнний період, і досвід СБЗ в цьому контексті буде дуже корисним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основний масив наукової літератури з цієї тематики було видано в радянський період, тобто в період існування руху. І якщо відкинути потік кричущих гасел та закликів, то в цій літературі міститься велика кількість фактичного

матеріалу та статистичних даних, в чому і полягає її цінність. За доби незалежності України дослідження цієї проблематики активізувалося. Багато навчальних закладів досліджують особливості цього молодіжного трудового руху у власних установах [1]. А студентство 1960-1980-х рр.-учасники СБЗ та ССЗ активно діляться і в теперішній час своїми спогадами, ініціюючи видання збірок спогадів, фотодокументів [2].

Українські дослідники цікавляться мотиваційними аспектами руху, його періодизацією, питаннями розвитку ініціативи студентства, залучення його до суспільно-корисної роботи, формування лідерських якостей студентської молоді. Ці та ін. аспекти висвітлюються у працях Р. С. Ралко [3], О. Л. Рябченко [4]. В 2008 р. було опубліковано колективну монографію [5] зі значним масивом документально-художніх розповідей учасників будзагонів.

Питання діяльності студентських будівельних та сільськогосподарських загонів Черкаського педагогічного інституту в 1960-1980-х рр. не було темою окремого дослідження, однак, побіжно розглянуто у колективній монографії за редакцією В. В. Масненка «Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія» [6].

Наукова новизна даного дослідження визначається введенням в науковий обіг неопублікованих архівних матеріалів Державного архіву Черкаської області та архіву Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, котрі є репрезентативною джерельною основою даної розвідки та висновків, зроблених автором статті.

Мета. Дослідити особливості проведення «третього трудового семестру», зокрема діяльність студентських будівельних та сільськогосподарських загонів, в Черкаському державному педагогічному інституті імені 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1960-1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. У суспільстві тотального контролю навчання, повсякдення та дозвілля радянського студентства суворо регламентувалося. Звично для авторитарного режиму першочергова увага приділялася «комплексному комуністичному вихованню» студентів. А процес такого виховання окрім навчання передбачав активну участь у громадському житті вузу і суспільства в цілому, а також активне долучення до суспільно-корисної праці.

Практика залучення студентської молоді до роботи на заводах, фабриках, в колгоспах та радгоспах почалася в СРСР ще в 1920-х рр. і була поставлена в чітке правове поле. Вона була зорієнтована на зміцнення зв'язків інституту з виробництвом, на підготовку студента не лише як фахівця, але й як «політично і суспільно корисного робітника».

В 1960-1980-х рр., в добу т. зв. «застою», практику залучення студентів до виробництва називали «третім трудовим семестром» (так студенти по-доброму охрестили період літніх канікул). Студенти Черкаського державного педагогічного інституту (ЧДПІ) під час літніх канікул, а також на початку осені, повинні були приймати участь у ремонті корпусів інституту та гуртожитків; працювати в СБЗ, які направлялися на різні будівельні об'єкти як Черкаської області так і в різні куточки країни: на будови Сибіру, Середньої Азії, Центрально-Чорноземного району, на цілинні землі; у ССЗ, які направлялися на сільськогосподарські роботи в колгоспи та радгоспи як Черкаської області так і ін. областей України; у складі педагогічних загонів вожатими в піонерських таборах та вихователями за місцем проживання дітей і підлітків (при ЖЕКах та опорних пунктах).

До початку третього трудового семестру в інституті ретельно готувалися. Так, влітку 1977 р. в трудовому семестрі мали прийняти участь 1000 студентів ЧДПІ. Комітетом комсомолу та підготовчим штабом було сформовано 6 СБЗ та 1 ССЗ (загальною кількістю 200 осіб), які повинні були працювати на будівництві гуртожитку у м. Черкасах та приймати участь в с/г роботах в: Кам'янському, Городищенському, Шполянському, Золотоніському районах Черкаської області та в господарствах Миколаївській області; 400 студентів планувалося задіяти в ремонті навчальних корпусів, гуртожитків, їдалень ЧДПІ; 450 студентів II-го та III-го курсів у складі педагогічних загонів мали працювати вожатими у піонерських таборах області; 2 загони чисельністю 50 осіб залишалися у м. Черкаси для організації виховної роботи за місцем проживання дітей і підлітків.

У підготовчий період було розгорнуто змагання за право називатися кращим загonom по підготовці до третього трудового семестру. При підбитті підсумків кращим було визнано СБЗ «Альбатрос» факультету фізичного виховання, командир І. Мороз У всіх загонах були проведені організаційні збори, на яких були прийняті соціалістичні зобов'язання,

затверджувалося положення «Про комуну», розподілялись обов'язки. Всі студенти СБЗ та ССЗ пройшли медогляд та прослухали курс техніки безпеки [7, 117].

Ідеологічний антураж трудового семестру був максимальним. Значна увага приділялася підготовці загонів до лекційно-пропагандистської, шефської, культурно-масової, спортивно-оздоровчої роботи серед місцевого населення. Лекторська група вузівського загону нараховувала 35 студентів II-го та III-го курсів. Була розроблена і затверджена тематика лекцій. До складу агіткультбригади входило 56 студентів. У всі студентські загони було зараховано «почесними бійцями» Героїв Радянського Союзу та учасників Великої Вітчизняної війни [7, 118].

Така нав'язливо-заідеологізована підготовка не зменшувала кількість бажаючих потрапити саме в СБЗ. В них брали лише кращих студентів на основі конкурсного відбору. Основними мотивами участі в СБЗ були: бажання змінити обстановку, побачити країну, змістовно провести літні канікули в колі однолітків, освоїти нову професію, романтика, а також матеріальна зацікавленість.

Про масштаби цього молодіжного трудового руху в ЧДП свідчать обсяги робіт, які виконувало студентство та розміри освоєних ними капіталовкладень. Так, в третьому трудовому семестрі 1974-1975 н. р. приймало участь 1425 студентів. Було сформовано 6 СБЗ (150 осіб) та 2 ССЗ (100 осіб). «Бійці» СБЗ працювали на будовах Черкаської та Тюменської областей, ССЗ працювали в колгоспах Черкаської обл. 400 студентів працювали вожатими в піонерських таборах області та при ЖЕКах міста. 780 студентів працювали на ремонті навчальних корпусів, гуртожитків, благоустрої спортивної бази, на агростанції та в комсомольському штабі по прийому абітурієнтів. В ході третього трудового семестру 1975 р. було освоєно 486500 руб. капіталовкладень, в т. ч. 460000 руб. було освоєно СБЗ [8, 5].

Восени 1975 р. керівництво ЧДП, підбиваючи підсумки трудового семестру, відмічало, що за 4 роки в трудовому семестрі взяло участь більше 6 тис. студентів, в т. ч. 950 «бійців» СБЗ та ССЗ. Ними було освоєно 2 млн. 336 тис. руб. капіталовкладень [9, 27].

Влітку 1983 р. на базі ЧДП було створено 9 СБЗ і 1 ССЗ (загальною кількістю 308 осіб), що було на 5 загонів та 150 осіб більше порівняно з 1980-м роком. До складу загону «Слов'яни» входило 32 осіб, які були задіяні на ремонті гуртожитку ЧДП. Об'єктом роботи СБЗ «Едельвейс» (25 осіб) та «Дружба» (25 осіб) було будівництво дитячої спортивної школи в м. Черкаси. Об'єктом роботи СБЗ «Гренада» (25 осіб) було будівництво середньої школи №7 у м. Черкаси та теплиць у с. Геронимівка. Об'єктом СБЗ «Юність» (25 осіб) були малярні роботи на будівництві гуртожитку СУ-30 в м. Черкаси. Об'єктом будівництва СБЗ «Біолог» (25 осіб) був комплекс свинарників в Чорнобаївському р-ні Черкаської обл. Об'єктом будівництва СБЗ «Резонанс» (25 чол.) був сільськогосподарський комплекс в Чорнобаївському р-ні Черкаської обл. Об'єктом роботи СБЗ «Електрон» (25 осіб) було будівництво гаражів під сільськогосподарську техніку в Чорнобаївському р-ні. Об'єктом будівництва СБЗ «Комсомолец» (49 осіб) було об'єднання «Тура» в м. Тюмень. Об'єктом роботи ССЗ «Аеліта» (49 осіб) було збирання сільськогосподарської продукції в Драбівському р-ні Черкаської обл. Цими загонами було освоєно 700 тис. руб. капіталовкладень [10, 56].

ССЗ ЧДП також виконували досить вагомий обсяг робіт і освоювали великі капітали. Так, у вересні 1974 р. студенти фізико-математичного факультету у кількості 144 чол. працювали в 6-ти колгоспах Шполянського р-ну (6 груп) і 2 групи в кількості 46 осіб – в с. Геронимівка Черкаського р-ну. У шполянських колгоспах студентами було зібрано: 288 т яблук, 101 т гарбузів та кавунів, 40 т помідорів, 14 т огірків, 14 т картоплі, кукурудзи з площі 5 га; заготовлено 292 т силосу; очищено 6,5 т проса, 160 т пшениці. В с. Геронимівка студентами було зібрано: 830 ц картоплі, 53 ц моркви, 163 ц буряків, 3 ц цибулі, 35 ц помідорів; виготовлено 2900 ц дерті з кукурудзи, 970 ц – вітамінного борошна [11, 35].

У вересні 1976 р. ЧДП направив 895 студентів на сільськогосподарські роботи в такі господарства: Чигиринський р-н Черкаської обл.: с. Матвіївка колгосп «Червона Зірка»; Черкаський р-н: с. Вергуни колгосп «Пам'яті Леніна», с. Геронимівка колгосп «Радянська Україна», радгосп «Черкаський». Студенти працювали на зборі, перевезенні, сортуванні, консервуванні овочів та фруктів. Студентами було зібрано 1 т огірків, 65 т перцю, 950 т помідорів, 80 т яблук, 20 т груш [12, 123].

Також студентів активно долучали до переробки урожаю на консервних заводах. Так, з 5 по 27 вересня 1975 р. студенти II-го курсу фізико-математичного факультету ЧДП в

кількості 139 осіб працювали на Черкаському (100 осіб) та Катеринопільському консервних (39 осіб) заводах. За цей час студентами було законсервовано: 42 тис. банок (б. авт.) томатного соку на суму 75 тис. руб., 25 тис. б. яблучного соку (15 тис. руб.), 3,5 тис. б. перцю (6 тис. руб.), 6 тис. б. огірків (10 тис. руб.); заштапельовано і запаковано 28432 шт. ящиків з готовою продукцією. Всього було виконано робіт на 106800 руб. Заробіток студентів в середньому становив 59 руб. [8, 6].

Студентів 1960-1980-х рр. до СБЗ приводила не лише романтика, а й можливість заробити. Якщо в ССЗ оплата праці була мінімальною, то працюючи ціле літо в СБЗ можна було відчутно покращити своє матеріальне становище.

Так, в 1987 р. студенти будзагону «Буревісник» факультету фізичного виховання у складі 25 осіб відпрацювавши 750 людино-днів (л.-д. авт.), виконали робіт на 64 тис. руб. Фонд їхньої нарахованої заробітної плати склав 10217 руб., тобто 408,6 руб. на людину. СБЗ «Червона гвоздика» фізико-математичного факультету (23 осіб) відпрацювавши 839 л.-д., виконав робіт на 66 тис. руб. Фонд їхньої нарахованої заробітної плати склав 5237,70 руб., тобто по 227,7 руб. на людину. У СБЗ «Адоніс» (16 осіб) ці цифри були відповідно такими: 474 л.-д., 37,6 тис. руб., 3719 руб., 232 руб. на людину. У СБЗ ім. Педько відповідно: (20 осіб), 577 л.-д., 19 тис. руб., 2498 руб., 124 руб. на людину. І загін ім. Героїв Чорнобиля: (19 осіб), 300 л.-д., 16 тис. руб., 1035 руб., 54 руб. на людину [13, 101].

У загальному звіті про результати роботи СБЗ ЧДПІ було виведено середню заробітну плату студентів усіх цих 5-ти загонів. Так, у ньому йдеться про те, що у 1987 р. було створено 5 СБЗ (104 осіб), які відпрацювавши 2940 л.-д., виконали робіт на 182,6 тис. руб. Нархований фонд їхньої заробітної плати склав 22706 руб., тобто по 218 руб. на людину [13, 102]. Але різниця між заробленою сумою студентів «Буревісника» (408,6 руб.) і учасниками загону ім. Героїв Чорнобиля (54 руб.) істотна. 408,6 руб. у 1987-му році були великою сумою. Окрім того, студенти будівельних загонів звільнялися від обкладання їх заробітків прибутковим податком та мали пільги при встановленні норм виробітку.

Значно скромнішими були заробітки в ССЗ. Так, в цьому ж 1987 р. 5 ССЗ ЧДПІ (203 осіб) відпрацювавши 5696 л.-д., виконали робіт на 294 тис. руб. Фонд їхньої нарахованої заробітної плати склав 18686 руб., тобто по 92 руб. на людину [13, 102]. Але, зазвичай сума була значно скромнішою. На консервному заводі, як зазначалося вище, зарплатня студентів складала в середньому 59 руб.

Мотивуюча зарплатня була стимулом для ударних результатів праці всіх членів СБЗ. Справа в тому, що загони на час трудового семестру перетворювалися у комуні (навіть приймалося положення «Про комуну»). Заробітки між членами комуні розподілялися за принципом: від кожного за здібностями, кожному – залежно від результатів праці всього загону. Тому, якщо у загоні з'являвся «сачок», решта членів загону були цим дуже незадоволені. Тому, часто, студенти самі справедливо розподіляли виділені на загін гроші, визначивши на загальних зборах нижчий коефіцієнт для т. зв. «сачків» і вищий для т. зв. «роботяг». Тому, без перебільшення можна говорити про те, що СБЗ, в яких кожен учасник вважав себе частиною одного цілого, сприяли формуванню у студентів: взаємної відповідальності, вимогливості, уміння співпраці, взаємодопомоги, навиків самоврядування, організаторських та лідерських здібностей.

Третій трудовий семестр став школою життя для більшості його учасників. Студенти освоювали різні будівельні, і не лише будівельні, професії і навички, не пов'язані з тією спеціальністю, яку вони здобували у вузі. Зокрема це були, наприклад, професії: каменяра, маляра, штукатура, покрівельника і т. п. І навіть проводилися змагання, щоб визначити – хто найкраще опанував ці робітничі спеціальності. Так, в 1983 р. СБЗ «Слов'яни» ЧДПІ вийшов переможцем обласного огляду каменярів [10, 56].

В ССЗ «тимчасових колгоспників» також залучали не лише до сільськогосподарських робіт. Так, у 1974 р. студенти ЧДПІ, працюючи в с. Геронимівка Черкаського р-ну, залучалися до робіт, не пов'язаних зі збором урожаю – виготовляли та укладали бетон, споруджували опалубки, копали траншеї [11, 36]. В 1981 р. в колгоспі «Черкаський» Драбівського р-ну – стригли овець (169 шт.) [10, 57].

В організації роботи студентів, облаштуванні їх побуту, харчуванні, оплаті праці часто допускалися серйозні недоліки. Найпоширенішими були такі: не визначений фронт робіт

для студентів, студенти часто долучалися до робіт, які не були передбачені договором, погано був поставлений облік роботи студентів, часто порушувалася техніка безпеки, зі студентами вчасно не розраховувалися. Так, наприклад, у вересні 1967 р. студенти ЧДПІ працювали на Черкаському консервному комбінаті. Вони сушили насіння помідорів, мили банки, наклеювали на них етикетки, розливали в банки сік. Загалом вони виконали робіт на 200 тис. руб. Однак в організації роботи студентів з боку керівництва комбінату були допущені такі недоліки: студенти не завжди були забезпечені роботою, іноді за зміну змінювали 4-5 робочих місць; їх робота погано обліковувалася; порушувалася техніка безпеки, мали місце порізи рук і опіки в процесі миття банок; через погану організацію, їдальня не встигала обслужити за обідню перерву і студентів і робітників; комбінат погано забезпечував студентів транспортом для перевезення на роботу [14, 8].

В 1974 р. в с. Геронимівка для студентів ССЗ ЧДПІ було погано організоване харчування з частими перебоями, інколи низької якості. Крім того, керівництво колгоспу не розраховалося зі студентами [11, 35].

Незважаючи на значну кількість проблем, що виникали з організацією літніх та осінніх робіт, більшість студентства з ентузіазмом приєднувалася до молодіжного трудового руху і показувала ударні результати. Керівництво інституту та вищі партійні органи обов'язково організовували соціалістичні змагання між загонами, а в кінці трудового семестру урочисто нагороджували переможців та передовиків.

В 1967 р. в ЧДПІ було організовано 5 СБЗ: «Чайка», «Ластівка», «Будівельник», «Електрон», «Випускник», які працювали в радгоспах Кустанайської області. За перевиконання виробничих планів, проведену політико-виховну і культурно-масову роботу указом президії Верховної Ради СРСР 6 студентів цих будівельних загонів були нагороджені медаллю «За освоєння цілинних і перелогових земель».

За 1973-1974 н. р. СБЗ «Буревісник» факультету фізвиховання зайняв перше місце серед СБЗ в області і був нагороджений вимпелом ЦК ЛКСМ УРСР. Командири загонів О. Майборода, С. Кучеров були нагороджені грамотами ЦК ЛКСМ УРСР, 15 студентів нагороджені грамотами Черкаського обкому комсомолу, 60 – грамотами комітету комсомолу інституту. В 1974-1975 н. р. СБЗ «Чайка-75» зайняв друге місце серед СБЗ області. Командир загону О. Дубінська була представлена до нагороди грамотою ЦК ЛКСМ УРСР. Командир СБЗ «Олімп-75» Кучеров С. був учасником зустрічі в ЦК ЛКСМ УРСР і представлений до нагороди грамотою ЦК ЛКСМ УРСР [8, 5].

Отримувати грамоти такого рівня було дуже престижно тому, що, окрім цінних подарунків, котрі до них часто додавалися, такі нагороди відкривали їхнім володарям перспективи кар'єрного росту в комсомольській організації. Часто на чолі бюро та комітетів ЛКСМ України ставали саме колишні командири та передовики СБЗ та ССЗ. Тому, можна говорити про те, що виконання цими людьми під час трудового семестру організаторських функцій, необхідність постійного прийняття самостійних рішень, пов'язаних з виробництвом, уміння підтримувати в колективі здоровий морально-психологічний клімат – стало їхньою справжньою життєвою школою лідерства.

Досвід, отриманий у таких загонах, був важливим для усіх учасників. У таких умовах швидше і глибше опановувалася наука управління, відбувалася адаптація в новому трудовому колективі, закріплювалося розуміння важливості спільної справи, взаємовідповідальності, посилювалася мотивація до високих трудових результатів.

Висновки. Помітним явищем у житті Черкаського державного педагогічного інституту в 1960-1980-х рр. був «третій трудовий семестр». Т. зв. «комплексне комуністичне виховання» радянського студента передбачало його активну участь у суспільно-корисній праці. Трудовий семестр сприймався як форма безпосередньої участі студентства у комуністичному будівництві і партійне керівництво ставилося до проведення цього, не зовсім інтелектуального виду діяльності, надзвичайно вимогливо. Розуміння того, що, наприклад, практика залучення студентства до збору сільськогосподарського урожаю в навчальний час зовсім не йшла на користь навчальному процесу, керівництву інституту доводилося тримати при собі.

Студенти ЧДПІ в 1960-1980-х рр. під час літніх канікул, а також на початку осені приймали участь: у ремонті корпусів інституту та гуртожитків; працювали в СБЗ, які

направлялися на різні будівельні об'єкти як Черкаської області так і в різні куточки країни: на будови Сибіру, Середньої Азії, Центрально-Чорноземного району, на цілинні землі; у ССЗ, які направлялися на с/г роботи в колгоспи та радгоспи як Черкаської так і інших областей України; у складі педагогічних загонів вожатими в піонерських таборах та вихователями за місцем проживання дітей і підлітків. Про масштаби цього молодіжного трудового руху в ЧДП свідчать значні обсяги робіт, які виконувало студентство та вражаючі розміри освоєних ними капіталовкладень.

Вивчення історії студентського трудового руху в Україні є надзвичайно важливим напрямком майбутніх історичних досліджень. Після Перемоги України в сьогодиншній російсько-українській війні настане період післявоєнної відбудови зруйнованих російським агресором регіонів нашої держави. В тих умовах молодіжні будівельні загани будуть надзвичайно актуальними і затребуваними. Вивчаючи досвід СБЗ, аргументуючи і мотивуючи важливість і потрібність їхньої праці, зацікавлюючи матеріально, можна ефективно стимулювати інтерес сучасного студентства та молоді до майбутніх масштабних програм відбудови нашої країни.

Список використаної літератури

1. Трудові семестри політехніків (до 50-річчя студентських будівельних загонів) : науково-популярний нарис / укл.: В. І. Ніколаєнко, С. І. Мешковая. Харків : НТУ «ХПІ», 2015. 209 с.
2. Теслер Л. Й. Автографи у бетоні. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. 374 с.
3. Ралко Р. С. Проблема періодизації руху студентських будівельних загонів у СРСР. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси. 2013. №6. С.124-132.
4. Рябенко О. Л. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНУМГ, 2012. 456 с.
5. Звітяжні семестри студентських будівельних загонів України: документально-художня діалогія / упоряд. І. В. Малінкін, М. А. Мелешко, О. С. Рибка. Фастів : Поліфаст, 2008. 528 с.
6. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія : колективна монографія / керів. автор. кол. і наук. ред. В. В. Масненко. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2021. 342 с.
7. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), Ф. Р-193, Оп. XII, Спр. 76, Арк. 117-118.
8. Держархів Черкаської обл., Ф. Р-193, Оп. 10, Спр. 29, Арк. 5-6.
9. Держархів Черкаської обл., Ф. Р-193, Оп. XII, Спр. 4, Арк. 27.
10. Держархів Черкаської обл., Ф. Р-193, Оп. 11, Спр. 358, Арк. 56-57.
11. Держархів Черкаської обл., Ф. Р-193, Оп. 10, Спр. 28, Арк. 35-36.
12. Держархів Черкаської обл., Ф. Р-193, Оп. XII, Спр. 76, Арк. 123.
13. Архів ЧНУ, Ф. Р-193, Оп. 11, Спр. 575, Арк. 101-102.
14. Держархів Черкаської обл., Ф. Р-193, Оп. 10, Спр. 11, Арк. 8.

References

1. Nikolayenko, V. I., Meshkovaya, S. I. (Ed.) (2015). Labor semesters of polytechnics (for the 50th anniversary of student construction units): popular science essay. Kharkiv. (in Ukr.)
2. Tesler, L. Y. (2004). Autographs in concrete. Mykolaiv. (in Ukr.)
3. Ralko, R. S. (2013) The problem of periodization of the movement of student construction teams in the USSR. *Gurzhivskyi istorichni chitannya* [Gurzhivsky historical reading], 6, 124-132. Cherkasy. (in Ukr.)
4. Ryabchenko, O. L. (2012). Students of Soviet Ukraine in the 1920s-1930s: everyday practices and conflicts of identification. Kharkiv. (in Ukr.)
5. Malinkin, I. V., Meleshko, M. A., Rybka, O. S. (Ed.) (2008). Winning semesters of student construction units of Ukraine: documentary and artistic dilogy. Fastiv: Polyfast. (in Ukr.)
6. Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy : century-old history : collective monograph (2021) / head of the author's team and scientific editor V. V. Masnenko. Cherkasy: Publication Yu. Chabanenko. (in Ukr.)
7. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description XII, case 76, sheet 117-118. (in Ukr.)
8. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 10, case 29, sheet 5-6. (in Ukr.)
9. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description XII, case 4, sheet 27. (in Ukr.)
10. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 11, case 358, sheet 56-57. (in Ukr.)
11. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 10, case 28, sheet 35-36. (in Ukr.)
12. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description XII, case 76, sheet 123. (in Ukr.)

13. Archive of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, fund P-193, description 11, case 575, sheet 101-102. (in Ukr.)
14. State Archive of Cherkasy region, fund P-193, description 10, case 11, sheet 8. (in Ukr.)

MAZUR Oksana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukraine history Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky, e-mail: ksuha8875@ukr.net

ACTIVITIES OF STUDENT CONSTRUCTION AND AGRICULTURE BRIGADES OF CHERKASY STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE IN 1960 - 1980s.

Abstract. Introduction. Throughout its existence, the Soviet regime had a demanding attitude to the holding of the “third labor semester” in universities, perceiving it as a form of direct participation in communist construction. During Cherkasy State Pedagogical Institute existence, named after the 300th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia (CSPI) in the 1960s and 1980s, the work semester was a notable phenomenon and involved various forms of student participation. The scope of this youth labor movement in CSPI is evidenced by the amount of work performed by the students and the size of the capital investments mastered by them.

Purpose. To investigate the peculiarities of the “third labor semester”, in particular, the activities of the student construction (SCB) and agricultural (SAB) brigades at the Cherkasy State Pedagogical Institute in the 1960s-1980s.

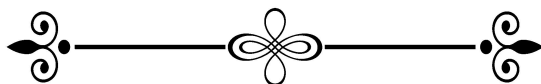
Results. As a result of the conducted research, the author summarizes that the main forms of participation of CSPI students in the work semester were: participation in the repair of institute buildings and dormitories, work in SCB, SAB, as part of pedagogical brigades as counselors in pioneer camps and at the place of residence of children and adolescents. It is substantiated that despite the obsessively ideological training and the excess of loud slogans and appeals around, the number of those wishing to enter the SCB CSPI was the largest. They accepted only the best students based on competitive selection. The main motives for participating in the SCB were: the desire to change the environment, to see the country, to meaningfully spend the summer holidays in the circle of peers, to learn a new profession, romance, as well as financial interest. For many participants, SCB and SAB became a useful school of life, a world with significant incentives and opportunities for self-realization, conditions for revealing abilities and creative potential. SCB and SAB performed significant volumes of work and mastered impressive sums of capital investments.

Originality. The scientific novelty of this study is determined by the introduction into scientific circulation of unpublished archival materials of the State Archives of the Cherkasy Region and the archive of the Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy, which are a representative source base of this intelligence and conclusions drawn by the author of the article.

Conclusion. Studying the history of the student labor movement in Ukraine is an extremely important area of future historical research. After Ukraine's victory in today's Russian-Ukrainian war, there will be a period of post-war reconstruction of the regions of our state destroyed by the Russian aggressor. In those conditions, youth construction brigades will be extremely relevant and in demand. By studying the experience of the SCB and SAB, arguing and motivating the importance and necessity of their work, and raising financial interest, it is possible to effectively stimulate the interest of modern students and youth in the future large-scale reconstruction programs of our country.

Key words: Cherkasy State Pedagogical Institute, third labor semester, student construction brigades, student agricultural brigades, mastered capital investments.

Одержано редакцією 31.03.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100)“05/12”

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-141-148

ІРЖАВСЬКА Анжела Петрівна,

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@ukr.net,

КІРЄЄВА Вікторія Олександрівна,

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин,
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>
e-mail: kalinchik79@gmail.com

ВІДРОДЖЕННЯ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ПЕРЕДУМОВИ, ІДЕЇ, АДЕПТИ

У статті висвітлено послідовну еволюцію Відродження як могутнього культурного руху у межах XIV-XVI ст., в ході якого виникла нова культура, нова система національних літератур, нова філософія і наука. Розкрито передумови виникнення та специфічні особливості епохи Відродження в історії європейської цивілізації, охарактеризовано творчість найвидатніших представників доби Ренесансу. Охарактеризовано процес формування гуманістичної, естетично-художньої спрямованості ренесансної культури на противагу релігійній домінанті у культурі середньовіччя.

Ключові слова: середньовіччя, європейська цивілізація, епоха Відродження, доба Ренесансу, проторенесанс, гуманізм, ренесансна культура, Північне Відродження.

Постановка проблеми. Основні тенденції історичного розвитку людства виявляється можливим простежити та проаналізувати, тільки звернувшись до історичного минулого, зокрема й до цивілізаційних вимірів середньовічної історії, зокрема культурно-інтелектуальної історії Західної Європи XIV-XVI ст. Загальнокультурний та історичний погляд на сутність епохи Відродження, усвідомлення ролі гуманізму у розвитку ідей доби Ренесансу є актуальним для дослідження сучасних культурно-інтелектуальних засад цивілізаційного розвитку людства загалом, а також особливостей розвитку європейських країн в епоху Відродження та їх вплив на розвиток окремих культурних спільнот.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для дослідження вказаної проблематики великий внесок своїм науковим доробком зробили вітчизняні та зарубіжні вчені: І. Крип'якевич [7], О. Крижановський, О. Крижановська [8], В. Єфіменко [6], М. Борецький [2], Ж. Безвершук [1], Г. Давиденко [4], J. Hale [10]. Аналітично та інформативно наповнені наукові дослідження розкривають особливості еволюції епохи Відродження в загальному культурологічному ракурсі, а деяких аспектів, історико-філософських, торкаються дотично,

проте містять цінний матеріал для розуміння та вивчення процесів, які відбувалися протягом ренесансної доби.

Мета. Висвітлити та проаналізувати передумови виникнення, суть та головні тенденції розвитку епохи Відродження, охарактеризувати роль гуманізму у розвитку культури епохи Відродження, з'ясувати і порівняти основні концептуальні напрямки доби Ренесансу на прикладі творчості її найвидатніших митців у контексті розвитку нової європейської цивілізації.

Виклад основного матеріалу. На початку XIII ст. міста Центральної та Північної Італії за своїм соціальним, економічним та політичним розвитком випереджали інші міста Західної Європи. Італійські міста збереглися в значній частині від римських часів, у яких мешкали окремі нащадки римського населення; швидко посилювалася торгово-реміснична частина населення, яка створювала самостійні організації, що боролися за політичну владу в містах. Однією з причин успішного розвитку міст (Генуї, Пізи, Венеції) були хрестові походи, які перетворили італійські торгівельні центри на пункти перевантаження та постачання. Вони майже не несли витрат, пов'язаних із веденням війн на Сході, але широко використовували прибутки від цього. Ще однією причиною досить швидкого розвитку північно-італійських міст були значні залишки давньоримських порядків, а феодалні відносини ніколи не отримували такого широкого і повного розвитку, як в інших країнах Європи.

Інтереси буржуазії сприяли появі нового соціального прошарку, пов'язаного із розумовою працею та різними видами мистецтва – інтелігенції (літератори, поети, публіцисти, вчені, інженери, архітектори, художники, скульптори). Вони й стали творцями нової гуманістичної культури Відродження. Особливо швидкими темпами розвивалася могутня республіка Флоренція, яка у XV ст. і стала батьківщиною раннього Відродження. Загалом добу Ренесансу можна умовно поділити на чотири основних етапи: друга половина XIII–XIV ст. – проторенесанс (протовідродження, передвідродження) або треченто; XV ст. – раннє Відродження або кватроченто; кінець XV – перша третина XVI ст. – Високе Відродження або чинкваченто; XVI ст. – пізній Ренесанс (саме в цей час термін «Відродження» було введено в ужиток видатним італійським живописцем та істориком мистецтва Джорджо Вазарі) [9; 10].

Епоха Відродження, яка породила титанів за силою думки, таланту, багатогранності, вченості, стала найбільшим прогресивним переворотом з усіх пережитих до того часу людством. Творчість стала основною категорією для інтерпретації ролі мистецтва в епоху Ренесансу, а філософський постулат про творчі можливості людини реалізувався в розквіті ренесансного мистецтва.

Ідеологією, на якій базувалася культура Відродження, був гуманізм, а гуманістичний рух у XV ст. охопив уже все освічене італійське суспільство, а далі й міста Європи, що плідно відобразилося на розвитку науки і мистецтва [1]. Відтепер життя і людське мислення важко було втримати у тісних рамках середньовічної ідеології, де панувала наука і література богослов'я. Гуманізм проникав у всі сфери життєдіяльності європейського суспільства і вільне людське мислення прагнуло до пізнання і вивчення реального світу та людини у всіх її проявах фізичної і духовної природи. У Європі спостерігається своєрідний літературно-науковий рух, спрямований проти догматичних середньовічних поглядів та ортодоксального християнства, а його представники звернулися від вивчення «божественного» (*scudia divina*) до вивчення «людського» (*scudia humana*) [6].

Започаткований у середині XIV ст. передовими мислителями Італії, гуманізм швидко поширюється по всій католицькій Європі й стає головною течією у тогочасному духовному житті, впливаючи на філософську, етичну, естетичну думку, на мистецтво Відродження впродовж XIV–XV ст. [1; 10]. Яскравою рисою філософії Відродження став антропоцентризм.

«Першим гуманістом» називають видатного італійського поета Франческо Петрарку, який заклав підвалини нового світобачення, що покликане до життя й нову систему культурних цінностей. Представник громадянського гуманізму Леонардо Бруні у своїх працях «Вступ у науку про мораль» та «Історія флорентійського народу» виявив інтерес до соціально-етичної та політичної проблематики, світсько-раціоналістичних засад моральної філософії, а також сформував завдання нової світської науки – «науки життя», обстоюючи незалежність людської моралі від релігійних догм.

Гуманізм в Німеччині поширився в середині XV ст., охопивши широкі кола інтелігенції, що групувалися навколо університетів. Тут були видатні вчені-філософи, натуралісти, лінгвісти, літератори, мандрівні поети і проповідники. У своїх творах радикально налаштовані гуманісти боролися проти схоластики, за науковий світогляд, їх питання національного розвитку Німеччини. Літератори і філософи викривали неучтво і тупість богословів і ченців, пропагували вільний розвиток людського духу. У німецькій гуманістичній літературі широкого розповсюдження отримав сатирично-викривальний жанр. Характерні риси гуманістичного світогляду відобразилися в педагогічній та просвітницькій діяльності гуманістів. У середині XV ст. німецький винахідник Й. Гуттенберг започаткував книгодрукування в Європі, що відіграло велику роль у поширенні гуманістичних ідей.

Гуманісти піддають критиці релігійну систему моральних цінностей, що вже віджила своє й не відповідала новим уявленням про природу та гідність людини. Гуманісти флорентійської Платонівської академії (XV ст.) Марсіліо Фічіно та Джованні Піко делла Мірандола закладають основи християнського гуманізму та звертаються до онтологічної проблематики, розширюючи полеміку проти схоластичної традиції.

Знайомство з ідеями Платонівської академії вплинуло на формування видатного гуманіста Північного Відродження Еразма Роттердамського. Він відстоював право людини на щастя, радість і свободу. Головною проблемою його філософії були політика, релігія і буденне людське життя. А в історію культури Роттердамський увійшов як автор відомого твору «Похвала глупоті». Володіючи сатиричним даром, Еразм критикував дурість у всіх сферах життя людини. Його книга штовхає до роздумів на важливе питання в філософії: що ж являє собою істинна мудрість? Твір викладено від імені Глупоти і є критикою укладу суспільного і приватного життя європейського суспільства. Автор висміює переконання, традиції, забобони, а також церковний побут та звичаї сучасників.

Стосовно гуманістичних тенденцій в англійській культурі XIV–XV ст., то правомірно вести мову лише про їхні певні спорадичні прояви, зумовлені знайомством окремих визначних особистостей з ідеями і творами їхніх італійських сучасників. Об'єктивно-історичні передумови, що сприяли поширенню гуманізму, склалися в Англії значно пізніше, ніж у більшості континентальних країн. Ранній англійський гуманізм, в основі якого було поєднання християнської догми та античної мудрості, закладав підвалини того світогляду, який протягом усієї елизаветинської доби зберігав свої основні компоненти, зазнавши лише незначної еволюції. Провідними діячами раннього англійського гуманізму традиційно вважають так званих оксфордських реформаторів. На чолі цього об'єднання гуманістів стояли три видатні постаті: Джон Колет, який був «істинним лідером», душею оксфордського гуртка, сер Томас Мор – відомий політичний діяч, автор славнозвісної «Утопії» (1516 р.) та нідерландський вчений-філософ Еразм Роттердамський, який приїхав до Оксфорду вивчати грецьку мову і прожив там декілька років.

В італійській літературі на межі між старим, церковно-феодальним і новим, гуманістичним світоглядом – кінець XIII – початок XIV ст. – знаходиться творчість Данте Аліг'єрі, світова слава якого пов'язана з поемою «Божественна комедія». Поєднання в поемі суто середньовічної картини світу з її усталеним уявленням про загробне життя і спокутування земних гріхів з надзвичайно відвертим, пристрасним і емоційно забарвленим відношенням поета до змальованих ним образів і подій підносить її на рівень геніального новаторського твору. Являючи собою синтез середньовічної культури, «Божественна комедія» одночасно несе в собі могутній подих нової культури, нового типу мислення, що провіщає гуманістичну епоху Ренесансу.

Видатним гуманістом, поетом проторенесансної доби був Франческо Петрарка – засновник нової сучасної поезії, людина, яка наважилася в мороці середньовіччя запалити полум'я не так божественного, як земного, людського почуття. Петрарка буквально схилявся перед античним світом, був блискучим знавцем мов, заснував науку, яка отримала пізніше назву класичної філології. Збірка «Книга пісень» відкрила нові напрямки європейської ліричної поезії.

Обдаровання зовсім іншого плану мав Джованні Бокаччо, завдяки якому одним з провідних жанрів ренесансної літератури стає авантюрна новела. У найвизначнішому творі

Бокаччо «Декамерон» розкривається реалістична картина тогочасної італійської дійсності. Митець кинув сміливий виклик середньовічній аскетичній моралі, сатирично висміював і викривав католицьке духовництво, виступав на захист прав людини, її особистих почуттів. Твори Бокаччо мали велике значення для розвитку італійської та всієї прогресивної західноєвропейської літератури.

Триченто, перш за все, пов'язують з ім'ям живописця Джотто до Бондоне, який замість умовного золотого фону візантійських мозаїк вводить пейзажний фон, а фігури набувають об'єму й природності рухів. Виникає тривимірний простір, який досягається не перспективними поглибленнями, а певним розміщенням фігур на відстані одна від одної на площині стіни. До його робіт належать фрески капели дель Арка у Падуї. 38 сцен з життя Христа і Марії Джотто зв'язав в єдине ціле, створивши великий епічний цикл, у якому відображені найрізноманітніші психологічні колізії: взаєморозуміння, підступність, скорбота, смиренність, всепоглинаюча материнська любов.

Виразником естетичних ідеалів був художник Сандро Ботічеллі (Алессандро ді Маріанно Філіппі). У його відомих картинах «Народження Венери» і «Весна» виявилися всі основні особливості стилю Ботічеллі: ліричний і романтичний характер образів, фантастичний пейзаж, подовжені невагомі фігури, що наче не торкаються землі, подовжений овал, припухлі губи та очі, які здаються заплаканими. Ботічеллі був автором розписів на стіні Сікстинської капели, де через півстоліття залишив свої витвори і Мікеланджело.

Найвидатнішими скульпторами, зодчими доби флорентійського кватроченто є Філіппо Брунеллескі та Донателло. Італійський архітектор, скульптор і вчений Брунеллескі ввійшов в історію як геніальний новатор і родоначальник архітектури нового часу. Він – перший представник послідовного ордерного мислення, що виникло на ґрунті нового, гуманістичного світогляду. Донато ді Нікколо ді Бетто Барді – видатний італійський скульптор, прозваний Донателло. Тема святого Георгія є однією з провідних у мистецтві Донателло. Зазвичай його зображували вершником у лицарській зброї в момент подвигу, коли він вражає дракона списом. «Георгій» Донателло – це героїчний образ юнака-патріота, готового стати на захист флорентійської республіки, яскраво індивідуальний, майже портретний: гнучкий, стрункий юнак у легких латах з непокритою головою з натхненний обличчям, він стоїть впевнено, опираючись на щит.

З кінця XV ст. починається тяжкий період для Італії. Необхідність боротьби за незалежність висунули в мистецтві на перший план ідеї громадянської доблесті, обов'язку, подвигу, образ прекрасного, сильного духом і тілом героя, що піднявся над буденністю. У цей період настає недовгий «золотий вік» італійського Відродження, так званий Високий Ренесанс, мистецтво якого зрікається подробиць та незначних деталей на користь узагальненого образу.

Одним із найяскравіших представників епохи Високого Відродження був Леонардо да Вінчі. Найвищим досягненням Леонардо да Вінчі є розпис стіни трапезної монастиря Санта-Марія делла Грація на сюжет «Темної вечери», де Ісус Христос востаннє зустрічається за вечерею зі своїми учнями, щоб оголосити їм про зрадництво одного з них. В основу композиції художник поклав математичні розрахунки, але при цьому головним його інтересом залишалися характери, темпераменти, індивідуальності. З живописних робіт Леонардо одна з найзнаменитіших та найзагадковіших – портрет Мони Лізи, в якому підкреслено почуття власної значущості, високого права на самостійне духовне життя.

Злиття традицій античності і духу християнства дістали найяскравіший вияв у творчості Рафаеля (Рафалео Санті (Санціо)). Його творчість була вираженням ідеалів свого часу, в яких яскраво втілювались уявлення ренесансного гуманізму про вільну людину, про її фізичну і духовну досконалість, про її особливе місце у навколишньому світі. Рафаель органічно зв'язав в одне ціле два різних світи – світ християнський і світ класичний. В його «Мадоннах» втілюється Богоматір і вічна краса материнства з її радощами і печалами: «Мадонна Альте», «Мадонна у кріслі», «Мадонна на луці», «Мадонна зі щигликом», «Сікстинська Мадонна» [9].

Кризис ренесансної гуманістичної ідеї найповніше висловив майстер Високого Відродження – Мікеланджело Буонароті, який був названий «божественним». Його

скульптури «Вакх», «П'єта» принесли йому славу, а замовлення на свою найвидатнішу роботу – статую Давида – він отримав на дванадцятий день після прийняття нової конституції у Флоренції. Можливо, саме тому головна тема статуї – уславлення республіканських свобод та ідея божественного заступництва благородних помислів і діянь.

Великим мислителем, істориком, юристом і філософом був відомий флорентійський політичний діяч Нікколо Макіавеллі. У своїх працях він першим серед європейських учених обґрунтував теорію абсолютизму як держави, в якій основою права є сила, де монархи не вважають себе зв'язаними ніякими принципами або моральними настановами, а керуються виключно міркуваннями доцільності.

В усіх країнах Західної Європи, що були розміщені на північ від Італії, ренесансна епоха отримала назву Північного Відродження, яке формувалося і розвивалося, успадкувавши у значній мірі досягнення італійського Відродження, але на своїх традиціях. Гуманізм у Німеччині почав складатися в 1430-ті рр., на століття пізніше, ніж в Італії, під прямим впливом італійської ренесансної культури. Ідеологія гуманізму в Німеччині була пов'язана з релігійно-етичною і церковно-політичною проблематикою, а також отримала яскраве національно-патріотичне забарвлення. Гуманістичні рухи в Німеччині були тісно пов'язаними з університетами і школою, із завданнями виховання й освіти на новій культурній основі.

Найвидатнішими художниками німецького Відродження стали Ганс Гольбейн Молодший, Альбрехт Альдорфер, Лукас Кранах Старший, Альбрехт Дюрер [9]. Останній розв'язав низку професійно-художніх проблем: співвідношення предметів у просторі, існування людської постаті у просторі й пейзажі. У відомій картині Альбрехта Дюрера «Меланхолія» крилата жінка в оточенні атрибутів середньовічної науки та алхімії: піщаного годинника, інструментів ремесел, терезів, дзвона, «магічного квадрата», кажана – сповнена похмурої тривоги і зневіри в торжестві розуму й пізнання. Образ оповитий тяжким настроєм, який відображає, ймовірно, громадський настрій тих років у Німеччині.

У Нідерландах епоха Відродження розпочалася творчістю братів Яна та Губерта Ван Вейків, які створили Агентський вівтар. На кінець XV ст. припадає творчість обдарованого художника Гюго Ван дер Гуса. Вершиною нідерландського Ренесансу була творчість Пітера Брейгеля Старшого. Найбільш відомий його твір «Зимовий пейзаж» з циклу «Пори року» [9]. Одна з останніх картин Брейгеля Старшого є картина «Сліпі». П'ятеро сліпих людей, що тримаються за одну довгу палицю, падають усі в провалля слідом за вожаком, який оступився. Один з них дивиться прямо – у нього порожні очниці, дикий вираз обличчя. Ці страхітливі, приречені на страждання люди, здаються ще жахливішими на тлі спокійного, безтурботного краєвиду з церквою, порожніми пагорбами й зеленими деревами. Природа неупереджена і вічна, а шлях сліпих – це життєвий шлях усіх людей.

Найвидатнішим представником золотого століття голландського живопису є Рембрандт Гармензон ван Рейн – нідерландський художник, гравер, великий майстер світлотіні, який зумів втілити у своїх творах весь спектр людських переживань з такою емоційною насиченістю, якої до нього не знало образотворче мистецтво («Даная», «Старий у червоному», «Портрет бабусі» і «Портрет старого єврея») [9]. Художник підняв образотворче мистецтво на нову сходинку, збагативши його небувалою життєвістю і психологічною глибиною; перетворив далекі античні і біблійні легенди у розповідь про реальні земні людські почуття і відносини.

Передумови французького Відродження пов'язані з культурою другої половини XV ст. і глибоко ліричною, пройнятою силою і гостротою особистого почуття, поезією Франсуа Війона; історичною прозою Філіппа де Коміна, поетичною творчістю «великих риториків». Вони увібрали в себе кращі традиції міської літератури, вдосконалили її жанри, особливо баладу.

Наприкінці 1540-х рр. виступила на літературному обрії група із семи поетів, так звана «Плеяда», що обрала своєю метою возвеличення національної французької літератури, головним чином, шляхом створення загальнонаціональної літературної мови. Головою цієї групи був ліричний поет П'єр де Ронсар, автор багатьох од і сонетів, що вплинули на всю європейську поезію XVI ст. Видатний поет Іоакім дю Белле опублікував у 1549 р. літературний маніфест «Плеяди» під назвою «Захист і вихваляння французької мови».

Критикуючи порожню за змістом придворну латинську поезію, дю Белле пропонував літературну реформу, що передбачала збагачення французької літературної мови. Він був переконаний, що його рідна мова може стати настільки ж прекрасною, як і мови класичної античності, що викликали захоплення всіх гуманістів.

Творчість Франсуа Рабле становить вершину французької літератури Відродження. Видатний письменник був типовим зразком ренесансної людини – діяльним, допитливим, всебічно освіченим. Світову літературну славу Рабле здобув своїм романом «Гаргантюа і Пантагрюель», над яким працював з 1532 р. до кінця життя. Першим видатним французьким художником нової епохи був Жан Фуке, який писав портрети і релігійні композиції. Античні і ренесансні мотиви проявляються у рельєфах французького скульптора Мішеля Коломба.

Першість у розвитку іспанської літератури доби Ренесансу належить Мігелю Сервантесу де Сааведра. У 1605 р. з'явилася перша частина його великого творіння «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський», а у 1615 р. – друга частина. На народній сцені вперше з'явилися п'єси великого іспанського драматурга Лопе де Вега. Ним було написано близько двох тисяч п'єс, з яких понад 80 написано на сюжети іспанської історії.

Видатним англійським письменником Північного Відродження був Джефрі Чосер. Він виховувався на зразках французької і латинської середньовічної літератури та схоластичної філософії і, отже, здебільшого належав середньовіччю. Найвидатнішим твором Чосера є «Кентерберійські оповідання» – збірка віршованих оповідань, у якій поет зовсім відходить від алегоричного принципу зображення і звертається до безпосереднього змалювання життя тогочасної Англії, де органічно поєднувалося високе і низьке, сумне й веселе, поетичне й буденне.

Найвидатніший англійський гуманіст початку XVI ст. Томас Мор, який першим серед мислителів Відродження поставив торжество ідеалу суспільства «загального благоденства» в залежність від знищення інституту приватної власності на засоби виробництва, якийсь час пов'язував надії на «поліпшення» і «реформи» із «освіченим монархом». Томас Мор – автор суспільно-політичного трактату «Утопія», один з основоположників утопічного соціалізму.

Найвищим досягненням англійської й усієї європейської літератури доби Відродження була творчість Вільяма Шекспіра. Спадщина геніального митця набула світового значення, надихала на творчий розвиток народів світу усіх наступних століть, зберегла свою актуальність і до нашого часу. Літературна спадщина Шекспіра складається з 37 п'єс, двох поем та 154 сонетів. Сюжети для них він брав з різних джерел: італійських новел, античних і сучасних творів, з реальної дійсності. Написані у найбільш оптимістичний період англійського гуманізму, шекспірівські комедії пройняті ренесансним утвердженням земного життя, непохитною вірою в благородство і довершеність людини.

Особливе значення в літературній спадщині Шекспіра мають драми історичного характеру («Історичні хроніки»), сюжет яких, головним чином, взято з історії війн Червоної і Білої троянд: «Річард II», «Генріх IV», «Генріх V», «Генріх VI» і «Річард III». Шекспір зображує в них процес політичної консолідації Англії, що відбувався в умовах запеклої боротьби центральної влади проти феодалної анархії і постійної загрози вторгнення ззовні. Шекспір симпатизував національним силам, оскільки був рішучим ворогом феодалної роздробленості і вузькоолігархічної політики феодално-аристократичної знаті.

Іншим видатним драматургом XVI ст. був Крістофер Марло, якому належить кілька великих трагедій – «Тамерлан», «Фауст», «Король Едуард II» і драматичні сцени «Паризька різня» (тобто «Варфоломійська ніч») [9]. Марло заслужено вважають одним із найвизначніших попередників Шекспіра. Загалом Відродження в Англії мало обмежений характер, що найбільше відобразилося не в образотворчому мистецтві, а в літературі. Культура Англії підтяглася до ідей Відродження із запізненням, а засвоєння ідей Відродження і гуманізму збіглося з добою маньєризму і раннього бароко, що теж мали обмежений характер.

Першість у розвитку іспанської літератури доби Ренесансу належить Мігелю Сервантесу де Сааведра. У 1605 р. з'явилася перша частина його великого творіння «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський», а у 1615 р. – друга частина. На народній сцені вперше з'явилися п'єси великого іспанського драматурга Лопе де Вега. Ним було написано близько двох тисяч п'єс, з яких понад 80 написано на сюжети іспанської історії.

Висновки. Гуманізм відіграв головну роль в оновленні загальної культури епохи Відродження і став центральною культурною течією ренесансної доби. Загалом гуманістичне за змістом вчення прогресивних діячів Відродження відігравало провідну роль, становило значну опозицію феодализму та церковній схоластиці, утверджувало принципи демократії. Творчість митців епохи Відродження втілила в собі найпередовіші й життєстверджуючі ідеї свого часу як у граничній повноті і зрілості, так і у внутрішній суперечливості. У ній вміщено всю проблематику нового типу художньої культури з усім її життєлюбством і трагізмом, антропоцентризмом і заглибленням у безмежний космос. Творцями Високого Відродження стали істинні титани мистецтва, представники якого принесли свої найбільш зрілі плоди. Ренесансні культурно-інтелектуальні та суспільні трансформації в розвитку європейської цивілізації започаткували формування сучасних націй, а в галузі мистецтва зумовили такий розквіт мистецтва, якого вже ніколи більше не вдалося досягти.

Список використаної літератури

1. Безвершук Ж. О. Ренесанс (Народження гуманізму. Нова концепція людської особистості і нова модель освіти. Титани італійського відродження). *Українська та зарубіжна культура*. К., 2001. С. 158–187.
2. Борецький М. Доба Європейського Відродження (Ренесанс). *Зарубіжна література*. 2000. № 43. С. 1–10.
3. Год Б. Г. Європейське Відродження: історія, політика, педагогічна думка (нарис): наук.-навч. вид. Полтава: АСМІ, 2008. 220 с.
4. Давиденко Г. Й., Акуленко В. Л. Історія зарубіжної літератури середніх віків та доби відродження: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 248 с.
5. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження / під ред. М. С. Шаповалова. Львів : Світ, 1993. 340 с.
6. Єфименко В. В. Культура відродження. Гуманізм як ідеологія відродження. *Історія світової культури*. К., 1994. С. 225–239.
7. Крип'якевич І. П. Гуманізм і ренесанс. Центри гуманізму. Архітектура. Різьба й малярство. XV–XVI століття доба Відродження. *Всесвітня історія*. Кн.2. Київ, 1995. С. 180–198.
8. Крижановська О. О., Крижановський О. П. Історія середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2004. 368 с.
9. History of the Renaissance. URL: <http://www.historyworld.net/wrldhis/plaintexthistories.asp?historyid=ac88>
10. Hale J. R. The Civilization of Europe in the Renaissance. New York, 1995. 672 p.

References

1. Bezvershuk J. O. Renaissance (The birth of humanism. A new concept of the human personality and a new model of education. Titans of the Italian Renaissance). *Ukrainian and foreign culture*. K., 2001. P. 158–187. (in Ukr.)
2. Boretskyi M. (2000) The Age of the European Revival (Renaissance). *World Literature*. No. 43. P.1–10. (in Ukr.)
3. God B. G. (2008) The European Renaissance: history, politics, pedagogical thought (essays): science-science. view. / B.V. God; rec. : G. E. Alyaev, O. P. Kryzhanivskyi, G. V. Trotsko. Poltava: ASMI. 220 p. (in Ukr.)
4. Davydenko G.Y., Akulenko V.L. (2007) History of foreign literature of the Middle Ages and the Renaissance: education. manual for students higher education closing Kyiv: Center for Educational Literature. 248 p. (in Ukr.)
5. History of foreign literature. The Middle Ages and the Renaissance (1993) / ed. M. S. Shapovalova. Lviv. 340 p. (in Ukr.)
6. Yefimenko V. V. (1994) Culture of revival. Humanism as an ideology of revival // *History of world culture*. K. P. 225–239. (in Ukr.)
7. Krypyakevich I. P. (1995) Humanism and Renaissance / Centers of Humanism. Architecture. Carving and painting. 15th–16th centuries, the era of the Renaissance // *World History*. Book 2. Kyiv. P. 180–198. (in Ukr.)
8. Kryzhanovska O. O., Kryzhanovskyi O. P. (2004) History of the Middle Ages: Introduction to the history of the Western European Middle Ages. Course of lectures. Kyiv: Lybid. 368 p. (in Ukr.)
9. History of the Renaissance. URL: <http://www.historyworld.net/wrldhis/plaintexthistories.asp?historyid=ac88> (in Eng.)
10. Hale J. R. (1995) The Civilization of Europe in the Renaissance. New York. 672 p. (in Eng.)

IRZHAVSKA Anzhela, PhD of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of World History and International Relations Department, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: irzhavskaya@ukr.net

KIREYEVA Victoria, PhD of Historical Sciences, Associate Professor, Head World History and International Relations Department, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kalinchyk79@gmail.com

RENAISSANCE IN THE HISTORY OF EUROPEAN CIVILIZATION

Abstract. *The article highlights the consistent evolution of the Renaissance as a powerful cultural movement within the XIV-XVI centuries, during which a new culture, a new system of national literatures, a new philosophy and science emerged. The prerequisites for the emergence and specific features of the Renaissance in the history of European civilization are revealed, the work of the most outstanding representatives of the Renaissance is characterized. It is pointed out the formation of humanistic, aesthetic and artistic orientation of the Renaissance culture as opposed to the religious dominant in the culture of the Middle Ages.*

Introduction. *The main trends in the historical development of mankind can be traced and analyzed only by turning to the historical past, in particular to the civilizational dimensions of medieval history, in particular to the cultural and intellectual history of Western Europe in the 14th-16th centuries. The general cultural and historical view of the essence of the Renaissance, the awareness of the role of humanism in the development of the ideas of the Renaissance is relevant for the study of modern cultural and intellectual foundations of the civilizational development of mankind in general, as well as the peculiarities of the development of European countries in the Renaissance and their influence on the development of individual cultural communities.*

Purpose. *Highlight and analyze the prerequisites for the emergence, essence and main trends of the Renaissance, characterize the role of humanism in the development of the culture of the Renaissance, clarify and compare the main conceptual directions of the Renaissance using the example of the work of its most prominent artists in the context of the development of the new European civilization.*

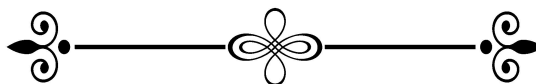
Scientific novelty. *The scientific novelty of the article consists in an attempt to comprehensively analyze the cultural-intellectual and historical-philosophical essence of the Renaissance in the context of the development of the new European civilization.*

Result. *The article proves that the renaissance cultural-intellectual and social transformations in the development of European civilization initiated the formation of modern nations, and in the field of art caused such a flourishing of art, which has never been achieved before. Creativity became the main category for interpreting the role of art in the Renaissance era, and the philosophical postulate about the creative possibilities of man was realized in the heyday of Renaissance art.*

Conclusion. *Humanism played a major role in the renewal of the general culture of the Renaissance and became the central cultural trend of the Renaissance. In general, the teachings of the progressives of the Renaissance, which were humanistic in content, played a leading role, constituted a significant opposition to feudalism and church scholasticism, and affirmed the principles of democracy. The creators of the new culture belonged not only to the "new time", but also to the time that was passing. The creativity of the artists of the Renaissance embodied the most advanced and life-affirming ideas of their time, both in extreme completeness and maturity, and in internal contradictions. It contains all the problems of a new type of artistic culture with all its love of life and tragedy, anthropocentrism and deepening into the boundless cosmos. The creators of the High Renaissance became the true titans of art.*

Keywords: *Middle Ages, European civilization, Renaissance, Renaissance, humanism, Renaissance culture, Northern Renaissance.*

Одержано редакцією 14.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-149-159

МАСНЕНКО Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>
e-mail: masnenko@ukr.net

НОВІ МОНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛИПИНСЬКОЗНАВСТВА

Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2019. 312 с.;

Калуцький С. Історичний наратив В'ячеслава Липинського: держава, монархія, аристократія: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А.С., 2022. 316 с.;

Осташко Т. Україна В'ячеслава Липинського. Київ: Темпора. 2022. 932 с.

В огляді нових видань з дослідної галузі липинськознавства пропонується розглянути три монографії, які з'явилися за останні роки. Поява такого добірного «інтелектуального врожаю» пояснюється часом наближення і власне відзначення 140-річного ювілею В.К. Липинського. Який в цілому минув майже не поміченим науковою громадськістю. Передумови появи нових досліджень також полягають у введенні в науковий обіг чималого обсягу раніше невідомих джерел, накопиченні фактів і загальному прирощуванні історичних знань вказаної галузі, які потребують належної систематизації та узагальнення.

Двоє з рецензованих видань належать авторству знаних істориків Ігоря Гирича і Тетяни Осташко, одне – написане молодим дослідником Сергієм Калуцьким, який нещодавно захистив кандидатську дисертацію. Запропонована опція, на наше переконання, дозволяє побачити спадкоємність різних поколінь українських дослідників вказаної проблематики, що є реальним свідченням загального поступу української історичної науки, набуття нею нової якості й обнадійливих перспектив її подальшого розвитку.

* * *

Поява нової книги про В'ячеслава Липинського завжди стає помітною подією в науковому житті українського історичного співтовариства, а тим більше особливо значимою, коли її автором є знаний історик, дослідник українського національного руху ХІХ – першої третини ХХ ст. Ігор Гирич. Підтвердженням цього слугують кілька позитивних рецензій, які з'явилися одразу після виходу книги¹.

¹ Тельвак В. Рец. на кн.: Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 188-192; Гордієнко Д. Рец. на кн.: Гирич Ігор. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 145-149; Іваницька С. «Ідеї мусять надихати народ на чин». *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. 2020. Вип. 19. С.286-292; Telvak V. Recenzje: Igor Hurych, Vyacheslav Lypynsky: farmer and soldier (The ratio of democratic and conservative aspects in his historiosophy), Kyiv 2019. 310 p. *Galicja. Studia i materiały*. Rzeszyw, 2021. T. 7. S. 461-466.

Автор з притаманною йому скромністю визначив жанр свого твору як книги нарисів, що має науково-популярний характер. На нашу думку, це видання є повноцінною науковою монографією, не тільки за формальними ознаками, але й змістовно, оскільки містить низку новаторських підходів щодо інтерпретації світогляду і суспільно-політичної позиції нашого героя.

Рецензоване видання має виважену логічну архітектуру, підпорядковану меті дослідження – виявити сутність історіософії В. Липинського, ключові моменти його суспільно-політичних поглядів, розкрити теоретичні та концептуальні засади його творів. Питоме завдання книги, як визначив сам автор, полягало у поєднанні фактографічної історії та історії інтерпретаційної.

Виклад розпочинається із Передмови, у якій змістовно прописано унікальність постаті В. Липинського як політичного мислителя державницького консервативного спрямування, та докладного історіографічного огляду наукових студій з липинськознавства. Наукова література розглядається у відповідності до певних кейсів: прижиттєва, емігрантська/діаспорна/зарубіжна, українська часів незалежності. Систематизований доробок найбільш відомих дослідників життя та наукової спадщини В. Липинського.

Перший розділ «Республіканський консерватор: В. Липинський до Української революції 1917-1921 рр.» репрезентує біографічну канву мислителя від народження, родинного кола до революційних подій 1917 р. Звернута увага на найважливіші аспекти життєпису – навчання, вибір життєвого шляху, стан здоров'я, початки громадської і політичної діяльності. Зокрема, йдеться про участь у молодіжних гімназійних товариствах, у гуртку М. Требінської, у діяльності «Просвіти», навчання у Женевському університеті (з відповідними інтелектуальними впливами В. Парето, Г. Моска, Ж. Сореля), участь у виданні «Історії України-Русі» М. Аркса, значення брошури «Шляхта на Україні», хліборобську працю у маєтку в Русалівських Чагарях. Тут же розповідається про початок публіцистичної та наукової діяльності В'ячеслава Липинського, зокрема його співробітництво з редакцією газети «Рада», видання тижневика «Przegląd Krajowy», створення альманаху «Z dziejów Ukrainy», стосунки з українськими і польськими громадськими діячами тощо. Принагідно зауважені особливості характеру В. Липинського та обставини його щоденного побуту, зокрема у Києві під час редагування тижневика «Przegląd Krajowy». Досить докладно розкрито його конфлікт з Б. Ярошевським у зв'язку з виданням згаданого тижневика. Подана інформація про нереалізовані наміри та втрачені твори нашого героя.

Цілком можна погодитися з думкою автора, що підставовою працею, у якій В. Липинський вперше сформував концепцію українського консерватизму була його «Szlachta na Ukrainie» (1909). Наступними етапами розвитку його історіософії були «Z dziejów Ukrainy» (1912), «Україна на переломі» (1920), «Листи до братів-хліборобів» (1926) (с. 38).

Виклад матеріалу у другому розділі «Політичне та ідеологічне тло діяльності В. Липинського» розпочинається з'ясуванням питання, чи був Липинський до 1917 р. сто процентним консерватором і монархістом, і як співвідносилися в його суспільній ідеології консервативне мислення і демократична практика? Автор підтвердив свою прихильність до позиції Я. Пеленського, який вважав, що на початку своєї діяльності В. Липинський притримувався демократичних поглядів і лише під впливом негативного досвіду остаточно ствердився в консервативних переконаннях. Тут же наводиться пояснення причин звернення В. Липинського до філософії неоромантизму.

Ключовий підрозділ стосується висвітленню співвідношення «консервативного демократизму» і «правого народництва» у політичних побудовах мислителя. При цьому варто звернути увагу на думку, яку свого часу висловив І. Лисяк-Рудницький, що «поняття такі, як «консерватизм», «лібералізм», «демократія», тощо, є пливкі та що вони не раз означають дуже відмінні предмети»². Відповідно й В. Липинський, як зауважує автор, мав власне бачення щодо вказаних дефініцій, яке ґрунтувалося на його історіософських засадах і еволюціонувало під впливом реального досвіду політичної боротьби за українську справу.

Окремо розглянуто проблему стосунків В. Липинського з українськими націонал-демократами та соціал-демократами, перебіг київського з'їзду українців польської культури 1909 р., взаємини з М. Грушевським, Є. Чикаленком, А. Жуком, польськими політичними

² Лисяк-Рудницький І. Щоденники. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 630.

і культурними силами. Цікаві міркування І. Гирича про те, що В. Липинський був «одним з кращих мовників-стилістів у нашій суспільній літературі XX ст.» та про українську мову в його житті (с. 101-102).

Третій розділ «Історіософія В. Липинського в його політичній публіцистиці» присвячений аналізу суспільно-політичних поглядів нашого героя у 1908-1917 рр. через призму його філософії історії українського суспільства. Окремими важливими сюжетами тут маємо аналіз співвідношення «консервативного демократизму» та «правого народництва» у політичних побудовах мислителя (шляхом аналізу його праць «Наше становище на Русі-Україні», «Шляхта на Україні», «Між молотом і ковадлом», «Другий акт», «Матеріали до програми Української демократично-хліборобської партії» тощо), співвідношення «класового» і «національного», революції як знаряддя для незалежнення, концепту «українська шляхта», лідерської ролі шляхти в українському суспільстві початку XX ст. за аналогією до національного відродження середини XVII ст., вирішення польського питання в Україні, понять «нація», «територіалізм», «самостійність» у дореволюційний час.

У четвертому розділі «В'ячеслав Липинський у часи Української революції та на еміграції» І. Гирич розглядає безліч сюжетів пов'язаних життям і діяльністю нашого героя у 1914-1931 рр. Навіть перелік підрозділів показує наскільки насиченим і різноплановим є авторський засяг студіювання: Полтавський період життя, На дипломатичній службі, Створення Українського союзу хліборобів-державників, Поширення гетьманської ідеології у світі, В. Липинський у берлінському УНІ, Конфлікт з гетьманом і гетьманським оточенням у Ванзее, Братство українських класократів-монархістів, Посол Української Держави у Відні, Галицькі військові формування в Українській Державі, В. Липинський та Д. Дорошенко у добі Української Держави, В. Липинський – П. Скоропадський за часів Гетьманату, Пошук компромісу з «білою» Росією 1919 р., «Україна на переломі» – твір, що розпочав державницьку історіографію, Чи дійсно історики-республіканці не були державниками? Державницька школа й історики-республіканці, В. Липинський versus М. Грушевський у 1920-ті: державництво – народництво, С. Томашівський і його галицький консерватизм у порівнянні з консерватизмом наддніпрянським В. Липинського, В. Липинський – Д. Донцов: консерватизм versus інтегральний націоналізм, Взаємини з Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним), В. Липинський і П. Скоропадський: причини і наслідки конфлікту.

У цьому розділі автор чомусь застосував «подвійний» хронометраж – стисло розглянувши життєвий сценарій В. Липинського вказаного періоду, знову повертається до найважливіших його сюжетів. Так, про його діяльність на чолі посольства у Відні спочатку йдеться на стр. 181-182, а на стр. 192-204 знову розглянута ця ж проблематика, але з більшою деталізацією. Подібна ситуація спостерігається при аналізі стосунків нашого героя з П. Скоропадським (с. 190-191, 207-209, 258-265).

Однак, найбільший інтерес у цій частині тексту становить досить переконлива авторська концепція еволюції (метаморфози) поглядів В. Липинського щодо його ставлення до демократії. Тут І. Гирич запропонував схему «синтеза – антитеза – нова синтеза». До згаданої раніше позиції про позитивне ставлення у дореволюційний час, рішуче заперечення одразу після поразки визвольних змагань, додаються спроби знайти «новий компроміс з демократією та інтелігенцією» наприкінці життя. Зрештою він робить висновок, що «В. Липинський був некласичним монархістом і зовсім не ворогом демократії». Більше того, досліднику здається, що наш герой «намагався витворити новий симбіоз консерватизму й розумної демократії, який би дав можливість справдитися його вірі у побудову незалежної України» (с. 263).

П'ятий розділ «Листи до братів-хліборобів»: ідеологія, суспільні концепти і месиджі» повністю зосереджений на аналізі цього засадничого твору української консервативної політичної думки. Цілком можна погодитися з думкою автора, що це багатофункціональний, міждисциплінарний, полігуманітарний текст, наскрізь оригінальний, написаний передовсім на українському матеріалі в контексті ширших світових процесів. Також не виглядає перебільшенням визначення його загальнокультурного значення на одному рівні з «Кобзарем» Тараса Шевченка, «Історією України-Руси» Михайла Грушевського, творчістю Івана Франка. І. Гирич також звертає увагу на те, що Липинський не завершив працю над цим трактатом, оскільки в нереалізованих залишилися кілька його важливих сюжетів (с. 270-271).

У наступних підрозділах «Стиль, форма і мова «Листів...»», «Основні месиджі «Листів до братів-хліборобів»», «Власна держава – альфа і омега національного поступу. Лише монархія буде державу», «Трудова монархія як нова форма монархічної влади. Її переваги над республіканською формою правління», «Меншість керує суспільством: аристократична стратифікація краща за демократичне зрівнювання», «Ірраціональне замість раціонального», «Церква як чинник світогляду», «Еліта продукує *contra* демократія та інтелігенція обслуговуюча», «Національне та інтернаціональне», «Опозиція: осілі хлібороби / кочовики», «Три різні типи націй за методом організації еліт: класократія, демократія, охлократія», «Політика як умілість і мистецтво: хотіння своєї держави», «Свідомість території і патріотизм землі: держава як примус», «Причини української не державності», «Актуальність «Листів до братів-хліборобів» сьогодні» подана доволі продуктивна авторська інтерпретація основоположних ідей В. Липинського.

Авторське «Замість післямови» присвячене визначенню головних уроків видатного мислителя для сучасної України. І. Гирич переконливо доводить, що «сама історіософія В. Липинського з її ідеалізмом, ірраціоналізмом, екзальтованістю й консерватизмом», як це парадоксально не виглядає, найбільше відповідає нинішнім запитам суспільного розвитку. Це стосується методологічних засад інтерпретації історичного процесу, ствердження ідей державної незалежності України, значення культури для державотворення і держави для націотворення, подолання багатьох хибних стереотипів про українську націю, важливості історичної пам'яті та традиції, якості еліти тощо.

Завершує видання іменний покажчик, який суттєво полегшує роботу з текстом.

Як й усі книги І. Гирича це видання відрізняється досконалою науковою мовою і коректним понятійним апаратом. Однак, на нашу думку, потребує більш чіткого окреслення, що розуміє автор під поняттям «історіософія». Вочевидь ця дефініція трактується ним досить широко і часом довільно. Про це свідчить те, що в різних частинах тексту ця ключова дефініція наділяється різними, дещо відмінними сенсами. Це і концептуально-світоглядні засади творчості В. Липинського, його політичне мислення («політична історіософія» (с.52)), його суспільна ідеологія (с. 98), суспільно-політичні погляди Липинського згідно з головними структурними елементами його філософії історії українського суспільства (с. 140), уявлення та теоретико-концептуальні схеми історичного процесу (теорія історії) тощо. Принагідно зауважимо, що сам В'ячеслав Липинський під «історіозофією» розумів синтетичну частину рідної (конкретної) історії³.

В цілому ж основна мета досягнута – автору вдалося досить оптимальним чином поєднати фактографічну складову життя В. Липинського з інтерпретаційним підходом до його спадщини, передовсім у царині політичного мислення. Ігор Гирич запропонував власну досить вдалу модель своєрідної інтелектуальної біографії видатного українського мислителя.

Зауважена певна траєкторія розвитку новітнього українського консерватизму, який з одного боку – спирався на традиції староукраїнського консерватизму, який зберігали нащадки полонізованої руської шляхти і зросійщеної козацької старшини, а з другого боку – надирався ідеєю будівництва новітньої української державності.

Монографія надзвичайно антропологізована – автор аналізує особливості особистих стосунків В. Липинського із широким спектром діячів українського руху С. Єфремовим, М. Грушевським, Є. Чикаленком, А. Жуком, Б. Ярошевським, П. Скоропадським, Д. Дорошенком, В. Габсбургом (В. Вишиваним) та ін.

* * *

З інтересом читається монографія молодого дослідника Сергія Калуцького, яка вже безпосередньо приурочена до 140-ї річниці від дня народження В'ячеслава Липинського. Автор зосередив увагу на аналізі науково-історичного доробку метра, з особливим акцентом на вивченні державотворчих процесів доби Хмельниччини, зокрема постаті Богдана

³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. *Твори. Політологічна секція*. К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. Т.6. Кн.1. С.353.

Хмельницького, еволюції політичних поглядів гетьмана, формування «національної аристократії». Окрема увага також зосереджена на аналізі методологічного інструментарію дослідника, який містить авторську версію періодизації становлення наукових поглядів В. Липинського.

У Вступі автор спеціально наголошує на особливій увазі щодо дотримання принципів історіографічного дослідження, зокрема, принципів історизму, об'єктивності, індивідуалізації, цивілізаційного підходу, історіографічної традиції, опори на джерела, конкретності, всебічності, наступності (спадкоємності), антропологізму, істинності. Також детально описано низку методів історіографічного дослідження, які використано в монографії. Історіографічну модель, застосовану для аналізу історичних поглядів В. Липинського, автор охарактеризував як реконструктивну, яка має біографічний характер і відноситься до її мовного логіко-лінгвістичного (описового) різновиду.

Дещо незвично, що автор сам зауважує недоліки й недоопрацювання власної монографії. До яких він відніс ігнорування низки досліджень польських колег (М. Папєжинської-Турек, Р. Тожецького, М. Козловського, М. Філіповича, Т. Стрієка). Також погоджується, що недостатньо висвітлив співпрацю героя із НТШ тощо.

Перший розділ монографії традиційно має історіографічне та джерелознавче спрямування.

Історіографічний огляд автор подає у чотирьох кейсах: 1) прижиттєва історіографія (1912–1932 рр.); 2) радянська історіографія (1933 – перша половина 1980-х рр.); 3) дослідження сучасних українських вчених (друга половина 1980-х рр. – по сьогоднішній день); 4) діаспорна і зарубіжна історіографія. На нашу думку, вказана структуризація потребує помітного корегування. Одразу зауважимо, що прижиттєву історіографію варто звичайно обмежити 1931 р. Крім того, становлення сучасного українського історіографічного липинськознавчого дискурсу варто починати все ж від початку 1990-х рр., а не від 1980-х рр. Автор явно ідеалізує пізньорадянську дійсність, коли стверджує, що: «Із 80-х років українські історики отримали можливість вільно вивчати наукову й публіцистичну творчість В. Липинського» (с. 28).

Попри певні недоречності, автор все ж зміг достатньо повно відобразити внесок дослідників різних середовищ і періодів у осмислення наукової спадщини В. Липинського щодо державотворчих процесів доби Хмельниччини, формування його історичних поглядів і методологічних настанов. Історіографічний огляд дав змогу автору визначити малодосліджені аспекти теми, на дослідженні яких він і зосереджується.

У джерелознавчому підрозділі автор детально розглядає історичні праці В. Липинського. А також рецензії на його праці, авторства Д. Дорошенка, М. Залізняка, П. Клименка, І. Крип'якевича, С. Томашівського та ін. Цілком виправдано для реконструкції становлення історичних поглядів вченого автор залучає епістолярій – листування з М. Грушевським, Д. Дорошенком, І. Кревецьким, О. Назаруком тощо. Належна увага приділена й використанню джерел особового походження.

Доповнили джерельну базу історичні роботи, присвячені проблемам української державності середини XVII ст. і комплекс документальних матеріалів і наративів, які висвітлюють епоху гетьманату Б. Хмельницького.

Другий розділ присвячений аналізу формування історичних поглядів вченого і має помітне теоретично-методологічне спрямування.

У першому підрозділі «Становлення методологічних принципів і створення наукових праць» автор зосереджується на аналізі впливу родоvodu і сім'ї на формування світоглядних орієнтирів майбутнього вченого. Висвітлено роки навчання у житомирській, луцькій і першій київській гімназіях. При цьому зауважено особливий вплив кількох осіб: дядька Адама Рокицького, учасників гуртка Марії Требінської, історика Миколи Василенка тощо.

На думку автора, визначальне значення у формуванні наукових поглядів В. Липинського мало навчання на агрономічному відділенні Краківського університету. Зокрема, він відвідував лекційні курси істориків В. Закшевського та В. Чермака, літературознавця і письменника Б. Лепкого. Познайомився із учнем М. Грушевського С. Томашівським.

Позитивним набутком можна вважати розгляд впливу неоромантизму, модерністського напрямку, із його поєднанням історії з антропологією, економікою, етнологією, психологією, соціологією та іншими науками, позитивізму на формування історичних поглядів і

методологічних підстав творчості В. Липинського і відповідним аналізом його історичних творів (с. 65–92).

У наступному підрозділі «Джерельна основа монографій і статей» (с.93–123) проаналізовано джерельну базу праць В. Липинського. Увесь комплекс використаних ним джерел автор поділив на такі категорії: 1) матеріали, що висвітлюють процес відновлення української державності та становлення її інститутів; 2) документи, які розкривають роль Б. Хмельницького у становленні державності; 3) джерела, в яких міститься інформація про складний процес формування нової аристократії із представників козацької старшини і пошкодженої шляхти.

Далі наводиться детальний аналіз використання дослідником різновидів джерел, що дозволило автору дійти до цілком виправданого висновку, що становлення В. Липинського як вченого відбувалося в ході глибокого аналізу ним архівних та опублікованих джерел. А це в свою чергу дозволило йому сформулювати концептуально новий погляд на проблеми відновлення української державності середини XVII ст.

Третій розділ монографії С. Калущий присвятив розгляду постаті Б. Хмельницького у візії В. Липинського. Основна увага зосереджена на двох аспектах проблеми: еволюції суспільно-політичних переконань гетьмана, випрацювані ним основ державницької ідеї, та реальних дій з централізації влади й утвердження спадкового гетьманату.

Провівши текстологічний аналіз монографій «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі» автор показав внесок В. Липинського у висвітлення питання еволюції суспільно-політичних поглядів гетьмана від автономістичних до незалежницьких. При цьому зауважена різниця поглядів В. Липинського та М. Грушевського щодо часу визрівання у гетьмана усвідомлення потреби незалежної козацької держави (с. 135–136). Із сфери політичного дискурсу також розглянуті питання об'єднання українських етнічних територій, впровадження монархічної спадкової влади, династичних шлюбів, формування нової політичної еліти, значення Переяславської угоди, конфесійного порозуміння тощо.

Отже, можна погодитися з думкою автора, що оцінка В. Липинським постаті Богдана Хмельницького найбільш повно висвітлена у монографії «Україна на переломі». Вчений вважав його творцем української державної ідеї та держави Гетьманщини, що стала спадкоємицею Русі. Розкрив сутність політики гетьмана, спрямованої на підтримання легітимності і визнання легальності на міжнародній арені його влади та самого існування Української держави. Цілком справедливо й те, що погляди В. Липинського на постать гетьмана мали помітний вплив на подальшу історіографію, зокрема й на творчість сучасних українських дослідників.

В останньому, четвертому розділі монографії йдеться про національну аристократію Гетьманщини з погляду В. Липинського. Цілком доречно виділено два складники нової еліти: городове козацтво і шляхта.

Щодо першого – звернута увага на різні аспекти козакознавчого дискурсу В. Липинського: врахування здобутків історіографії XIX – початку XX ст., його бачення генези козацтва як окремого стану, спорідненість із європейським лицарством, формування європейських лицарських цінностей і моралі, світоглядних орієнтирів козацтва, підтримки Православної церкви, соціальної стратифікації в середині козацького стану, землеволодіння та господарство козаків як «осілої військо-хліборобської верстви», зростання чисельності козацтва під час Хмельниччини, деструктивної ролі низового запорозького козацтва. Характерно, що автор доволі критично розглядає погляди В. Липинського на ці питання, намагаючись показати досягнення, у тому числі піонерного рівня, і помилкові твердження, які не знайшли підтримки в сучасній історіографії. Зрештою, коректно оцінена основоположна ідея історика про державотворчий потенціал городового козацтва.

В заключному підрозділі проаналізована участь шляхти у формуванні нової провідної верстви та функціонуванні державних інститутів Гетьманщини. Виокремлені наступні аспекти проблеми: встановлення факту участі шляхтичів у Хмельниччині, обрахунок кількості повсталішої шляхти, її національні та конфесійні характеристики, майнове розшарування шляхетського стану, періодизація налагодження стосунків між гетьманом і непошкодженою шляхтою (яка корелювалася із загальною періодизацією козацької революції). Водночас

справедливо зауважено, що в текстах В. Липинського спостерігається ідеалізація шляхетської верстви, зокрема необґрунтовано перебільшена активна підтримка шляхтичами повстанців і їхня роль у розбудові державних інститутів (с. 195).

Проте, цілком доречно констатується, що В. Липинський висвітлював провідну роль вищих верств козацької України у підготовці й організації повстання під проводом Б. Хмельницького. Стверджував, що із козацьких старшин і частини покозачених шляхтичів постала «національна аристократія» відновленої Української держави, яка й розбудовувала її інститути.

Завершується монографія ґрунтовними висновками, у яких С. Калущий запропонував власне структуроване розуміння становлення В. Липинського як науковця та його внеску в дослідження української державності доби Хмельниччини. Присутній список використаних джерел та літератури.

До основного тексту долучено Додатки, у яких розміщена інформація про хронологію, бібліографію публікацій та перевидань історичних праць В. Липинського, перелік документальних матеріалів, що слугували джерелами для формування історичної концепції Липинського, фрагмент «Схеми» української історіографії за О. Оглоблиним, перелік праць автора за темою монографії. Вміщено Словник ключових термінів і понять. Водночас відсутні іменний та географічний покажчики, які помітно б підвищили науковий рівень монографії.

* * *

Завершимо наш огляд рецензією на фундаментальну працю знаної дослідниці життя, політичної діяльності та наукової творчості В. Липинського Тетяни Осташко, яка побачила світ також у 2022 р. Це безперечно найфундаментальніша на цей час класична наукова біографія видатного історика і політичного мислителя. Варто згадати що появи монографії передувала багатолітня дослідницька робота науковиці, включно з опрацюванням архівів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського в США, публікація епістолярію та інших джерел у серії видань «В'ячеслав Липинський та його доба», видання чисельних наукових та науково-популярних статей.

У досить об'ємній Передмові (с.9-43) авторка подає ґрунтовну історіографію, сконцентрувавши увагу на головних тезах, які виокремлювали дослідники творчості В. Липинського, визначаючи оригінальність його концепції.

Розділ «Рід і родина Вячеслава Липинського» присвячений родинній історії нашого героя. Розпочинається він історіографічним оглядом цієї проблеми, з означенням внеску у її вирішення К. Пуласького, В. Сенютовича-Бережного, Л.-Р. Біласа, О. Оглоблина. Тут авторка оприлюднила цікаву версію про те, що В. Липинський «був фактичним співавтором монографії» Пуласького (с. 47). Далі подається детальний огляд генеалогічної лінії мазовецької гілки роду Липинських, нащадки яких оселилися на Поділлі. Згадані предки й по бабусиній лінії (Бечковські) власники Затурець на Волині та материнській лінії (Рокицькі). Подана інформація про час і місце народження. Згадано, що родинне виховання було витримане у римо-католицькій шляхетській традиції. Звернута увага на формування українського світогляду та родинних мовних практик (польської і французької), у тому числі й щодо української мови, як «першої мови». Політичні родинні орієнтири в протилежність до шляхетської демократії визначені як консервативно-роялістичні. Наведена інформація про склад родини – братів Станіслава, Володимира та сестру Ванду. Дещо в тіні залишилися батьки нашого героя: Казимир–Сильвестр–Антоній Липинський та Клара з роду Рокицьких.

Розділ «Гімназійна доба та служба в армії» охоплює період навчання у Житомирській першій чоловічій гімназії, Луцькій прогімназії, Першій Київській чоловічій гімназії. Звернута увага на слабе здоров'я Вячеслава, його успіхи у навчанні. Йдеться про вчителя історії М.Л. Лятошинського та відомих учнів київської гімназії, яких згадував у своїх споминах В. Липинський. Відзначено також коло спілкування в межах «гуртка Требінської», передовсім центральних постатей М. Василенка та В. Доманицького. Розглянуто початок громадсько-політичної діяльності В. Липинського, передовсім його перехід з польської організації до української гімназійної громади. Т. Осташко висловлює думку про суттєвий вплив

самостійницьких поглядів М. Міхновського на формування політичної свідомості В. Липинського (с. 73-74).

У розділі «Навчання в університетах Кракова й Женеви» відображено наступний етап становлення В. Липинського як інтелектуала і політика. Серед висвітлених сюжетів зазначимо мотивацію вибору фаху і закладу, вплив Б. Лепкого, М. Шемета, С. Грабського, В. Закшевського, В. Яворського, інших викладачів і приятелів. Стверджується, що саме в цей період відбулося остаточне національне самоусвідомлення В. Липинського і розпочалася реальна праця над історичними студіями. Перші відвідини Львова охарактеризовані як знакова подія, яка мала суттєвий вплив на його політичні погляди, зокрема посилення в них селяноцентричних консервативних аспектів. Авторка також схиляється до думки, що саме тоді наш герой познайомився з М. Грушевським, С. Томашівським, О. Назаруком. Йдеться також про особисті життєві обставини: одруження з Казимирою Шумінською, захворювання на плеврит і туберкульоз, лікування в Закопаному тощо.

У розділі «Формування громадської та політичної позиції» піднімаються дискусійні питання, щодо впливу на світогляд В. Липинського праць Вільфредо Парето, польських істориків, хлопоманів, російських слов'янофілів. Безперечно цінність має авторська інтерпретація, оперта на якісну й почасти нову джерельну базу із архіву СЄДІ, самоаналізу В. Липинського щодо його власного суспільного призначення («тяжких обов'язків українського Пана») та сприйняття українства (с. 103-108). Досить докладно показано вплив на племінника дядька Адама Аполлінарійовича Рокицького (с. 109-112). Побіжно йдеться коріння територіального патріотизму В. Липинського – вплив «хлопоманів», В. Антоновича, М. Василенка тощо. Висвітлено ставлення Липинського до мовного питання.

Розділ «Наукова праця перед революцією» присвячений висвітленню обставин початку наукової праці В. Липинського, зокрема впливу В. Доманицького, підготовці до друку другого видання праці М. Аркаса «Історія України-Русі», написанню та друку рецензії на перше видання цієї книги, розвідок «Данило Братковський: суспільний діяч і письменник кінця XVII століття», «Генерал артилерії в. кн. Руського (з архіву Немиричів)», «Арія́нський сойма́к в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії арія́нства на Україні)», збірника «Z dziejów Ukrainy», публіцистичних творів, співпраці з НТШ. Відстежується процес формування державницької концепції В. Липинського, впровадження ним ідеї «культу історичної особи» на прикладі постатей Б. Хмельницького, С.-М. Кричевського та ін.

У розділі «Служіння Україні: громадська діяльність» подана комплексна характеристика громадської діяльності В. Липинського у довоєнний час. Наводиться цікава інформація про участь у заходах з популяризації знань серед селянства, вшанування постаті Т. Шевченка, співпраці в газеті «Рада», діяльності в «Просвіті» тощо. Цілком виправдано звернута увага на В. Доманицького й Є. Чикаленка, які стимулювали інтерес В. Липинського до громадських справ на українській ниві. Згадана полеміка з В. Винниченком. Все це дало підстави авторці не погодитися з думками Я. Дашкевича та І. Передерій, що суспільно-політична праця В. Липинського розпочалася лише під час Української революції 1917-1921 рр. (с. 176-177).

В окремому розділі «На чолі українців-латинників» проаналізована спроба В. Липинського залучити польську та полонізовану шляхту Правобережної України до української справи.

Враховуючи надзвичайне значення для впровадження ідеї самостійності України в українську практичну політику і роль у цьому В. Липинського, розділ «Політична нарада 1911 р. у Львові та її наслідки» присвячений детальному розгляду передумов, перебігу та результатам таємної наради українських діячів 4-6 березня 1911 р. у Львові. Зазначена чітка самостійницька позиція, без орієнтації на зовнішні сили В. Липинського. Розглянута історія підготовки до видання часопису «Вільна Україна», який так і не побачив світ, розколу та дискусій з «молодоукраїнцями», створення Українського інформаційного комітету. Цілком виправдано належна увага приділена розгляду «Меморіалу до Українського інформаційного комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі», авторства В. Липинського та впливу цього документа на позицію частини українського політикума (с. 233-241).

Кілька розділів «Доба війни та революції, 1914-1917 рр.», «Здобутки і втрати революційної доби», «Амбасадор Української Держави», «На чолі посольства УНР», ««Справа» військового фонду й демісія», «Завершення дипломатичної кар'єри й початок еміграції» присвячені політичній діяльності В. Липинського під час Української революції 1917-1921 рр.

Подана коротка реконструкція участі героя в подіях I Світової війни – нетривале перебування на фронті та подальшу службу в резервних тиллових частинах. Наведена цікава інформація про його психологічну мотивацію до участі у цій війні (с. 245). Постать В. Липинського у калейдоскопі буремних революційних подій репрезентована у процесі українізації військових частин та діяльності Українського клубу в Полтаві, участі у роботі I Всеукраїнського військового з'їзду в Києві, критичному ставленні до політики Центральної ради, написанні програми та створенні Української демократично-хліборобської партії (УДХП) тощо.

Торкаючись питання наявності в програмі УДХП демократичних сентиментів, Т. Осташко категорично заперечує, що у В. Липинського «були й демократичні періоди». На її погляд: «...Він ніколи не змінював своєї громадсько-політичної позиції і протягом усього життя був консерватором та монархістом» (с. 273). Як бачимо, у цьому основоположному моменті авторка притримується іншої думки, ніж описана вище характеристика політичного кредо нашого героя авторства І. Гирича.

Авторка наводить чимало цінної інформації про особливості дипломатичної діяльності В. Липинського на чолі посольства у Відні: обставини призначення на посаду (з альтернативною можливістю посідання посади міністра), комплектування штатів посольства, тонкощі дипломатичної «кухні», внеску у вироблення зовнішньополітичного курсу Української Держави, оцінки В. Липинським Брестського миру, його дії в умовах конфліктних ситуацій, ставлення до Липинського-дипломата представників різних політичних середовищ, мотивація вимушеної співпраці з Директорією, суперечності з позицією чиновників УНР, справи щодо коштів військового фонду, демісії з посади посла тощо.

Для дослідників в галузі липинькознавства чималий інтерес становить аналіз записки В. Липинського від 22 травня 1919 р. (с. 369-374), у якій зафіксовані визначальні аспекти його світосприйняття в період глибокої кризи як політика, науковця, людини. Тут також містилися досить інтимні зізнання щодо самоідентифікації, романтичних стосунків із жінками, окреслювалися життєві перспективи на майбутнє.

Емігрантський період життя В. Липинського, з окремою увагою на провідні позиції в гетьманському русі, проаналізований у розділах «Зародження українського гетьманського руху», «Початок співпраці з гетьманом Павлом Скоропадським», «В'ячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург», «Український союз хліборобів-державників», «Персоніфікація роду Павла Скоропадського», «Суспільно-політичні дискусії навколо гетьманської ідеї», «Український гетьманський рух».

У цьому досить об'ємному тематичному блоці найбільший інтерес становить інформація про: програмні та публіцистичні праці мислителя означеного часу («Дорогі друзі», «До українських хліборобів», «Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта)», спроби контактів з В. Винниченком, пошук дієздатних політичних проєктів на початку еміграції, визначення формату взаємин із П. Скоропадським, визначальну роль у становленні Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), джерелознавче значення листування між Липинським і Скоропадським, обставини підписання угоди П. Скоропадського з УСДХ (авторства Липинського), спроби порозуміння із Вільгельмом Габсбургом.

Детально проаналізовано створення, структура, учасники і діяльність Українського союзу хліборобів-державників. При цьому, авторка звертає увагу на найбільш відомих і впливових членів цієї організації: Д. Дорошенка, М. Кочубея, А. Монтрезора, Л. Сідлецького, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Тимофіїва, С. Шемета. Йдеться також про часопис організації – «Хліборобська Україна» і роботу над його виданням В. Липинського. Цілком можна погодитися з думкою дослідниці, що мислителю вдалося повністю вирішити питання ідейно-політичного та організаційного характеру – обґрунтувавши концепцію спадкової монархії завдяки дослідженням національно-державницької традиції інституту гетьманства.

Цілісного вигляду ця концепція набула через персоніфікацію роду Павла Скоропадського з подальшою популяризацією його в українському політичному середовищі.

Цікаво описані суспільно-політичні дискусії, які розгорнулися навколо концепції спадкової трудової монархії В. Липинського. Дослідниця виокремила кілька її основних напрямів. Перший кейс стосується полеміки із колишніми соратниками по УДХП – Д. Донцовим та В. Андрієвським. Помічено, що при цьому В. Липинський виявляв доволі толерантне ставлення до своїх візаві, намагаючись уникати різких висловлювань, особливо в публічному дискурсі, шукаючи шляхів до національного консенсусу. Наступний блок становить полеміка з проводом УНР, зокрема із М. Славінським. Окремо розглянута полеміка із Є. Чикаленком, який на той час пристав до українського консерватизму. Тут предметом обговорення були питання національної аристократії та персоналізації династій українського монархічного руху. Зауважена також деструктивна діяльність претендента на українське гетьманство І. Полтавця-Остриниці (с. 556-566).

Проаналізована діяльність В. Липинського з поширення консервативної монархічної ідеології та формування гетьманського руху в середовищі української еміграції в європейських країнах, на американському континенті, українських землях у міжвоєнній Польщі.

Окремий розділ присвячений науковій діяльності В. Липинського в еміграційну добу. В ньому подана інформація про умови друку монографії «Україна на переломі» в «Дніпросоюзі», оцінки цього видання І. Крип'якевичем, Д. Дорошенком, Д. Багалієм, П. Клименком. Як відомо, останній був автором доволі заангажованої рецензії. Для дослідників української історіографії того часу безперечно буде цікавою оцінка цього факту, висловлена у листі І. Кревецького до В. Липинського від 13 березня 1924 р. (с. 613). Також охарактеризовані творчі плани Липинського щодо власних історичних досліджень та намірів публікації наукових творів. Можна погодитися з думкою авторки, що політична діяльність, організаційна робота в гетьманському русі та незадовільний стан здоров'я значною мірою зашкодили реалізації наукових планів нашого героя.

У розділі «Листи до братів-хліборобів» (с. 641-665) подана цілісна картина написання цього визначального твору української консервативної політичної думки і коротко розкритий зміст його окремих частин. Дослідниця, спираючись на листи і записи В. Липинського, також зауважує, що робота вченого над текстом «Листів» не була завершена.

Розділи «Створення Українського наукового інституту в Берліні» та «Берлінський період у житті Вячеслава Липинського» містять чимало нових фактів з історії створення та функціонування цієї інституції та ролі нашого героя у вирішенні її програмних та організаційних питань. Йдеться про непрості стосунки у середовищі співробітників УНІ-Б. Тут також розглянуте важливе питання учнів В. Липинського: Домета Оляничина, Миколи Базілевського, Ігоря Лоського, Василя Кучабського, Зенона Пеленського, Олександра Шпилинського, М. Мілька (про останнього явно бракує інформації). Охарактеризована їхня наукова та громадська діяльність, показана реальна дієва допомога вчителя в їхньому студіюванні та наукових пошуках. Тим самим Т. Осташко переконливо показала, що Липинський поклав початок науковій кар'єрі низки відомих українських учених державницької школи. Однак про формування власної школи вченого мова не йде.

Останні, сповненні драматизму й трагізму, роки життя нашого героя висвітлено в розділах «Реформування гетьманського руху», «Повернення в Австрію», «Політичні дискусії серед гетьманців», «Причини й наслідки конфлікту з гетьманом», «Останні місяці життя». Йдеться про проблеми помешкання В. Липинського після від'їзду з Берліну, погіршення стану його здоров'я, конфлікт в гетьманському русі (який авторка цілком правильно розглядає як «зіткнення між двома версіями монархізму: правово-конституційною та авторитарною»), розрив з П. Скоропадським, створення нової організації Братства українських князів-монархістів гетьманців. Принагідно зазначено, що частина учнів В. Липинського опинилася в протилежному до вчителя таборі. Спростовується правомірність тверджень про психічний розлад вченого, які активно поширювалися його опонентами. Відтворені останні дні життя, поминальні заходи та поховання.

Окремо проаналізована доля архівної спадщини вченого, збереження якої дозволяє не тільки досліджувати його життя, громадсько-політичну діяльність і наукову спадщину, а й переломну, в багатьох аспектах, цілу епоху становлення української модерної нації.

У «Післяслові» авторка досить стисло, але влучно показала актуальність ідей В. Липинського для сучасної України щодо націотворення, демократії, поведінки еліт, конфесійного питання. Політична доктрина українського монархізму, теорія спадкової монархії та цілісна ідеологія українського монархізму дозволи подолати однобічність української політичної думки. Влучно підмічено, що В. Липинський виявився незручним для більшості політиків, які опинилися при владі в Україні. Маніпулюючи його ім'ям (зазвичай влучними цитатами), на практиці протидіють поширенню його ідей.

Текст монографії завершується анотаціями англійською та польською мовами й Іменним покажчиком.

У додатку (с. 893-931) опубліковано фотографії із зібрань Історичного архіву УГКЦ у Римі, Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії (США), Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського (Волинська область), Національного музею історії України, Архіву ім. Д.В. Антоновича Української вільної академії наук у США.

Отже, текст монографії надзвичайно інформативний, насичений невідомими до того даними не тільки для пересічного читача, але й цікавими для дослідників української історіографії, політичної думки та тогочасного суспільного-політичного життя. Пояснюється це тим, що вперше до наукового обігу введено значний корпус документальних джерел переважно з особистого архіву В. Липинського, який зберігається в Східноєвропейському дослідному інституті ім. В.К. Липинського у Філадельфії (США) та Історичному архіві УГКЦ у Римі. У цьому авторка також продемонструвала новаційний підхід. Адже узагальнюючі біографії, як правило, лише комбінують раніше відомі аспекти життєвого сценарію відповідного діяча. Тут же спостерігається суттєве розширення і прирощування знань про життя і діяльність В. Липинського, у тому числі й маловідомі аспекти його особистого життя. Текст також щільно антропологізований – в життєву канву героя органічно вписана величезна кількість різноманітних персонажів. Стосовно найбільш важливих осіб знаходиться їхня характеристика.

Варто також відзначити добрий стиль письма авторки, об'ємна монографія читається досить легко і з захопленням. Характерною особливістю також є те, що при реконструкції життєпису В. Липинського дослідниця критично сприймає тексти попередніх біографів, спростовуючи недостовірні або сумнівні данні, полемізуючи з дискусійними твердженнями.

Отже досконала реконструкція життя і діяльності В. Липинського, його активної державницької позиції підтверджує творчий потенціал його настанов. Йдеться про новий образ України, принципове нове уявлення про країну, Українську державу, українську націю. Тетяна Осташко переконливо довела, що саме творчість В. Липинського спричинила справжній революційний переворот у політичному мисленні українців та концептуальному просторі української історіографії.

* * *

Отже, цілком впевнено можна стверджувати, що поява рецензованих монографічних видань створила нову методологічну ситуацію в галузі липинськознавства, а можливо й у дослідженні української історичної науки та суспільно-політичної думки періоду їх конститування як національних. Вочевидь наступні дослідження мають обов'язково враховувати суттєве розширення джерельної бази, деталізацію життєвого сценарію В. Липинського, більш відповідну інтерпретацію його інтелектуальної спадщини. Показово, що в цих умовах зберігається плюралізм оціночних суджень дослідників, тим самим створюючи належні умови для плідної наукової дискусії. Також можна висловити надію, що рецензовані видання будуть цікаві не тільки для науковців, а й вплинуть на ширші кола української громадськості, бажано й політиків, які потребують свіжого погляду на українську інтелектуальну традицію.

Одержано редакцією 26.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-160-161

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович,
доктор історичних наук, професор, професор
кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ
(рецензія на рукопис книги Курило В., Набоки О., Забудкової О.
«Нариси історії Луганщини», 420 с.)

Луганщина – частина України, на якій, починаючи з 2014 року, точиться запеклий військовий конфлікт із Росією, що досяг свого апогею у першій половині 2022 року, коли край був окупований російськими військами. Сьогодні Збройні Сили України роблять спроби деокупації Луганщини, проте цей процес ще далекий до завершення і потребує значних людських та матеріальних ресурсів.

Не останню роль у тому, що Луганська область вже дев'ять років є об'єктом російських імперських зазіхань стало стійке хибне ідеологічне уявлення про вирішальну роль Росії у її цивілізаційному освоєнні, яке десятиріччями нав'язувалося радянською/російською історіографією. Історичне значення заселення краю українським козацьким населенням, починаючи з XVII ст., радянсько-російськими ідеологами голосливо визначалося, таким що не відіграло провідної ролі у його розвитку. До приходу в цей український край Російської імперії у другій половині XVIII ст. Луганщина безпідставно вважалася «Диким полем» – переважно незаселеним регіоном-прикордонням, в якому перетиналися інтереси Кримського ханства, Ногайської орди, різних козацьких анклавів та Московської держави. Українське козацтво (слобідське та запорізьке) радянсько-російськими ідеологами помилково зображувалося напівдикомою «варварською» силою, яке, хоча і зробило певний внесок у розвиток цих земель, але лише під егідою Росії.

У таких позбавлених наукового смислу ідеологічних концептах розглядався і подальший історичний розвиток краю, зокрема, період становлення тут індустріального виробництва наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., головним фактором якого підкреслено вважався російський імперський вплив. Новації метрополії у цій царині подавалися ідеологами як «господарський прорив», про який було прийнято говорити лише позитивно, без критичного осмислення їх результатів. Не визнавалася участь у промисловому становленні Луганщини, як і усього Донбасу загалом, інших активних учасників, наприклад, іноземних підприємців, які були головними інвесторами у важку індустрію краю, засновниками провідних підприємств та поселень. Мова йде про такі флагмани, як Лисичанський содовий завод, Луганський паровозобудівний завод. Їхніми іноземними власниками було запроваджено нову етику відносин між комерсантами та робітниками, засновану на тому, що перші брали на себе великі соціальні зобов'язання щодо останніх. Ці факти, які йшли у розріз основним постулатам радянсько-російської ідеології, свідомо замовчувалися.

Усі вищезгадані викривлення історії, властиві російсько-радянській ідеології, робилися для того, щоб сильніше прив'язати Луганщину до метрополії, зробити її і «спірною землею» і одночасно плацдармом для подальшої експансії в Україну.

Зважаючи на це, актуальною і своєчасною є поява рукопису «Нариси історії Луганщини», підготовленого колективом провідних науковців-краєзнавців краю: Віталієм Курилом, Олександром Набокою та Ольгою Забудковою.

У фокусі наукової уваги авторів – комплексна історія сучасної Луганської області – невід’ємної частини України, зокрема історична роль українського населення в освоєнні краю у XVI – на початку XVII ст. У рукописі ґрунтовно і фахово розкрито особливості розвитку господарської системи Луганщини у ранньомодерну добу. З’ясовано специфіку аграрного розвитку, млинарства, гончарного, металургійного виробництва тощо. Авторами доведено, що власне українські поселенці сприяли формуванню у регіоні достатньо розвиненої господарчої системи, здобутками якої згодом активно користувалася Росія, силою нав’язуючи імперськість у другій половині XVIII ст.

У контексті історії України ранньомодерного часу дослідниками вивчено політичний і адміністративний лад, який сформувався на Луганщині за часів українського козацького освоєння краю. Ними докладно відтворено становлення його головних центрів – Старобільська, Новопскову, Сватового, Білокуракіно, Біловодська (Слобідська Україна), Малої Вергунки, Макарова Яру, Суходолу, Кам’яного Броду (Кальміуська паланка, Запорізької Січі) тощо.

Комплексним та системним є також висвітлення становлення індустріальної економіки Луганщини, зокрема у Лисичанську та Луганську. Авторами обґрунтовано, що хоча цей процес і був санкціонований російським урядом наприкінці XVIII ст., проте справжній імпульс він отримав у другій половині XIX – на початку XX ст., коли до нього долучилися західні (бельгійські, французькі, німецькі) підприємці. Їхніми зусиллями на Луганщині того час було створено найбільш ефективні такі промислові підприємства, як Лисичанський содовий завод (власник – Ернест Сольве) та Луганський паровозобудівний завод (власник – Густав Гартман).

Умотивованим є висловлене у рукописі припущення про те, що одним із негативних результатів імперського наступу Росії в Україні, зокрема на Луганщині, став етнічний конфлікт між українцями, прийшлими росіянами та донськими козаками. На резонну думку авторів, рельєфно він виявився у роки Української революції 1917 – 1921 рр.

Отже, рукопис книги «Нариси з історії Луганщини» В. С. Курила, О. В. Набоки та О. А. Забудкової є науково та суспільно-значущим. Є всі підстави рекомендувати його до друку. Воно істотно та посутньо розширює фахові уявлення про Луганщину як частину українських земель, спростовує ідеологічні наративи країни-агресора.

Одержано редакцією 24.11.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

ПОТИЛЬЧАК Олександр Валентинович,
 доктор історичних наук, професор, завідувач
 кафедри джерелознавства та спеціальних
 історичних дисциплін Національного
 педагогічного університету
 імені М. П. Драгоманова
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>
 e-mail: pot1965@ukr.net

ДИТИНСТВО У ВІЙНІ: ДО ІСТОРІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1943-1950 РОКІВ

**(рец. на кн.: Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР
 у 1943-1950 рр.: монографія. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2021. 252 с.)**

Історичний досвід засвідчує, що як би не склалися взаємини влади й суспільства, піклування про генофонд нації завжди було, є та залишатиметься ключовим напрямком внутрішньої політики держави. Інша справа, на яких засадах будує держава свої відносини з власним громадянством, які бачить пріоритети у стосунках з суспільством, а відтак і якій меті підпорядковує виховання підростаючого покоління? Практика більшовицького тоталітаризму у XX ст. та путінської Росії на початку XXI ст. виявила доволі суперечливі тенденції в дитячому сегменті соціальної політики. Вибудувана сталінською владою на воєнно-комуністичних підвалинах концепція «людини-гвинтика» була віддзеркаленням справжньої мети цієї влади – тотального підпорядкування особи, цілих суспільних верств і громадських інституцій волі партійно-державного керівництва СРСР. Вдаючись до образного порівняння, зазначимо, що дітям і підліткам у цій системі «людей-гвинтиків» відводилося місце «заготівок для нарізання різьби радянського патріота».

У силу їхніх вікових і психологічних особливостей неповнолітні у будь-якому суспільстві завжди належали й належать до потенційно найуразливіших соціальних категорій. Ця уразливість багаторазово зростає в роки війн, революцій, голоду, репресій інших соціальних катаклізмів. У цьому контексті чи не найтрагічнішим періодом в історії кількох поколінь модерного українського суспільства виявилися роки Другої світової війни та повоєнного часу. Найболючіше відбившись саме на долях дітей цієї доби, війна (та не менш складні й суперечливі повоєнні часи) вкотре вже в XX ст. відродили до життя ганебні явища сирітства, безпритульності, бездоглядності та породжений ними широкий спектр асоціальної поведінки наймолодших громадян аж до виявів неповнолітньої злочинності.

Природно, що влада не могла не реагувати на ці загрози генофонду радянської держави. У Радянському Союзі та в Українській РСР провідну роль у соціальній реабілітації, вихованні та, зрештою, у фізичному порятунку дітей соціально вразливих категорій відігравала система спеціальних дитячих закладів наркоматів (міністерств) освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ і соціального забезпечення. Проте в силу зрозумілих причин, проблема діяльності цих специфічних установ на території України в роки Другої світової війни та повоєнного часу не знайшла скільки-небудь докладного вивчення в історичній науці.

З огляду на зазначене вище монографія черкаської історикині Лариси Григорівни Лисиці, яка нещодавно вийшла друком, має очевидну науково-теоретичну та суспільну актуальність. В основі цього тексту маємо дослідження регіональної специфіки організації та діяльності мережі спеціальних дитячих установ Наддніпрянщини та Східної України в 1943–1950 рр., а також спробу визначити місце таких спецустанов у вирішенні завдань державної програми допомоги уразливим соціальним категоріям із неповнолітнім статусом.

Авторка цього доволі глибокого наукового дослідження окреслила та проаналізувала ключові проблеми, пов'язані з організацією й функціонуванням спеціальних дитячих установ Української РСР у 1943 – 1950 рр.; з'ясувала місце різних типів СДУ в системі інших закладів для неповнолітніх цього періоду, схарактеризувала нормативно-правову базу діяльності дитячих спец установ. Дослідниця спробувала комплексно проаналізувати умови

утримання їх вихованців та розкрити роль і місце цих установ у соціальній реабілітації дітей з особливими суспільними потребами.

Наукова новизна дослідження Л. Лисиці вирізняється низкою аспектів, серед яких виділимо систематизація всього комплексу існуючої історіографії проблеми, залучення до наукового обігу та критичний аналіз широкого кола різнопланових документальних архівних джерел, що містять дані про розбудову та функціонування спеціальних дитячих установ України, їхні контингенти, кадрове забезпечення, умови навчання і виховання, матеріально-побутові та санітарно-гігієнічні умови тощо. На цій джерельній основі авторка комплексно аналізує умови утримання, навчання і виховання дітей з особливими суспільними потребами у спеціальних дитячих установах різних урядових відомств. Також привертає увагу спроба визначення ролі та місця конкретних типів спецдитустанов різної відомчої підпорядкованості у соціальній реабілітації дітей з особливими суспільними потребами, а також авторське трактування наслідків впливу політики тоталітарної держави і спроб соціально-економічного реформування на становище вихованців спецдитустанов УРСР у досліджуваній період.

Такі масштабні напрацювання стали можливими завдяки ретельному опрацюванню авторкою тридцяти фондів чотирьох центральних і шести регіональних архівів України, збірників опублікованих документів і матеріалів, статистичних довідників, повоєнної періодики, мемуарних джерел. Підкреслимо, що формулюючи принципові теоретико-методологічні й наукові положення свого дослідження Л. Лисиця опрацювала й тематично споріднені дисертаційні, монографічні та узагальнюючі праці вітчизняних істориків.

Належної оцінки заслуговує критичний підхід до аналізу джерел різного походження та інформативності, застосування міждисциплінарних методик дослідження, зокрема залучення у його контекст статистичних і соціологічних методів. Наприклад, оцінюючи ступінь достовірності архівних документів радянського походження авторка справедливо наголошує на їх «ідеологічній зашореності», «тенденційності», на тому, що вони «нерідко містять перебільшені дані, приписки, а то й відверті фальсифікації». Також дослідниця розробила власну програму (запитальник) соціологічного опитування колишніх вихованців спеціальних дитячих установ повоєнного періоду та провела відповідне інтерв'ювання.

Загальна структура монографії, побудована на проблемно-хронологічних засадах, є збалансованою та репрезентативною й вона об'єднана внутрішньою логікою. Це дозволяє авторці простежити та вивчити сформульоване у завданнях праці аспектно-сюжетне різноманіття проблеми організації й діяльності спеціальних дитячих установ України у зазначений хронологічний період.

Предметна сфера другого розділу дослідження охоплює історичні умови та нормативно-правове регулювання діяльності спеціальних дитячих установ. Розглядаючи наслідки війни для неповнолітніх громадян Української РСР, Л. Лисиця на широкому фактичному матеріалі виокремлює основні проблеми тогочасного дитячого соціуму: зростаючу безпритульність і бездоглядність, сирітство, продовольчі труднощі і голод, відсутність одягу та взуття, катастрофічне погіршення стану здоров'я дітей війни, зростання кількості дітей-інвалідів, вплив війни на зростання асоціальної поведінки дітей і дитячої злочинності. Розвиваючи сюжетну лінію про організацію фондів матеріальної допомоги дітям-сиротам і «всенародний характер», що його набрав збір коштів на ці потреби, дослідниця водночас обґрунтовано підкреслює, що подібні фонди так і не змогли повною мірою зарадити скрутному становищу дітей-вихованців спецдитустанов у 1943 – 1945 рр.

На основі аналізу урядових постанов довоєнного періоду дослідниця встановила типологію спецдитустанов наркоматів (міністерств) освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ і соціального забезпечення. Певне висвітлення в монографії знайшла нормативно-правова база 1942 – 1943 рр., ухвалена стосовно основних напрямків державної політики у сфері допомоги дітям-сиротам. Л. Лисиця також проаналізувала союзні й республіканські урядові постанови та відомчі нормативні документи 1943 – 1945 рр. стосовно відновлення існуючих та організації нових дитячих установ, виявлення та обліку сиріт, створення приймальників-розподільників, дитячих будинків НКО та будинків дитини НКОЗ УРСР, патрунування, опіки, піклування та усиновлення.

Важливою проблемою, що висвітлюється в книзі, є структурна перебудова системи спеціальних дитячих установ Народного комісаріату освіти УРСР у 1944 р., коли на основі розподілу дітей за віком і родинними зв'язками, були визначені основні типи дитячих будинків НКО – дошкільні, шкільні та «змішані». Авторка виокремлює напрямки діяльності спецдитустанов повоєнного періоду, що потребували нормативного регулювання, зокрема: організацію підсобних господарств, розширення мережі дитячих будинків у республіці, створення подібних установ на промислових підприємствах і в колгоспах, організацію медичних закладів для дітей з особливими соціальними потребами та запровадження єдиних стандартів утримання дітей в спецустановах, кадрове забезпечення останніх і контроль за їх роботою, працевлаштування та освіта випускників дитячих спеціальних установ, питання літнього оздоровлення вихованців дитбудинків тощо.

Л. Лисиця звертає увагу на те, як саме питання боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю знайшли відображення в Законі Української РСР «Про п'ятирічний план відбудови народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» та урядових постановах 1948-1950 рр. «Про поліпшення роботи дитячих будинків». Не пройшов поза увагою авторки і такий суттєвий аспект проблеми дослідження як нормативне регулювання участі підконтрольних тоталітарній владі громадських організацій у соціальному облаштуванні дітей-сиріт. Поряд із цим дослідниця торкається питання розвитку нормативно-правової та розпорядчої бази перевиховання неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних установах УРСР. Підсумовуючи аналіз проблеми нормативного забезпечення діяльності спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр., авторка цілком обґрунтовано підкреслює, що «низка партійно-державних рішень носила декларативний, популістський характер, а їхня реалізація часто не була підкріплена реальними практичними кроками».

Для комплексного осягнення теми організації та функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943 – 1950 рр. важливе значення має аналіз залежності специфіки їх діяльності від відомчого підпорядкування останніх. Ці ключові проблемні завдання знайшли авторське вирішення у третьому та четвертому розділах монографії Л. Лисиці. Зокрема, авторкою досить докладно, в проблемно-хронологічному ключі, проаналізовано стан і динаміку розвитку мережі спеціальних дитячих установ наркоматів (міністерств) освіти та охорони здоров'я Української РСР у 1943 – 1950 рр. Аналізуючи контингенти вихованців будинків дитини НКОЗ (МОЗ) і дитячих будинків НКО (МО) УРСР, дослідниця документально простежила динаміку чисельності останніх, джерела їх формування, етнічний, віковий і статевий склад, стан здоров'я дітей та підлітків. Окремого розгляду в цій частині праці дістали так звані «спеціальні дитбудинки» і «дитячі будинки змішаного типу».

На основі аналізу контингентно-кількісного складу дитбудинків і будинків дитини, науковця обґрунтовано зазначає, що «існуюча мережа дитбудинків не відповідала кількості безпритульних дітей, тому ці заклади були переповнені». Говорячи про стан забезпечення дитячих установ найнеобхіднішим: лазнями, ізоляторами, санітарними перепускниками, меблями, кухонним посудом, постільною білизною, одягом, взуттям, продовольством, іграшками і предметами особистої гігієни дітей, Л. Лисиця підкреслює хронічний брак усього переліченого, проблеми з лагодженням приміщень спецдитустанов, опаленням у зимовий період, харчуванням дітей, наводить приклади боротьби з дистрофією серед вихованців дитячих установ, забезпечення грудних дітей материнським молоком тощо. Окремого розгляду отримали питання ефективності діяльності підсобних господарств дитячих установ, «шефської допомоги», літнього оздоровлення вихованців.

Важливим аспектом дослідження у цій частині монографії стала епідемічна ситуація у спеціальних дитячих установах. На основі аналізу відповідної статистики, авторка робить висновок про «досить високий» рівень смертності дітей в цих установах у 1943 – 1944 рр., виокремлює основні її причини – гострі інфекційні захворювання та фізичне виснаження дітей, а також обґрунтовано зазначає, що в міру покращення матеріального постачання установ та умов утримання дітей, смертність серед їхніх вихованців поступово зменшувалася.

Підкреслюючи, що основним принципом у навчанні та вихованні дітей шкільного віку з дитячих будинків був так званий «всеобуч», а повне охоплення вихованців загальною

освітою доходило до 99 %, Л. Лисиця критично зауважує невідповідність цієї статистики фактичному стану речей, передусім через поширені «рапортоманію» та приписки. Цю загальноправильну тезу, дослідниця обґрунтовує аналізом реального стану матеріально-технічного забезпечення шкіл при дитбудинках, забезпечення дітей книжковим фондом бібліотек, підручниками, навчальним приладдям тощо. Вивчаючи відповідну відомчу статистику, авторка застосовує критичний підхід до її аналізу та слушно зазначає, що «твердити про належне забезпечення дитустанов навчальною і художньою літературою і на кінець відбудовчого періоду немає підстав через об'єктивні причини катастрофічних наслідків війни та неймовірні труднощі повоєнного часу». Наводячи приклади старанного ставлення вихованців дитячих будинків до навчання, Л. Лисиця, наразі обґрунтовано, стверджує, що «загалом рівень знань і навчальних умінь цих дітей залишав бажати кращого».

Авторка проаналізувала навчальний процес у спеціальних дитячих установах наркомату (міністерства) освіти УРСР і з точки зору мови навчання, ролі позакласної та гурткової роботи, участі учнів цих шкіл у предметних олімпіадах. Підкресливши загальний пріоритет української, Лариса Григорівна зазначає, що в індустріальних центрах Півдня і Сходу України навчання здійснювалося російською мовою. Подекуди за мовним принципом комплектувався й учнівський контингент.

Окремий сюжетний блок питань, що знайшов своє висвітлення в монографії, стосується виховної роботи у спецдитустановах. Результати досліджень дозволили авторці говорити про повну «регламентацію всього життя у дитячих будинках», а також стверджувати, що «при незначній специфіці виховна робота у спецдитустановах мало чим відрізнялася від її організації в загальноосвітніх школах і дошкільних закладах». Вивчаючи основні напрямки виховної роботи у дитбудинках, Л. Лисиця наголошує на важливості трудового, морально-правового виховання, наводить приклади антипедагогічних методів впливу вихователів і вчителів на дітей, ілюструє роботу педагогічних рад установ як провідного організуючого та координуючого органу навчально-виховної роботи в дитячих будинках, аналізує статистику втеч вихованців цих установ, та намагається статистично прослідкувати типові долі випускників дитбудинків.

Вивчаючи проблему кадрового забезпечення спецдитустанов дослідниця проаналізувала склад директорського корпусу, контингенти вихователів і медичного персоналу. Підкреслюючи самовідданість праці переважної більшості загалу адміністративних, педагогічних і медичних працівників спеціальних дитячих установ, авторка все ж справедливо наголошує на численних фактах неналежного виконання ними своїх службових обов'язків, зловживаннях і злочинах.

У четвертому розділі монографії Л. Лисиці розглянуто питання функціонування спеціальних дитячих установ наркоматів (міністерств) внутрішніх справ, соціального забезпечення та інших відомств УРСР у 1943 – 1950 рр. Архітектоніка розділу вибудована з урахуванням функцій і ролі кожного з перелічених радянських відомств, промислових і сільськогосподарських підприємств у розвитку мережі спецдитустанов. Зокрема, зроблено досить вдалу спробу аналізу особливостей діяльності спеціальних дитячих установ системи наркомату (міністерства) внутрішніх справ УРСР. Авторка послідовно, на суворо документальній основі, розглядає специфіку нормативного регулювання діяльності, функції, практику роботи дитячих кімнат міліції. Значно більше уваги відведено установам, котрі, з погляду дослідниці, «посідали ключове місце серед спеціальних дитячих установ, відіграючи провідну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю» – дитячим приймальникам-розподільникам (ДПР). У матеріалі розділу знайшлося місце для аналізу процесу розбудови мережі ДПР у 1944-1947 рр., контингентів цих установ, стану їх матеріально-технічного забезпечення, умов утримання дітей, їхнього харчування, забезпечення одягом та взуттям, санітарного стану приймальників-розподільників тощо. Певне місце в дисертації відведене вивченню кадрового складу працівників ДПР, випадків службової недбалості, зловживань і злочинів, що траплялися в їхньому середовищі, втеч і самовільних відлучок дітей із цих установ.

Іншими функціонально важливими типами дитячих спеціальних установ, що про них йдеться у праці Л. Лисиці, були дитячі трудово-виховні колонії (ДТВК) і дитячі трудові

колонії (ДТК) НКВС (МВС) Української РСР. Визначаючи статусні та функціонально-типологічні особливості діяльності цих установ, дослідниця підмічає, що в основі виправлення й перевиховання їх асоціально налаштованих вихованців знаходилась праця, аналізує виробничі профілі колоній, систему виробничого навчання в них. Певного, хоча й досить поверхового, авторського аналізу отримали аспекти оплати праці вихованців дитячих колоній, забезпечення загальної освіти та виховання контингенту, зловживання і злочини працівників цих установ, статистика втеч дітей і підлітків.

Характеризуючи матеріально-побутовий стан дитячих колоній у 1944-1945 рр., дослідниця обґрунтовано називає його в цілому незадовільним, а повоєнне покращення кваліфікує як таке, що «не дає підстав говорити про належні санітарні умови утримання вихованців». Загалом авторка не без підстав підкреслює, що «колонії для неповнолітніх виконували меншою мірою карні, а більшою – виховні функції».

Ведучи мову про спеціальні установи для дітей з особливими потребами та послабленим здоров'ям Л. Лисиця слушно наголошує на тому, що основною причиною розгортання мережі подібних закладів стало багаторазове зростання кількості хворих, виснажених дітей і дітей-інвалідів. Намагаючись з'ясувати особливості розбудови мережі дитячих будинків для інвалідів різних профілів, джерел поповнення, статевого, вікового та фізичного стану їхніх контингентів, авторка критично аналізує відомчу статистику, звертає увагу на вирішення державою проблеми працевлаштування колишніх вихованців цих установ, побіжно характеризує кадровий склад останніх, підкреслюючи гострий брак медичних працівників у дитбудинках для інвалідів.

Характеризуючи матеріально-технічний стан будинків для дітей-інвалідів та умови утримання вихованців дослідниця пише про відсутність найнеобхіднішого, брак палива, одягу і взуття, меблів, постільної і натільної білизни, інвентарю, погане харчування дітей. Певне місце у монографії відведене дослідженню таких аспектів як: функціонування підсобних господарств і майстерень при будинках дітей-інвалідів, навчально-виховна робота з контингентом, літне оздоровлення дітей. Дещо менше уваги Л. Лисиця приділяє вивченню специфіки діяльності лікувальних дитячих будинків наркомату (міністерства) охорони здоров'я та мережі дитбудинків санаторного типу підвідомчих освітянській галузі Української РСР.

Визначаючи дитячі будинки промислових, сільськогосподарських підприємств і колгоспів як установи «принципово нового якісного типу», дослідниця підкреслює їхнє галузевовиробниче підпорядкування і фінансування, наголошуючи, що ініціатива організації подібних дитячих будинків виходила «з місць», а головною причиною появи стали «надзвичайні масштаби дитячої безпритульності, бездоглядності та сирітства, коли мережа державних дитячих установ не могла забезпечити існуючі потреби». За підрахунками авторки власні дитячі будинки у 1946-1950 рр. створювали підприємства 21-го міністерства і відомства.

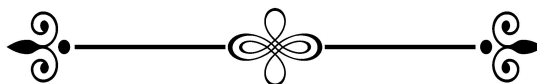
У монографії представлено досить докладну характеристику контингентів відомчих дитбудинків за джерелами поповнення, віком, статтю, соціальним походженням, побіжно йдеться про дитячі будинки так званого «змішаного типу» з різновіковим контингентом вихованців, а також розглядається мережа і джерела фінансування колгоспних дитбудинків. Досліджуючи умови утримання вихованців у дитбудинках відомчого підпорядкування, Л. Лисиця підкреслює «загалом кращу їх забезпеченість, порівняно з вихованнями дитбудинків міністерства освіти», обґрунтовуючи такий висновок меншою кількістю дітей у цих установах і кращим рівнем їх матеріального забезпечення.

Попри широкий спектр досліджених питань історії дитячих установ радянської України завершального періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, рецензована монографія демонструє простір для глибшого аналізу як проблеми політики тоталітарної держави у сфері виховання підростаючих поколінь в цілому, так і окремих її прикладних аспектів. Зокрема, ґрунтовнішого документального аналізу потребують питання асоціальної та девіантної поведінки у дитячому середовищі перших повоєнних років, еволюції нормативно-правової та розпорядчої бази перевиховання неповнолітніх правопорушників у радянських пенітенціарних установах, стану здоров'я вихованців дитячих будинків наркомату (міністерства) освіти УРСР у повоєнний період, причин, що призводили до втеч вихованців із дитячих будинків, кадрового забезпечення діяльності дитячих

приймальників-розподільників, дитячих виховно-трудова і трудових колоній НКВС (МВС) УРСР, навчально-виховної роботи в дитячих трудових колоніях. Поза рамками монографічного дослідження поки що залишається діяльність будинків дитини при таборах ГУТАБу, а також установ для утримання дітей репресованих громадян. Свого подальшого вивчення чекає й досвід тоталітарної держави щодо працевлаштування вихованців дитячих будинків для інвалідів і кадрового забезпечення відомчих дитбудинків у повоєнний період.

Монографія Л. Лисиці є наразі важливим кроком у вивчення повоєнного досвіду тоталітарної влади щодо соціальної реабілітації дітей уразливих категорій, особливостей діяльності спеціальних дитячих установ у 1943 – 1950 рр. Сподіваємось, що описаний у книзі досвід стане уроком історії для сучасних політиків, зокрема й при формуванні актуальної соціальної політики в сегменті охорони дитинства, підвищення рівня соціальної захищеності постраждалих від агресії путінської Росії українських дітей, а відтак гармонізації адаптації України у Європейське співтовариство.

Одержано редакцією 31.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2022

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 13.12.2022. Формат 84х108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.